

2187
МАМАСОЛИ ЖУМАБОВ

ЎЗБЕК ВА ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

FF000005703

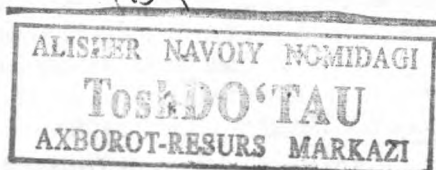
88.8073
187

МАМАСОЛИ ЖУМАБОВ

ЎЗБЕК ВА ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

*Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги олий ўқув юртларининг бошланғич таълим ва
тарбиявий ишлар методикаси факультетлари талабалари
учун дарслик сифатида тавсия этган*

1854

ТОШКЕНТ — “ЎЗБЕКИСТОН” — 2002

83.8я73

Ж87

Муҳаррир Саида Мирзааҳмедова

Жумабоев Мамасоли.

Ж 87 Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти: Олий ўқув юрталарининг бошланғич таълим ва тарбиявий ишлар методикаси факультетлари талабалари учун дарслик. — Т.: “Ўзбекистон”, 2002. — 232 б.

ISBN 5-640-02970-6

Ҳар томонлама баркамол янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг бугунги кундаги энг муҳим вазифаларидан биридир. Бу борада бадий адабиёт, айниқса, болалар адабиёти катта роль ўйнайди. М. Жумабоевнинг мазкур дарслиги “Кириш”, “Халқ оғзаки ижоди ва болалар китобхонлиги”, “Ўзбек болалар адабиёти”, “Чет эл болалар адабиёти” деб номланувчи бўлимлардан иборат.

Дарсликда ўзбек ва жаҳон болалар адабиётининг кўзга кўринган ёзувчилари саралаб олинган. Қаламкашлар ва уларнинг ижодлари ҳақидаги материаллар ҳам жуда ихчам ва тушунарли берилган.

Дарслик бошланғич таълим ва тарбиявий ишлар факультетларининг талабаларига мўлжаллаб ёзилган. Лекин ундан ўзбек тили ва адабиёти, мактабгача таълим, дефектология факультетларининг талабалари ҳам фойдаланишлари мумкин.

ББК 83.8я73

№ 236-2001

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси

Ж $\frac{4603000000-121}{М 351(04)2001}$ 2002

© “ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти, 2002 й.

МУАЛЛИФДАН

Баркамол авлодни тарбиялаш мустақил Ўзбекистонимиз олдида турган энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолди. Бу борада бадиий адабиёт, айниқса, болалар адабиёти катта роль ўйнайди.

Бошланғич синфларда дарс берадиган ҳар бир муаллим болалар адабиётини нечоғлик яхши билса, ўзи билганини синфга — яъни ҳаётга татбиқ этса, демак, ёш авлодни комил инсон бўлиб камол топишига кўмак берган бўлади. Бунинг учун олий ўқув юртларида таълим оладиган бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларига замон руҳи билан суғорилган, бугунги кун талабига тўла жавоб берадиган “Болалар адабиёти” дарслиги керак.

Мамлакатимиз Президенти И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида сўзлаган нутқида эски қолипда, мустабид даврда ёзилган дарсликлардан фойдаланиб, эски мафкурадан халос бўлмасдан болаларимизни янгича фикрлашга ўргатолмаймиз, — деб Ўзбекистонимиз олимлари олдига янги дастур, қўлланма ва дарсликлар яратишдек масъулиятли вазифа қўйди.

Бу мутахассислик учун 1973 йилда чоп этилган “Ўзбек болалар адабиёти” мажмуаси эскирди, кўп мавзулар бугунги кун талабига жавоб бермайди. Шу сабабларга кўра ушбу “Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти” дарслиги юзага келди. Биз ишда узундан-узоқ давр (йиллар) обзорида чекиндик. Ўзбек ва жаҳон болалар адибларининг энг кўзга кўринганларини, асарлари кенг китобхонлар оммасига манзур бўлганларини дарсликка киритдик.

Дарслик аслида бошланғич синф муаллимлари тайёрланадиган факультет талабаларига мўлжалланган. Аммо ундан она тили ва адабиёт, мактабгача таълим ҳамда дефектология факультетларининг талабалари ҳам фойдаланишлари мумкин.

БОЛАЛАР АДАБИЁТИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Болалар адабиёти сўз санъати ва тарбия воситасидир. Кичкинтойлар учун ёзиладиган ҳар қандай бадиий асар уларнинг ёш хусусиятларига, савияларига мос, китобхонлар қалбида ўй-фикрлар уйғотадиган, ёрқин образларга бой, юксак ғояларга, улкан ва порлоқ ишларга илҳомлантирадиган бўлиши зарур. Энг муҳими мавзулар тушунарли, содда ва қизиқарли тилда ифодаланиши керак.

Болалар адабиёти ёшларни имон-эътиқодли кишилар сифатида ва ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашда мустақил мамлакатимизнинг қудратли қуролидир.

Фақат чинакам бадиий асарларгина болаларга кучли таъсир кўрсатиб, ана шу юксак талабларга жавоб бера олади. Шу сабабли бундай китоблар педагогик нуқтаи назардан ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Болалар китоби бу вазифани бажаришда бадиий тилга суянади. Адабий асарнинг тили унинг ғоявий мазмунини аниқ ва ифодали очиб бериш воситасидир. Яхши, аниқ, равон, образли, бой тил билан ёзилган асар ёзувчининг мақсад ва фикрларини китобхонларга тез ва осон етказди.

Алишер Навоий “Маҳбуб-ул қулуб”да тилни “кўнгил хазиначисининг қулфи”, деб таърифлайди. Буюк шоир кишиларни қисқа ва мазмунли, чуқур мантиқ билан сўзлашга чақиради. Бу талаб, шубҳасиз, болалар ёзувчиларига ҳам тааллуқлидир.

Болалар ёзувчиси содда, равон, қизиқарли ва мазмундор қилиб ёза билиши керак. Бунинг учун эса у халқ тилини пухта билиши лозим. Равон тил билан ёзилган бадиий асарлар китобхоннинг нутқиға ҳам катта таъсир кўрсатади, сўз бойлигини оширади.

Болалар ёзувчиларининг энг яхши китоблари ёш авлодни ҳаётга тўғри муносабатда бўлишга ўргатади, онадиёримизга, меҳнатга муҳаббат, замонамизга садоқат руҳида тарбиялайди, уларни юртимизнинг муносиб фарзандлари бўлишга чақиради. Китоб боланинг дўнёқарашини шакллантиришга ёрдам беради, характерини тарбиялайди. Илм-фанга муҳаббатини оширади. Китоб халқимизнинг ўтмиши, илғор маданиятимиз, фан ва техникамиз ютуқлари билан таништиради, фахр-ифтихор туйғуларини ўстиради.

Бугунги кунда қудратли қурол бўлган адабиётдан кенг фойдаланмай туриб, янги жамият қурувчисини ҳар томонлама етук инсон қилиб тарбиялаш мумкин эмас.

Болалар китобхонлигини ўқувчиларнинг педагогик-психологик хусусиятларига кўра қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги (2 ёшдан 7 ёшгача).

2. Мактаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги (7 ёшдан 11-12 ёшгача) .

3. Ўрта ва катта ёшдаги болалар китобхонлиги (13-14 ёшдан 15-17 ёшгача).

Мактабгача таълим ёшидаги болалар китобхонлиги.

Бу давр болалар китобхонлиги асосан ота-оналар ва тарбиячилар томонидан амалга оширилади. Ҳали ўқиш, ёзиш, чизиш-ни билмайдиган мактабгача таълим ёшидаги болалар дунё сирларидан беҳабар бўладилар. Шунга қарамай, бизни қуршаган оламни тезроқ билиб олишга, уни ўрганишга интиладилар. Бунда ота-оналар, боғчаларда эса тарбиячилар болаларга яқиндан ёрдам беришлари, яъни уларга бадий асарлардан парчалар ўқиб беришлари лозим. Болаларга ўқиб бериладиган ҳар қандай асарнинг ҳажми қисқа, мазмуни содда бўлиши талаб этилади. Шунингдек, бундай китобларнинг расмлари ранг-баранг, ҳарфлари эса йирик-йирик бўлиши мақсадга мувофиқ.

Мактабгача таълим ёшидаги болалар тинглайдиган асарларнинг кўпчилигини эртақ, қўшиқ, топишмоқ, мақол, тез айтиш каби халқ оғзаки ижоди асарлари ташкил этади. Бундан ташқари ёзувчилар яратган ва юқоридаги та-

лабларга тўла-тўкис жавоб берадиган асарлар ҳам мактаб-гача таълим ёшидаги болалар учун қўл келади. Аммо шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, болалар учун ижод қиладиган қалам соҳиби ҳаётдаги муҳим, характерли воқеа ва ҳодисаларни бадиий образлар орқали болалар нутқиغا хос тилда, уларнинг ёши, руҳияти ва савиясига мувофиқ равишда тасвирлаши лозим.

Болалар шоири Анвар Обиджон ўзининг “Сухбат” деган шеърида болалар яхши кўрадиган ғозлар тўғрисида сўз юритади. Маълумки, болалар жониворлар, хусусан қушларга илк ёшларидан бошлаб қизиқадилар. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, “Сухбат” бола ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Воқеа жуда оддий ва содда. Ўзаро сухбатдан маълум бўладигани, ғозларнинг қорни оч, уларни боқиш керак. Буни шоир ўйин воситасида ифода этади:

- Ғозлар, бир сўз дейсизми?
- Ға, ға-ға!
- Тотли сули ейсизми?
- Ҳа, ҳа-ҳа
- Нега патни силайсиз?
- Ғоқ, ғоқ-ғоқ.
- Мендан нима тилайсиз?
- Боқ, боқ, боқ!

Бу хилдаги шеърлар кичкинтойларни мустақил фикрлашга, турмуш таассуротларини тўплаб, улардан хулоса чиқаришга ўргатади.

Болаларнинг, айниқса, жажжи қизчаларнинг севимли машғулотларидан бири кўғирчоқ ўйнашдир. Йўлдош Сулаймоннинг “Кўғирчоқ” шеърида кўғирчоқларни асраб-авайлаш, оддий бир ўйинчоқ воситасида катталарнинг меҳнатини эъзозлаш масаласи ўртага ташланади:

Кўёш билан тенг туриб,
Озода кийинтириб,
Сенга тақамиз маржон,
Кўғирчоқ, кўғирчоқжон.
Кўлдан қўймаймиз сира,
Юқтирмаймиз гард, шира.
Овунчоқсан бизларга,
Кўғирчоқсан бизларга.

Ҳар қандай ёзувчи мактабгача таълим ёшидаги болаларга ўқиб бериладиган асар тилининг бадиий жиҳатдан пухта-пишиқлигига, тушунарли, аниқ ва равонлигига алоҳида эътибор беради. Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган асарлар ҳаёт ҳақида муайян тасаввур бериши билан бирга завқ-шавқ бағишлайди. Масалан, Шукур Саъдуллининг “Лола ва мушук” шеърини олиб кўрайлик. Бу асар жуда оддий. Мисралари ҳам содда. Аммо у бир ўқишдаёқ кичкинтой меҳрини ўзига тортади, уни барвақт туришга, ювиниб-таранишга, озода, покиза бўлишга ўргатади. Уй ҳайвонларига, жониворларига меҳрибон, ғамхўрликларини оширади. Мана шеърни ўқиб кўринг:

Мен Лоламан, Лоламан,
Озода қиз бўламан.
Эрта билан тураман,
Юз-қўлимни юваман.
Мушугим бор қора мош,
Ўзи жудаям ювош
Мендан олдин туради,
Юз-қўлини ювади.

Хулоса қилиб айтганда, болалар ўзлари тинглаган асарлари ёрдамида аста-секин атроф-муҳит билан танишадилар, она-юртга меҳр-оқибатли бўлишни, табиатни асрашни, меҳнатни севишни ўрганадилар.

Макиаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги

Бу ёшдаги болалар китобхонлиги аввалгисидан бир оз фарқ қилади. Бу фарқ болаларнинг ёши ва билим савияси билан боғлиқ. Мактабгача таълим ёшидаги болалар асосан тарбиячилари, ота-оналари ёрдамида бадиий асарлар билан танишсалар, бошланғич синф ўқувчилари бу ишни мустақил бажарадилар. Мустақиллик уларга ишонч ва завқ-шавқ бағишлайди.

Бу ёшдаги болаларни теварак-атрофдаги турли воқеа-ҳодисалар ниҳоятда қизиқтиради. Уларнинг бизни қуршаган олам ҳақидаги саволларига бадиий асарларда муфассал жавоб берилган.

11-12 ёшдаги болалар сеҳрли-фантастик эртак, саргузашт, ҳикоя, қисса ва дostonларни севиб ўқийдилар. Оллоёрнинг “Фазогир чумоли” (эртак-қисса), Анвар Обид-

жоннинг “Даҳшатли Мешполвон” (эртак-қисса), Қуддус Муҳаммадийнинг “Эркинжон ойга чиқибди” (достон), Юсуф Шомансурнинг “Ойдан келган болалар” (достон) каби асарлари шу ёшдаги болаларга мўлжаллаб ёзилган.

Ўрта ва катта ёшдаги болалар китобхоналиги

Бу ёшдаги болалар ўзлари мустақил равишда китоб ўқиб қолмай, балки ўқиган китобларидаги қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолашга ўрганадилар, зарурат бўлса улар кўрсатган мардлик ва жасоратларни такрорлашга ҳозирланадилар.

Бу ёшдаги болаларга халқимизнинг шонли тарихи, бугунги ҳаёти ҳақида ёзилган турли жанрдаги асарларни тавсия этиш мумкин. “Широқ”, “Тўмарис” каби афсоналар билан бирга, Ойбек, Ғафур Ғулум, Зафар Дийёр, Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Ш. Саъдулла, А. Обиджон, Т. Адашбоев ва бошқаларнинг замонавий мавзудаги энг яхши асарлари муҳим тарбиявий аҳамият касб этади.

Жаҳон болалар адабиётининг А. С. Пушкин, Л. Толстой, С. Сервантес, Д. Дефо, Ж. Свифт, Э. Войнич, К. Чуковский, С. Я. Маршак каби намояндалари яратган асарлар болалар дунёқарашини шакллантиришга ижобий таъсир кўрсатади.

Кўриб ўтганимиздек, болалар адабиёти ўзига хос хусусиятлари билан катталар адабиётидан фарқ қилади. Зотан, болалар ёзувчиси дунё воқеаларини болалар тасаввурини, тушунчасини назарда тутиб тасвирлайди. Шу орқали кичкинтойларни олға интилишга чақиради, ҳаётни чуқур англашга ва севишга ёрдам беради.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ВА БОЛАЛАР КИТОБХОНЛИГИ

Фольклор ҳамма замонларда ҳам ижод сарчашмаси ҳисобланиб келади. Шунинг учун ҳам, инсоният алла, кўшиқлар, афсоналар, эртак ва достонларда ўзининг юксак орзу-умидлари, завқ-шавқи-ю курашларини ифодалаган. Халқ оғзаки ижоди ўзининг мазмунан ранг-баранглиги, юксак ғоялар билан йўғрилганлиги, халқ турмуши, меҳнати, хуллас халқ ҳаётининг барча томонлари билан узвий боғлиқлиги билан ҳам ғоятда эътиборлидир.

Болалар фольклори кўпинча катталар томонидан ижод қилинади (алла), баъзи ҳолларда болалар ўз ўйинчоқлари асосида ўзлари ҳам алла, қўшиқ ва овутмачоқлар тўқийдилар. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб фақат яхши тарбияни тарғиб қилади. Болалар халқ оғзаки ижодининг педагогика билан боғланиши алладан бошланади.

Алла Халқ оғзаки ижодининг энг ривожланган жанрларидан бири алладир. Алла болалар бешикдалигида, ҳали тили чиқмасиданоқ айтилади. Бошқача айтганда, бешик қўшиғи болага она сути билан киради.

Аллалар поэтик жиҳатдан ҳам, оналарнинг ички туйғулари баёни сифатида ҳам халқ ижодининг бўлак турларидан ажралиб туради. Уларни боланинг онаси ёки тарбиячиси айтади (она, энага, кекса оналар, баъзан оталар томонидан ҳам айтилади). Аллалар болани овутиш, ухлатиш учун майин оҳангда ижро қилинади.

Онанинг юракдан айтган қуйидаги алласида бола образи қисқа, аммо чуқур мазмунли сўзлар ёрдамида ифодаланади:

Алла болам, алла,
Жоним болам, алла,
Икки кўзим алла,
Ширин сўзим алла.
Алла болам, бахти бор,
Ҳар нарсанинг вақти бор,
Жоним болам, алла,
Ширин болам, алла,
Икки кўзим алла.

Аллада яхши тарбия кўрган бола жамоат ўртасида, тўй-томошаларда ота-онанинг обрўи, унинг шуҳрати сифатида таърифланади. Шунингдек, боланинг тўғри тарбияланишида ота-онанинг роли катта эканлиги кўрсатилади. Бола ёқимли қўшиқлар оҳангини осонгина ўрганиб олади. Алла болага завқ бағишлайди, маънавий-тарбиявий озуқа беради.

Ёт, болам, ухла, кўзим,
Уйларда ўчди чироқ.

Ухлар асаларилар,
Ухлар балиқлар тинчроқ.
Кўкда ой ярқирайди,
Деразадан қарайди.
Кўзларинг юмгин кўзим,
Ёт, қувончим, қундузим,
Алла, алла.

Сув сепгандек, уйлар тинч
Қоронғи хужралар тинч.
Ҳеч дарвоза тиқ этмас,
Сичқон ухлар, миқ этмас.
Кимдир оҳ тортса, унда
Не ишимиз бор унда?
Кўзларинг юмгин, кўзим,
Овунчоғим, қундузим!
Алла, алла.

Қушчам ғамсиз яшайди,
Унинг ҳар дам вақти чоғ.
Ширинликлар мўлу кўл,
Кўпдир қизиқ ўйинчоқ.
Бари сангадир, кўзим!
Йиғлама ҳеч юлдузим!
Бахтиёр ўтсин умринг!
Ёт, қувончим, қундузим!
Алла, алла.
Алла, алла, аллаё.

Ухла, кўзим, аллаё.
Юм кўзингни юлдузим,
Юм-юм кўзингни, қундузим!

Мақоллар

Халқ оғзаки ижодида мақолларнинг ўзига хос ўрни бор. У халқнинг, бир неча авлодларнинг ақлу фаросати ҳамда турмуш тажрибасининг яқуни, улар донишмандлигининг маҳсулидир. Бола таълим-тарбиясида мақолларнинг ўрни катта. Мақоллар она-ватанни севишга, унинг ҳар бир қарич ери учун курашга (“Юрт кўрисанг ўзарсан, кўримасанг тўзарсан”); касб-ҳунар эгаси бўлишга (“Йигит кишига етмиш ҳунар ҳам оз”); аҳил бўлиб меҳнат қилишга (“Кўпчилик кўлда унум кўп”); тўғри сўз ва ҳалол кишилар бўлиб камол топишга (“Эгри озади, тўғри ўзади”); яхши одоб ва олижаноб хулқли бўлишга (“Одоб бозорда сотилмас”, “Ялқовликнинг охири-хўрлик”) чақиради. Масалан:

Она юртинг омон бўлса,
Рангу-рўйинг сомон бўлмас.

Меҳнатсиз роҳат йўқ.

Эгри озади, тўғри ўзади.

Бошингга қилич келса ҳам, рост гапир.

Кўзинг оғриси, қўлингни тий,
Ичинг оғриси, нафсингни тий.

Одамнинг юзига боқма, сўзига боқ.

Бирликсиз куч бўлмас.

Юзим оқ бўлсин десанг, ишингни тўғри қил.

Топишмоқлар

Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг болаларни ўйлашга, топқирликка ўргатувчи қадимий жанрларидан биридир. Ҳар бир топишмоқ замирида “ким?”, “нима?” сўроқларига яширин жавоб ётади. Ҳар бир топишмоқ уни яратган халқнинг ҳаёти, урф-одати, ўзига хос расм-русмлари билан боғлиқ ҳолда бўлиб, болалар ўртасида кенг тарқалган.

Масалан:

Тунда кўриб, чўғ дейсан,
Тонгда туриб, йўқ дейсан.

(Юлдуз)

Керагида сувга отасан,
Қимирашин пойлаб ётасан.

(Қармоқ).

Қўшалоқ товоқ,
Ичи тўла ёғ.

(Ёнғоқ).

Тез айтиш Тез айтишлар оғзаки нутқ маш-қи бўлиб, кичик ёшдаги болаларда маълум товушларни тўғри ва оҳангдор талаффуз қилиш кўникмаларини орттиради. Бу жанрга мансуб асарлар болаларни бийрон сўзлашга ўргатиш билан бирга, уларга эстетик завқ беради, фикрлаш қобилиятларини ўстиради, хотираларини мустаҳкамлайди.

Масалан:

Олти жуфт оқ чинни чойнакка тўрт жуфт кўк қопқоқ,
тўрт жуфт кўк чинни чойнакка олти жуфт оқ қопқоқ ёпса
бўладими?

Курилишга терак керак,
Демак, экмоқ керак терак.

Толиб туруни тарозида тортиб топширди.
Оқ чойнакка оқ қопқоқ, кўк чойнакка кўк қопқоқ.
Олтин ўтлоқ — от ўтлоқ.

Эртақлар Халқ оғзаки поэтик ижодидаги энг бой ва ранг-баранг жанрлардан бири эртақдир. Халқ томонидан яратилган кўплаб эртақларда болаларнинг ўзига хос ҳаёти четлаб ўтилмаган. Ҳатто, турли ёшдаги болалар учун жуда кўп махсус эртақлар яратилган.

Эртақнинг муҳим хусусиятларидан бири унинг ҳамisha халқ ҳаёти, кураши, тарихи, руҳий олами, дунёқарashi, урф-одатлари билан чамбарчас боғланиши, инсонларга ахлоқий ва маънавий йўлдош бўлиб келишидадир. Эртақлар инсоннинг маънавий ва жисмоний кучига ишонч руҳи билан суғорилган бўлиб, ижобий кучлар табиат ва ижтимоий ҳаётда ўзига душман бўлган кучларга қарши курашда доимо ғолиб чиқади. Халқ эртақларида уни яратувчиларнинг дунёқарashi, ахлоқ нормалари ва бошқа ижтимоий муҳим масалалар одилона ҳал этилади. Эртақлар содда ва тушунарли бўлгани учун ҳар қандай китобхонга тез етиб боради. Улар орқали ҳам инсоннинг ижтимоий ахлоқ нормалари шаклланади. Бу ҳол, айниқса, ҳайвонлар ҳақидаги эртақда акс этган. Ўтмишда яратилган эртақларда халқчилик кураши ўзининг ҳаққоний бадиий ифодасини топ-

гандир. Халқнинг келажакка бўлган ишончи, адолатнинг адолатсизлик устидан ғалабаси, ёруғликнинг зулматни енгиши, озод ва бахтиёр ҳаётга эришиш ғоялари ёрқин образлар орқали тасвирланган.

Халқ эртақларида эл-юртни кўз қорачиғидай авайлаб сақловчи ажойиб қаҳрамонлар улуғланади; аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоя қилинади; узоқ масофалар яқин қилинади; кишилар характеридаги ярамас одатлар, номаъқул иллатлар танқид остига олинади; мардлик, эпчиллик, дов-юраклик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, вафодорлик, сахийлик ғоялари улуғланади.

Халқ эртақлари ўз хусусиятларига кўра бир неча турга бўлинади: ҳаётий эртақлар, ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар, сеҳрли-афсонавий эртақлар, ижтимоий-маиший эртақлар.

**Мактабгача таълим
ёшидаги болаларга ўқиб,
ҳикоя қилиб бериладиган
эртақлар**

Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртақларнинг ҳажми қисқа, мазмуни содда бўлади. Аввал эслатиб ўтганимиздек бу ёшдаги болалар ҳали олам нима

эканлигини билмайдилар. Шунинг учун бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртақлар табиат, ҳайвонот олами, дўстлик, меҳнат аҳли, жамоа, одоб-ахлоқ тўғрисида бўлиши фойдадан ҳоли бўлмайди.

Бу давр болаларига “Чивинбой”, “Қизғанчиқт ит”, “Туюқуш билан қонлон”, “Мақтанчоқ қуён”, “Ростгўй бола”, “Ариларнинг ғазаби”, “Тулки билан турна”, “Шолғом”, “Қумурсқа”, “Қаптар совғаси” каби эртақларни ўқиб бериш фойдадан ҳоли бўлмайди.

Боғча тарбиячилари ва ота-оналар олдида турадиган ишлардан энг муҳими кичкинтойларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялашдир. Бу тарбияда алоҳида аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам болани ёшлигидан бошлаб бир ишга ўргатиш, кичкина вақтиданок унга бир юмуш бериб, иш қилишга одатлантириш лозим. Тили чиқиб, у ерга, бу ерга юра бошлаган вақтида ҳам болага бирор иш бериш лозим. Унга бериладиган бу иш аҳамиятсиз, ҳатто “иш” номи беришга лойиқ бўлмаса ҳам, ундан келадиган фойда зўрдир. Чунки ундай ишлар болани ишни севишга ўргатади.

Бола боғчага бориб юрганидаёқ ўсиб, улғайиб яшашнинг асоси иш, меҳнат, деб камол топмоғи зарур. Боғчада

бажариши керак бўлган юмушларни боланинг ўзи эркин ишласин, хатолари учун ўзини жавобгар деб сезсин. Ёш қалб ишлаганда ҳам ишнинг натижасини ўйлаб ишлашга, фикр юритишга, тўғри ишлашга, ғайрат қилишга кўниксин.

Аmmo бу борада шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бу малакалар бирдан ҳосил бўлмайди, балки аста-секин юзага келади. Лекин заминни жуда эрта, боғчадан бошлаб қўйиш керак. Болада меҳнат қилиш малакаси вужудга келса, у ота-онаси, катталарнинг кўрсатиб туришини кутиб ўтирмай, ўзи эплаб кетаверади.

Бу ерда яна бир муҳим нарсани таъкидлаб ўтиш керак. Ишга ўрганиш ва ўргатишда диққат қилинадиган яна бир нарса ҳар ишни ўз вақтида бажаришдир. Ишга одатланиш қанча муҳим бўлса, ишни ўз вақтида бажариш ундан ҳам муҳимроқдир. Ҳар ишни ўз вақтида бажармай, кейинга қолдириш кўп ишларнинг йиғилиб қолишига, кўпининг юзаки, сифатсиз ишланишига ёки бутунлай қолиб кетишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳар ишни ўз вақтида ғайрат ва матонат билан бажариш лозим. Чунки дунёдаги барча тирик нарсалар ҳаракат қилади, интилади ва шу туфайли ҳаёт учун зарур бўлган нарсаларга эришади. Ҳатто энг заиф ҳисобланган арилар, чумолилар ва қушлар ҳам интилишда бўлиб, ёздан ташқари, қиш ғамини ҳам ейдилар.

Гапнинг лўндаси ҳар бир тирик жон яшаш учун ҳаракатда ва интилишдадир. Ўргимчакка назар солинг, у тиркичилик дардида доимо тўқиш билан овора, агар тўрининг бирор ери бузилса, дарҳол таъмир этиш ва тузатишга киришади.

Барча инсоннинг биринчи вазифаси — кишининг юриш-туриши ва яшаши учун зарур бўлган ҳалол ризқ топиб, ейиш-ичишга етарли нарса ҳосил қилиш. Бунга эса тиришқоқлик, интилиш орқали эришилади.

Бу борада худди инсон қаби тиниб-тинчимас меҳнаткаш қумурсқалар ва улар ҳақида халқ тўқиган “Қумурсқа” эртагини шу ёшдаги болаларга ўқиб, ҳикоя қилиб, айтиб бериш яхши самара беради.

Кичкина болалар у ёқда турсин, ҳатто катталар ҳам унча менсимайдиган қумурсқанинг ишчанлигини, кечаси-ю

кундузи тинмай меҳнат қилишини уни кузатган одам се-
зади, холос.

Ҳаётда шундай: ким кўп ишласа, тиним билмай меҳ-
нат қилса соғлиги яхши бўлади, бой-бадавлат яшайди, ҳеч
кимга ҳеч қачон хор-зор бўлмай умр кечиради. Кумурсқа
мақтанчоқ эмас, у оддий ва содда. Шу оддийлиги, содда-
лиги, меҳнаткашлиги билан ажралиб туради.

Савол-жавобларда муз, булут, қуёш, ёмғир, ер, ўт, мол,
бўри, мерган-у сичқон кабилардан ҳам кумурсқа устун
чиқади. Кумурсқанинг ўзига берилган таърифларда ҳам
бу маъно кўзга яққол ташланиб туради:

— Қорнинг нима учун катта?

— Жигарим зўр, — деди кумурсқа.

— Белинг нима учун ингичка?

— Меҳнатим зўр!

— Калланг нима учун катта?

— Давлатим зўр! Меҳнатим зўр, савлатим зўр, мен зўр,
мен зўр!

Бу ёшдаги болаларга тавсия этиладиган эртакларнинг
асосий қисмини тўғри сўз, ҳалол, пок бўлиш, ёлғон га-
пирмаслик, бировларни алдамаслик каби мазмундаги асар-
лар ташкил этади. Масалан, “Ростгўй бола” (туркман халқ
эртаги)ни олиб кўрайлик. Эртақ қаҳрамони тўғри сўзли-
ги, катталарнинг панд-насиҳатларига қулоқ солиши би-
лан ёш китобхонда яхши таассурот қолдиради, кўп бола-
ларнинг ҳавасини келтирадиган иш қилади.

Қароқчилар азалдан ёмон одамлар. Улар ҳар доим зўра-
вонлик қилиб, босқинчилик қилиб бировларнинг мол-
мулкларини тортиб олишган.

“Ростгўй бола”да ота қарвон билан йўлга чиққан ўғли-
нинг қўлига қирқ танга олтин бериб:

— Ўғлим, ҳечам ёлғон гапирма, ҳалол бўлгин, — деб
насиҳат қилади.

Қарвон йўлда қароқчиларга дуч келади. Қароқчилар
ноинсофлик, босқинчилик билан ҳаммани талайдилар,
мол-мулкни тортиб оладилар. Аммо болага мутлақо эъти-
бор бермайдилар. Ота насиҳатини дилига жо қилиб олган
бола тўғри сўзлиги билан қароқчи, босқинчи, йўлтўсар-
ликда ном чиқарган бир неча муттаҳамни тарбиялайди,
уларни ҳалоллиг-у тўғри сўзлиги билан мағлуб қилади:

Савдогарлар йўл юришса ҳам мўл юришибди, бир жойга етиб боришганда уларга қароқчилар ҳужум қилишибди. Қароқчилар ўзаро маслаҳатлашиб “мана бу ялангоёққа убу нарса берсакмикин”, дейишибди.

Қароқчилардан бири болани масхара қилиб сўрабди:

— Эй, ялангоёқ, сендан нимани ҳам олиш мумкин?

— Менда қирқта олтин танга бор, — деб жавоб берибди бола.

— Сенда қирқта олтин танга нима қилсин? — дейишибди қароқчилар кулиб.

Шунда бола чопонининг ёқасини йиртиб, олтин тангаларни кўрсатибди.

— Нега буларни бизга кўрсатдинг? — деб сўрашибди қароқчилар.

— Биз сенга пул бермоқчи эдик, энди бўлса буни ҳам олиб кўямиз.

— Ҳечқиси йўқ, отам ҳалол бўл, ёлғон гапирма, деб ўргатганлар, — деб жавоб берибди бола.

Ҳайрон бўлган қароқчилар савдогарларга мол-мулкни, пулларини қайтариб бериб, ҳалол меҳнат қилиш учун қароқчиликдан воз кечишибди.

“Шолғом” (рус халқ эртаги) бу давр болалар китобхонлигида асосий ўринда туради. Эртақ жуда оддий ва содда. Аммо маъно ва мазмуни, асарнинг тарбиявий аҳамияти кутилганидан ҳам зиёда.

Эртақ жуда жўн. Бобонинг шолғом экиши ва бўлиқ шолғомни кўплашиб юлиб олиши зикр этилади. Эртақда ортиқча сўз йўқ, қаҳрамон йўқ. Ҳаммаси рисоладагидек. Аммо “Шолғом”да кичкинтойлар билиб, қулоқ солиб ўсадиган жиҳатлари кўп. Биринчидан, бобонинг меҳнаткашлиги яққол кўзга ташланиб туради. Мабодо бобо шолғомни ерга экиб ўз ҳолига ташлаб қўйганида у мутлақо каттакон бўлиб ўсмаган бўлар эди. Бобонинг ўйи-хаёли шолғомда. Кечаси-ю кундузи шолғомга ишлов беради, пешона тери тўкиб кўп меҳнат қилади. Демак эртақда болани меҳнаткаш бўлишга, худди шу бобо каби далада ишлашга чақирилади.

Иккинчидан, бола бешиқдан бошлаб аҳил, дўст бўлиб ўсиши керак. Кимки дўстлар билан, жамоа билан ҳамфикр, ҳамкор бўлиб ўсса ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам яхши.

Туяқушга бу гап маъқул бўлибди. Туяқуш билан қоплон иккалалари дўст бўлибдилар.

Халқда ўзга билан дўст бўлдингми, бир умрга бўл, уни яхши-ёмон кунларингда синама ва унга риёкорлик кўрсатма, деган гап бор. Туяқуш бу йўлдан бормайди. Орадан кўп вақт ўтади. Кунлардан бир кун у қоплонни синамоқчи бўлиб жўрттага:

— Вой дод, ўлаяпман, қоплон мени қутқар! — дея бор овоз билан қоплонни ёрдамга чақиради.

Қоплон чин сўзли, дўстга садоқатли, ғамхўр ва меҳрибон бўлганлиги учун зудлик билан туяқушнинг олдига “шоҳ-бутоқлар орасидан устидаги жунлари юлиниб, ҳарсиллаб етиб келибди”. Лекин у туяқушнинг юзида табасумни кўриб ҳайрон бўлади. Туяқушнинг сурбетлик билан “кўрмаганимга анча вақт бўлди, аҳд-паймонимиз эсингдан чиқиб қолмадим, деб синаб кўрмоқчи эдим”, деган гапидан қаттиқ ранжийди, дили оғрийди, дўстидан кўнгли қолади.

Дўстини алдаган ўзини алдаган бўлади. Сен бировни бир марта алдадингми, тамом у сенга иккинчи марта ишонмайди. Туяқушда ҳам худди шундай бўлади. Бошқа куни бўри уни ушлаб еб қўймоқчи бўлиб турганида у қанча бақриб чақирмасин, қоплон унинг овозини эшитса ҳам дўстим жўрттага додлаяпти, деб ўйлайди ва унинг олдига келмайди. Туяқуш бўрига ем бўлади.

Каптар азалдан инсон билан яқин яшаган, инсондан паноҳ излаган, инсонга кўмак берган. Каптар қадимда бир юртдан иккинчи юртга, бир одамдан иккинчи одамга мактублар олиб бориб бериб алоқачилик вазифасини ҳам ўтагани маълум. “Каптар совғаси” (тамил халқ эртаги)да инсон ва каптар тақдири ҳақида гап боради.

Кижаваннинг аҳволи оғир, кимсасиз ўрмонда бир парча нонга муҳтож бўлиб ҳаёт кечиради. Унинг қушлар, ҳайвонларнинг тилини билиши, улар билан худди инсонлар билан гаплашгандек суҳбат қуриши мактабгача тарбия ёшидаги болаларга ҳуш ёқади. Кичкинтойларнинг ҳам ўша Кижаван каби қушлар билан, ҳайвонлар билан суҳбат қургилари келади. Кижаван соғлом, тўқ, тетик жонивор, қушлар билан гаплашса хўп яйраб хурсанд бўлади. Баъзи ҳолларда оч, заифларнинг юрак дардларини тинглаб, уларга

қўшилиб азият чекиши, кўз ёши тўкиши болаларнинг қалбларига яхшилик уруғини сочади, уларда худди Кижаван каби бўлишга хавас уйғотади. Кижаваннинг мажруҳ каптарга ғамхўрлиги кичкинтойларга қувонч улашади:

Бир куни Кижаван жуда қаттиқ оч қолибди. Бирор нарса тамадди қилай деса, ҳеч вақоси йўқ. У ўйлаб-ўйлаб, охири таёқ олиб, ўрмонга жўнабди. Ўрмонни айланиб-айланиб, у ерда ҳам ейдиган ҳеч нарса тополмай, уйига қайтибди. Йўлда кетаётиб:

— Менга ёрдам бер, — деган заиф бир товушни эшитиб қолибди. Кижаван бундай қараса, ерда бир каптар йиқилиб ётган эмиш.

— Мен учолмайман, қутқаргин, — деб ялинибди у Кижаванга.

Кижаваннинг бечора каптарга раҳми келибди. Уни ердан авайлаб кўтариб олиб, бағрига босганича, йўлида давом этибди. Капасига келиб, қушни эҳтиётлик билан юмшоқ ўринга ётқизибди.

— Тузалиб кетгунингча меникида яшайсан. Ҳеч нарсадан кўрқмагин, сени хафа қилишларига йўл қўймайман. Қўлимдан келганича сенга ёрдам бераман. Лекин ҳозирча сенга овқат берай десам, уйда ейдиган ҳеч вақо йўқ, — дебди хафа бўлиб Кижаван.

— Қайғурма, — дебди каптар уни тинчлантириб, — ўрмонда манго дарахти бор. Дарахт қавагининг ичида гуруч бор, бориб ана шу гуручни олиб келгин.

Дарахт қавагининг ичида гуруч билан бирга олтин, кумуш, олмос, дур ва бошқа қимматбаҳо тошлар ёғду сочиб ётган бўлади. Кижаван оч, юпин бўлганлиги учун, ўша ердаги фақат бир сиқим гуручни олади, холос. “Бу тошларни нима қилардим, ахир ўзимни безатиш ниятим йўқку?” — деб уларга тегмайди. Гуручни мажруҳ каптарга едирганидан китобхон хурсанд бўлади. Сахий, қўли очиқ, кўнгли тўқ Кижаванга нисбатан болаларнинг меҳр-муҳаббатлари ошади. Кижаванга каптарнинг узук совға қилиши, узук оддий эмас, балки сеҳрли эканлиги, Кижаван нимаики сўраса узук унинг истагини муҳайё қилиши эртак тингловчиларини қойил қолдиради: уларда яхшиликка яхшилик қайтар экан-да, деган фикр пайдо бўлади.

Кўли очиқ бўлиш, сахийлик қилиш, дўстга содиқлик намунасини кўрсатиш бу даврда тинглайдиган эртаклар-

нинг катта қисмини ташкил этиши керак. “Тулки билан Турна” эртагига назар ташлайдиган бўлсак бу холнинг бутунлай тескарисини кўрамиз. Дунёда тулки зотидан муғомбир, писмиқ, алдамчи риёкор бўлмаса, керак. Кўп эртакларда турна инсонга яқин юради, унга кўмаклашади, ёрдам беради, сахийликда ибрат кўрсатади.

Эртақда тулки ва турнанинг бир-бирларини уйларига чақириб меҳмон қилишлари ҳақида гап боради. Мақтанчоқ, муғомбир, айёр тулки оддий, содда турнани уйига чақириб:

— Албатта келгин, жонгинам, албатта, азизим, жуда яхшилаб меҳмон қиламан! — дебди.

Баъзан янги дўстнинг феъл-атвори қандай эканлигини ўзи яхши билмай юракдаги борини ошкор қиладиган болалар каби турна ҳам тулкига ишонади, чинакамига мени меҳмон қилар экан-да, деган ўй-хаёл билан унинг уйига келади. Тулки ширгуруч пишириб, уни турнанинг олдига тақсимчада кўяди. Турна узун тумшуғи билан тақсимчага тақ-туқ уради, аммо ҳеч нарса ея олмайди. Айёр тулки эса бир зумда ширгуручни ўзи еб бўлади.

Эртақда турнага алам қиладиган жойи шуки тулки ўзи пиширган таомни ўзи еб, яна хушомадгўйлик қилиб, — Айбга кўшмайсан-да, жон дўстим! Яхшилаб меҳмон қилишга бошқа нарса топа олмадим! — деб сурбетлик қилиб туриши болаларнинг қаҳр-ғазабини келтиради. Уларни ҳаётда тулки каби очкўз, алдамчи бўлмасликка даъват этади.

Эртақда турнанинг ҳам бўш келмаслиги, тулкини уйига чорлаб, мўндига ўзи тайёрлаган овқатни қуйиб, уни бир зумдаёқ узун тумшуғи билан ўзи еб қўйиши кичкинтойларни хурсанд қилади. Уларда қилмиш-қидирмиш, сен бировга нима қилсанг, сенга ҳам ўша қилганинг, албатта, қайтиб келади, деган тушунча ҳосил қилади.

Хуллас, мактабгача таълим ёшидаги болалар ўзлари тинглаган эртаклари ёрдамида атроф-олам билан танишиб, нима яхши-ю нима ёмонлигини билиб ўсаверадилар.

Мактаб ёшидаги кичик болаларга тавсия этиладиган эртаклар Аввал таъкидлаб ўтганимиздек, бу давр болалари мактабга борадиган, ўзлари мустақил равишда озми-кўпми китоблар ўқийдиган даражада бўладилар. Бу давр болаларига ўқиш учун тавсия этиладиган эртакларнинг ҳам кўп қисми она-

Ватан, табиат, ахлоқ-одоб, меҳнат, ўқиш ҳақида бўлиши талаб этилади. “Зумрад билан Қиммат”, “Олтин тарвуз”, “Деҳқон билан айиқ”, “Нон ва тилла” (араб халқ эртаги), “Ҳаққуш” (тожик халқ эртаги), “Данак” (қирғиз халқ эртаги), “Қизғанчиқ Пак” (корейс халқ эртаги), “Куч ва топқирлик” (латиш халқ эртаги), “Ўтинчи йигит”, “Бўри билан эчки” сингари эртақлар кичик мактаб ёшидаги болалар севиб ўқийдиган эртақлардир.

Бу ёшдаги болаларга кўпроқ игво, ғийбат, мунофиқликдан йироқ бўлган эртақлар ёқади. Негаки, яхши, мукамал тарбия олган бола бошқаларга ҳеч бир озор етказмаслигини, такаббурлик қилмаслигини, ҳеч кимга ҳақорат кўзи билан қарамаслигини, ростгўй бўлишини кичкинтойлар аввалги давр болалар китобхонлигида тавсия этилган эртақлар орқали билиб олишган. Демак, у ўзидан катталарга ҳурматли, кичикларга шафқатли ва марҳаматли, кулар юзли, ширин сўзли ва хушмуомала бўлади. Ваъдасига вафо қилади, омонатга хиёнат қилмайди. Игво, ғийбат мунофиқликдан ўзини сақлайди. Ота-онасининг ҳурматини бажо келтиради. Уларни ўзидан рози бўлишлари учун ҳаракат қилади. Қариндош-уруғларидан алоқасини узмайди, уларга меҳр-оқибатли бўлади. Ёмон йўллардан, ярамас ишлардан, ножўя ҳаракатлардан ўзини сақлайди. Мана шуларга ўхшаш гўзал хислатли болаларни эл севади, эъзозлайди. “Зумрад билан Қиммат” эртагидаги Зумрад худди шундай хислатли образлардан биридир.

Зумрад! Халқ орзу қилган, истаган, эъзозлаган қизларнинг ёрқин тимсоли. Бугунги қизалоқлар Зумраддан қанча ибрат олишса, Зумрад каби чиройли, одобли, мулойим, ақлли, меҳнатсевар бўлишса арзийди. Қаранг, — йўлда лолалар, ранг-баранг гуллар уни кўриб бошларини эгиб, унга салом берарканлар. Зумрад майсалар устида ўтириб дам олганида, гуллар уни олқишлар, булбуллар қувониб, унга қўшиқлар айтиб берар экан. Хўш, бундай мақтов, бундай эъзоз қайси қизалоққа ёқмайди! Ҳаммага ёқади. Бунга муяссар бўлиш учун эса, тинимсиз меҳнат қилиш, катталарнинг, ота-оналарнинг, муаллимларнинг ўғит-насихатларига қаттиқ амал қилиш керак. Ана ўшандагина худди Зумрад каби беҳисоб бойлигу шон-шарафга, ҳурматга муясссар бўлиш мумкин.

Зумрад аслида ким? У бир ўгай она қўлида сўкиш, қарғиш эшитиб, бир бурда нонга муҳтож бўлиб юрган қизча. Зумрад эл севадиган даражада чиройли, одобли, мулойим, ақлли. Уни бир кўрган, бир суҳбатлашган киши яна кўрсам, суҳбатлашсам деб орзу қилади.

Зумрад отасини, одамларни яхши кўради, ҳайвонларни, табиатни, майса-ю ўтлоқни севади, уларга хизмат қилади. Ҳаммасига мулойим боқиб, қўли билан силаб-сийпа-лаб эркалайди. Бундан майсалар, гуллар, ўт-ўланлар, булбуллар қувониб, унга қўшиқлар айтиб беришади.

Аммо худди шу гуллар кампирнинг арзандасини севамас, уни эркаламас эканлар, бу қиз гулларга озор берар, уларни юлиб ташлар, тепкилар экан. Лолалар, гуллар Қимматнинг келишини билиб қолсалар, қовоқларини солиб, юмилиб қоларканлар. Ёвуз кампир бундан ғазабланар экан ва буни Зумраддан кўрар экан. Бир куни кампирнинг нияти бузилибди, у Зумраддан қутулмоқчи бўлибди, чолни чақириб олиб, унга дағдаға қилибди. “Қизингни ўрмонга олиб бориб адаштириб келмасанг, мен сен билан бирга турмайман”! — дебди.

Ота ночор. У кампирга ўта итоаткор. Негаки кампир уни сўкиб, ҳақорат қилиб юрагини олиб қўйган, ўзига итоаткор қилиб олган. Чол Зумрадни алдаб, қоронғи, шовқинли, кўрқинчи ўрмонда адаштириб келади. Ўрмонда ёлғиз зор қақшаб қолган қизчага гуллар шуъла сочиб, унинг йўлини нурафшон қилиб туради. Зумрад сеҳргар ҳузурига кирар экан унга эгилиб салом беради, бошидан кечирган воқеаларни бирма-бир баён қилади. Қушчаларнинг Зумрадни мақтаб сайрашлари кампир қалбини шодликка тўлдиради.

Зумрад меҳнат боласи. Меҳнат қилган элда азиз, деганларидек, унинг елиб-югуриб ишлаши кампирга хуш ёқади. “Оппоқ қизим, ширин қизим, дўмбоғим, мунчоғим!” — дея уни эркалайди, пешонасидан ўпиб, сочини силайди.

Зумрад ҳалол-поклиги, ширин сўзлиги, меҳнаткашлиги, каттани ҳурмат қилиши, кичикни эъзозлаши билан сеҳргарнинг муҳаббатини қозонади. Шу сабабли сеҳргар Зумрадни тенгсиз бойлик билан сийлайди, уни бахтиёр қилади.

Меҳнаткаш халқ ўз фарзандларини худди Зумрад каби ишчан, меҳрибон, иболи, бой-бадавлат бўлишини орзу қилган. Лекин Қиммат каби эрка, тантиқ, ишёқмасларни ёмон кўришган. Қиммат образи ҳеч нарсада йўқ, ишламай тиш-лашга ўрганиб қолган, инжиқ, муттаҳам ва бедаво фарзандни эслатади.

Бизда ва айниқса, эртақларда ўзидан катталарни ҳурмат қилиш ва кексаларни эъзозлаш, одамохунлик ва меҳнатсеварлик, иболи ва ҳаёлилик асосий масалалардан бири ҳисобланади. Савол туғилади. Хўш, Қимматда юқоридаги фазилатлардан қайси бири мавжуд? Ҳеч қайсиси йўқ.

Мана, ота Қимматни ҳам кимсасиз ўрмонда адаштириб ташлаб кетди. Сеҳргарникида яшар экан унга онаси бирорта ҳам ширин сўз ўргатмаганлиги, меҳнат қилиш нималигини билмаганлиги сабабли кампирга кўпол-кўрс муомалада бўлади. Текинтомоғлиги унга қаттиқ панд беради. Сеҳргар қизни севмайди, эртақ ҳам айтиб бермайди, китоб ва кўғирчоқлар ҳам ҳадя қилмайди.

Эртақда сеҳргар кампир жуда мулойим, ҳақиқий оналарга хос фазилатга эга. Мана, унинг Қимматга мурожаатини олиб кўрайлик:

— Томдан ўтин олиб туш, қизим!

Қизнинг жавобини эшитинг:

— Ўзингиз олиб туша қолинг, малайингиз йўқ!

Бу ўзбекона гап эмас, тарбиясизлик, одобсизликнинг олий намунаси, холос.

Халққа бундай ўзбошимча қиз-у фарзандига тўғри тарбия бера олмаган онанинг кераги йўқ. Шунинг учун ҳар иккаласи ҳам ўлимга маҳкум — аждар ютиб юборади. Бу ҳолга халқ асло ачинмайди, аксинча, тўғри бўлибди, деб мамнун бўлади.

Китобхон болалар ҳам ҳаётда Қиммат қиёфасига тушиб қолмаслик учун ўзларини ўнглаб олишга, меҳнатни севишга, кўпроқ дарс қилишга, китоб ўқишга интилаган бўладилар. Ахир Қиммат ишёқмаслиги, одобсизлиги туфайли уни жуда кўп нарсалар хуш кўрмайди. Ҳатто, унинг юриш-туриши, хатти-ҳаракати табиатга, кучуг-у сеҳргар кампирларга ҳам маъқул бўлмайди. Дангасалиги, кеккайганлиги, кўрс-кўполлиги ўзининг бошига етади.

Ўтмишда бир донишманд ўғлини келажакда соғлом, жасоратли, бўлишини истаб кўп яхши эзгу тилаклар билдирган экан:

— Азиз ўғлим, дунёда одам енга олмаган нарса бўлмайди, шунинг учун асло қўрқма, ўзингга берилган қувват ва ғайратларингни сарф қилиб, олға интил. Бахт ва саодат осмондан тушади ёки кутилмаган ҳолда қўққисдан инъом этилади, деб ўйлама. Шу ўйга борсанг, дунёнинг нодон одамларидан бири бўлиб ҳисобланасан. Сўзимга диққат билан қулоқ сол, бахтсизман, деб зорланувчилар қаторидан жой олма. Ғайрат қилсанг, муродинг ҳосил бўлади. Инсон ўз саодат ёзмишини ўзи юзага чиқаради. Ўзингни тубан даражага туширма. Эҳтимол баъзи ишларинг тилагингча муваффақиятли бўлиб чиқмаслиги мумкин, лекин сен бунга қайғуланиб ноумид бўлма, ғайрат ва жасоратингдан ажралма. Зоҳирда оғир, машаққатли бўлиб кўринган нарсадан ҳақиқатда кўп муҳим ва хайр натижа ҳосил бўлиши мумкин.

Аҳамиятсиз нарсаларга, моддий безакларга кўп алданма, тараққий этишга, фазл, камол эгаси бўлишга интил. Кўзингни оч, атрофга қара. Замоннинг улуғ олим, фозилларининг таржимаи ҳолларини, умуман инсонларнинг қадимги ва янги тарихини диққат билан кўздан кечир. Булар сени завқ-шавқ, фазл, камол топишга йўналтирадилар, ҳаётини йўлингга ҳақиқий раҳбаринг бўладилар.

Ўзбек халқ эртақларидан бири “Ўтинчи йигит билан шер” да қаҳрамон ўша донишманд орзу қилганидек бўлганлиги учун кичик мактаб ёшидаги болаларда бу эртакка қизиқиш катта. Йигит биринчидан, меҳнаткаш; иккинчидан, қўрқмас, довюрак; учинчидан, ишбилармон ва тадбиркор.

Воқеа оддий ва содда. Ўтинчи далада ўтин териб юрганда унинг олдига баҳайбат шер келиб сендан кучлиман, жасоратлиман деб унга дўқ қилади. Ўтинчи ҳам ўзига пишиқ ва пухта. Шер йигитни курашга, беллашишга чақиради. Аммо инсон тадбиркор — кучимнинг ярми уйда қолиб кетибди, сен шу ерда туриб тур, мен уни уйдан олиб келаман дея ҳийла ишлатади, тадбиркорлик қилади:

— Сен қочиб кетма! — дебди.

Шер унга:

— Йўқ, қочмайман, шернинг гапи бир, — дебди.

Йигит:

— Йўқ, сенга ишонмайман, сени боғлаб кетаман, — дебди.

Шер: “Боғлайқол!” деб ўзини боғлатибди. Йигит шерни маҳкам боғлабди. Толдан яхши бир таёқ қилиб олиб келиб гурсиллатиб шерни ура бошлабди.

Шернинг: “Жон одамзод, мени урманг, энди одамзодга йўлиқмайман!” деб ялинганига ҳам қарамай уни ураве-рибди.

Ўтинчининг бундай иши ёш китобхонни мудом кўрқмас, шерюрак бўлишга чорлайверади.

Бу ёшдаги болалар дов-дарахтлар экиш, уни парвариш қилишда катталарга дастёр-кўмакчи. Кўпинча ўзлари ҳам боғбончилик ишларига берилиб кетишади. “Данак” эрта-гидаги Баҳромнинг бир дона данакни ерга экиб, уни кўкар-тириши, у мевали дарахтга айлангунича парвариш қили-ши ёш китобхонларда Баҳромдек бўлишга ҳавасини уйғо-тади.

Баҳромнинг данаги дарахтга айланиб, мева бера бош-лагач, алвасти болани еб, дарахтга эга бўлиб олиш нияти-да уни қопга солиб уйига олиб кетибди. Баҳром кўрқмас, довюрак бўлганлиги учун ўзи ҳам омон қолади, эл-юрт мевасидан еб турган дарахтини ҳам сақлаб қолади.

Алвасти ҳовлисига етиб келибдида, қопини супага кў-йибди, қозонга ёғ солиб, олов ёқибди.

Баҳром қопни амаллаб тешиб, оқ теракнинг тепасига чиқиб олибди. Алвасти келиб кўрса, бола йўқ.

— Болагинам, қаерга кетдинг? — деб сўрабди у.

— Мен бу ерданман! — Баҳром теракнинг устидан овоз берибди.

— Болажоним, у ерга қандай чиқдинг?

— Темиркуракни оловда қиздириб, устига ўтирдим. Курак юқорига учди, қарасам, дарахт тепасида турибман, — дебди Баҳром.

Кампир Баҳром айтгандек қилган экан, куйиб ўлибди.

Баҳром шундай қилиб, ўзини ҳам, дарахтни ҳам алвас-тидан кутқариб қолибди.

Меҳнаткаш халқ бечораҳоллик билан ҳаёт кечирган, кўпинча очлик, юпунлик уларнинг бир умр ҳамроҳи бўлган! Узун тунлари бир-бирларини овутиш, кўнгилларини кўта-риш мақсадида эртақлар айтишган. Ўзлари тўқиган эр-таклар заминида унумли меҳнат қилиш, фарзанд роҳати-ни кўриш, бахтиёр бўлиш ва бошқа кўпгина ғоялар ётади.

Ўрни келганда бирданига бой-бадавлат бўлиб, беҳисоб бойлик билан бутун эл-юртни, бой-бадавлатларни қойил қолдириш меҳнаткаш халқнинг эзгу тилаги бўлиб келганлиги ҳеч кимга сир эмас. “Олтин тарвуз” эртаги худди шундай ўй-хаёл, олий истак билан тўқилгандир.

“Олтин тарвуз” ёш китобхонни кўп нарсага ўргатади. Биринчидан, меҳнаткаш бўлиш — чунки деҳқон ўз ерига қайта-қайта ишлов беради. Иккинчидан, парранда-ю даррандага ғамхўрлик қилиш, негаки деҳқон мажруҳ, лайлакнинг оёғига тахтакач боғлаб, даволайди. Учунчидан, очкўз бўлмаслик — деҳқоннинг уйда ейдиган ҳеч вақоси йўқ. Лайлакни сўйиб ейиши мумкин эди. Аммо у бу ишни қилмайди.

Бир бор экан, бир йўқ экан, ўтган замонда бир камбағал деҳқон бор экан. Унинг атиги бир таноб ери бор экан. Деҳқон шу ерда кеча-кундуз тинмай меҳнат қилиб кун кўрар экан. Баҳор келибди! Деҳқон ер ҳайдай бошлабди. Ерни икки марта ҳайдаб бўлиб яқинидаги катта сойнинг бўйида салқинлаб ўтирса, осмонда учиб кетаётган бир лайлак йиқилиб тушибди. Деҳқон қараса, лайлакнинг оёғи синган экан. Деҳқон ҳалиги лайлакни дарров уйига олиб бориб, синган оёғига тахтакач боғлаб, бир қанча вақт уни боқибди. Лайлак соғайиб, учиб кетибди.

Лайлакка қайта умр бағишлаган деҳқон бирор нарсадан умидвор эмас. Шу мажруҳ лайлакни даволаб, унинг ёрдами билан беҳисоб бойликка эга бўламан, деган фикр унинг хаёлига ҳам келмаган. Лайлак ташлаб кетган тарвуз уруғини ерга экиб, унга меҳр билан ишлов берар экан бу — олтин деган тушунчанинг ўзи унда бўлмаган.

Деҳқон очкўз эмас, бир парча нонни ҳам ўзгалар, қўни-қўшни, ўзига ўхшаган камбағаллар билан баҳам кўрадиганлардан. Сабр-тоқат билан тарвузларнинг обдон пишишини, етилишини кутган деҳқоннинг “яқин қариндошларини, ошна-оғайниларни ҳам меҳмонга чақириши” ва тарвуз сўйиши китобхон болаларда яхши таассурот қолдиради.

Деҳқон бир куни тарвуздан учтасини узиб, уйига олиб кетибди. Тарвузлар жуда катта экан. Деҳқон ўзининг яқин қариндошларини ва ошна-оғайниларини меҳмон қилиб чақирибди. Бир маҳал тарвузга пичоқ урса, пичоқ сира ботмас эмиш. Уни кўриб иккинчисини сўймоқчи бўлиб-

ди, пичоқ ўтмабди, учинчиси ҳам шундай бўлибди. Деҳқон ҳам, меҳмонлар ҳам ҳайрон бўлишибди. Ерга бир уриб ёриб қарасалар, ичи тўла тилла эмиш. Қолган иккитасини ҳам ёриб кўришибди. Уларнинг ичи ҳам тилла эмиш. Камбағал севиниб кетиб, ҳаммасини меҳмонларга улашибди, улар ҳам хурсанд бўлиб, уй-уйларига тарқабдилар. Уч туп тарвузнинг ҳар бири ўнтадан солган экан. Деҳқон қолган тарвузларни ҳам йиғиб олибди. Шундай қилиб камбағал деҳқон жуда бойиб кетибди.

Халқ беҳисоб бойликка эга бўлган ўз эртагида воқеани бундай қолдирмоқчи эмас. Ён-атрофдагиларни, камбағалларни бойиб кетганларини кўролмайдиганларни ҳеч бўлма-са эртак орқали танқид қилмоқчи, уларнинг жирканч ҳаётлари-ю ашаддий ёвузликларини, бойлик ва давлат деб қинғир ишларга ҳам қўл уришларини ошкор қилиш мақсадида қўшни — хасис бой образини тўқиган.

Деҳқон оёғи синиб, тўдаси билан уча олмай қолган лайлакка яхшилик қилиб, оёғига тахтакач боғлаб тузатган ва лайлакнинг инъоми билан беҳисоб бойликка эга бўлган бўлса, бой бу воқеадан хабар топгач, соғ лайлакнинг оёғини синдириб, даволайди. Бу ҳам бойнинг даласига тарвуз уруғини ташлаб кетади. Бироқ тарвуздан олтин эмас, балки қовоқ ари чиқиб, кўпчиликни чақади. Бойнинг ҳалок бўлиши ёш китобхонда унга нисбатан ачиниш ҳиссини уйғотмайди. Аксинча у, табиатга, қушларга зиён етказганлиги, бойлик устига яна беҳисоб бойликка эришиш учун лайлакнинг оёғини синдирганлиги сабабли бу иш тўғри бўлди, деган ижобий хулосага келади, холос.

Ўрта ва катта ёшдаги болаларга ўқиш учун тавсия этиладиган эртаклар.

Мактабгача таълим ва кичик мактаб ёшидаги болаларга тавсия этиладиган эртаклар, юқорида кўриб ўтганимиздек, ҳажм жиҳатидан кичкина, мазмуни

содда бўлишидан ташқари расм ва бўёқлар билан бой бўлишини ҳам таъкидлаб ўтган эдик. Бу икки гуруҳга кирувчи эртаклар воситасида табиат, она-Ватан, ҳайвонот оламига ғамхўрлик қилиш, тўғри сўз, одобли бўлиш, катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни эъзозлаш сингари масалалар кичикинтойларнинг онг-тушунчаларига етказилишини эслатиб ўтиш лозим.

Эндиликда бу давр болаларига ўқиш учун тавсия этиладиган эртақларнинг асосий қисми довжурраклик, ватанпарварликдан ташқари, яхши касб-кор эгаси бўлиш, халқ ва Ватан учун жон фидо қилишга чорловчи эртақлардан иборат. “Паҳлавон Рустам”, “Бирлашган ўзар”, “Уч оғанини ботирлар”, “Эгри билан Тўғри”, “Она ер фарзанди”, “Сардорнинг ойни ушлаб олмоқчи бўлгани” (турк халқ эртаги), “Илон терисини ёпинган паҳлавон” (нўғай халқ эртаги), “Донишманд қиз” (хитой халқ эртаги), “Қадрдон уйингнинг михи” (швед халқ эртаги), “Чоллар: хўкизлар, Бўрка ва поп” (грузин халқ эртаги) сингари эртақларни ўқиш учун тавсия этиш мумкин.

Ота-боболаримиздан қолган ибратомуз бир гап бор: яхши ҳаёт кечириш инсоннинг ўзига боғлиқ. У нечоғли тўғри сўзли, ақлли, тадбиркор, пок кўнгилли бўлса; дўстга, ватанга хиёнат қилмаса; ёлғон гапирмаса; топширилган ишни ўз вақтида бажариб ваъдасига вафо қилса, уни эл дилдан севади, ҳурмат қилади.

Кимки золим ва такаббур бўлса, бир куни бунинг жазосини олади. Фариб, бечораларнинг кўнглини оғритмаса, дангасалик қилмай меҳнат қилса, катта давлат ва қудратга эга бўлади. Бева-бечораларга раҳм-шафқат қилмаганлар йўқчилик, камбағаллик ўтида қовуриладилар. Эртақлардан ана шу фикрларни ўқиш мумкин.

Бизга озгина бўлса ҳам эзгулик қилган одамга эзгулик қайтариш бурчимиз экан, дунёга келишимизга сабабчи бўлган, ўстирган, тарбия қилган ота-оналаримизга доимо муҳаббат, ҳурмат, риоят ва хизмат қилиш — бўйнимиздаги шарафли бурчдир. Бу шарафли бурчни адо қилиб, ота-она олқишини олган фарзанд, шубҳасиз, дунёда бахтли, саодатли бўлиб яшайди. Бунинг ёрқин намунасини “Уч оғанини ботирлар” эртагида кўриш мумкин. Эртақдаги ота узоқни кўзлаб иш кўрадиганлардан. Ўғилларига яхши тарбия беради. Натижада ўғиллари ота измидан комил инсонлар бўлиб камол топадилар. Ота дуоси, ўғит-насихатларини дилларига жо қилиб олганликлари учун улар ҳаётда кам бўлмайдилар.

Уч забардаст ўғил. Уччовларининг қўллари кўксиди, отага таъзимда. Ақл, куч-жасоратда тенги йўқ бу йигитлар одобда бутун оламни қойил қолдиради. Негаки таълим ва тарбия шундай бўлган. Ота биринчидан, камбағал, иккин-

чидан, ботир-пахлавон ўғилларини кўзи тириклигида ҳаётда ўз йўлларини топиб олишларини орзу қилади.

Дарвоқе, одам қанчалик тарбияли ва ҳалол-поклиги ўзга одамлар билан дўстлашганда; кўпинча сафарга чиққанида; мард паҳлавонлиги эса курашда, жангда билинади. Ота худди шундай режа, ўй билан фарзандларини узоқ сафарга жўнатади. Бундай олиб қараганда отанинг бошқа оталардан унча фарқи йўқдек туюлади. Аммо эртакни синчиклаб ўқиб, ота насиҳатига назар ташлайдиган бўлсангиз у дунёдаги энг билимдон, узоқни кўра оладиган, ақл-заковатда тенгсиз бир инсон эканлигини сезасиз. Отанинг фарзандларига айтадиган сўзи-насиҳати бир жумлагина. Лекин унинг маъноси, таъсири, кучи оламча бор.

Ота насиҳатини бир неча бўлимларга ажратиб ўрганиш мумкин. Насиҳатнинг биринчисида ҳар бир ота-она ўз фарзанди оламга келиши билан унга яхши, ўзига муносиб исм қўйиб, тўй-томошасини ўтказиб, ўқитиши, хат-саводли қилиши ҳақида гап боради:

— Ўғилларим, мен бой эмасман, мендан қолган давлат сизларнинг маишатиңиз учун кифоя қилмайди, ўзимдан кейин бахтсиз бўлиб қолманглар, деб сизларни ўқитдим. Яхши от қўйдим. Тўй қилдим. Вояга етказдим.

Ҳамма замонларда ҳам бола тарбияси муҳим масалалардан бири ҳисобланган. Насиҳатнинг иккинчи бўлимида бола тарбияси ҳақида сўз боради. Болани чинакамига соғлом, тетик, куч-қувватли қилиб ўстириш, шунингдек, жисмоний тарбия билан ошно қилиб вояга етказиш, она-Ватан ҳимоясига доимо тайёр кишилар қилиб тарбиялаш, фойдали меҳнат кўникмаларига эътибор бериш ёш бўғин камолотида муҳим ўринда туриши зикр этилади:

— Сизларни уч нарса билан тарбия қилдим. Биринчидан, соғлом вужудли қилиб тарбия қилдим — қувватли бўлдингизлар. Иккинчидан, яроғ билан таништирдим — яроғ ишлатишга уста бўлдингизлар. Учунчидан, қўрқитмай ўстирдим — қўрқоқ бўлмай, ботир бўлдингизлар.

Насиҳатнинг учинчи бўлими жуда муҳим. Унда тўғри, ҳалол, пок инсонлар бўлиш, ўзгалар мол-мулкига кўз олайтирмаслик, камтарин бўлиш сув билан ҳаводек зарурлиги, айни пайтда, мақтанчоқлик ва дангасалик ёмон иллатларга олиб келиши кескин қораланади:

— Яна учта нарсани айтаман, қулоқларингизга қуйиб олинглар, эсларингиздан чиқармангизлар. Тўғри бўлинг — бежавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг — хижолат тортмайсиз. Дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз.

“Уч оға-ини ботирлар” эртагининг қахрамонлари меҳрибон, ўз вақтида қаттиққўл, шу билан бирга талабчан ота тарбиясини олганликлари учун сафарда катта муваффақиятларга эришадилар. Йўлда ўзларига дуч келган барча тўсиқ ва ғовларни енгадилар. Ўзларининг ботир ва довжурликлари билан эл-юртни лол қолдириб, бахтиёр бўладилар.

Ҳаётда кимки яхши ишга қўл урса, яхши нарсаларга эга бўлади, кимки ёмонлик қилса, эл назаридан қолади. Ҳар бир бола дунёда олим ва фозил бўлишга, ўзини софлик ва тўғрилиқ зийнати билан безашга интилиши, Ватан ва халқига муносиб хизмат қилишга ҳаракат қилиши шарт. Ота-онасини эса ҳалол хизматлари билан мамнун этиши керак. Ёшлигидан меҳнат қилишга, илм ўрганишга интилган, тўғри сўз ва софдил инсон доимо эл-юрт олқишига муяссар бўлган.

Ёшлар келажакда яхши хулқ эгаси, эзгу ният ва гўзал фазилатлар соҳиби бўлишлари учун нималар қилишлари лозим? Бунинг учун яхши ишлар йўлида ҳеч қандай қийинчиликлардан қўрқмасликлари, ота-оналари ва тарбиячиларнинг ўғитларига амал қилишлари, вақтни фақат фойдали ишларга сарф қилишлари бутун куч-ғайратларини илм ўрганишга қаратишлари керак.

Ҳа, болалар учун ҳаётда энг буюк ва шарафли бир йўл бор. Бу йўлдан асло чиқмаслик ва адашмаслик керак. Бу йўл инсонийлик йўлидир.

Бу йўлга амал қилган киши ҳамиша бахту саодат соҳиби бўлади, бу йўл одамларга маънавий куч-қувват беради. Шунингдек, халқига ва қариндош-уруғларига қўлидан келган барча яхшиликни қилиш, уларнинг ҳурматини жойига қўйиш ҳар бир кишининг инсонийлик бурчидир.

“Эгри билан Тўғри” эртаги бу фикримизнинг далилидир. Тўғрибой ҳалол, пок, яхши ниятли инсон. У рўзғор тебратишда қийналган. Тирикчиликни ўнглаш учун мардикорчилик қилишга мажбур бўлган. Ана шундай ўй билан шаҳарга отланган. Бисотида битта оти бор, холос.

Тўғрибойнинг ўзи ҳалол-пок бўлганлиги, бировларни алдаш, уларга риёкорлик кўрсатишдек ёмон ният ўй-хаёлида бўлмаганлиги учун йўлда Эгрибой билан ҳамроҳ бўлиб қолади. Халқда — самимият ва садоқатга асосланган дўстлик ҳамиша, ҳар ерда ва ҳар қандай шароитда ишончли бўлади, зарурият ва мажбурият натижасида пайдо бўлган дўстлик эса бундай бўлмайди. У дарё каби гоҳ тошиб, атрофни босади, гоҳ қуриб, суви озайиб қолади, — деганларидек булар ўртасидаги дўстлик ҳам узоққа бормайди. Тўғрибой — шеригим чарчади. Отни навбат билан минайлик. Бўлмаса бу дўстликдан эмас, деб отни Эгрибойга бериши биланоқ Эгрибой отни миниб қочади. Қаранг, донолар олтиннинг софлигини ўтда, ҳайвоннинг кучини оғир юк ортилганда, инсоннинг тўғрилигини омонатга хиёнат этмаслигида билса бўлади, деб бекорга айтмаган эканлар. Эгрибой эгрилигини қилиб дўстга садоқатсизлигини кўрсатади.

Тўғрибой йўлда кўп адашади, ўрмонга кириб қолади ва бир эски тандир ичига кириб тунайти. Кечаси ўрмон йиртқишлари арслон-шоҳ бошлигида тандир атрофига тўпланишиб, бир-бирларига мақтанишади:

Тулки дoston бошлабди:

— Оғайнилар, мен сизларга айтсам, ўн йил бўлдики, ўрмон ёқасидаги горда яшайман. Ўн йилдан бери давлат йиғаман. Мендаги асбоб-ускуна, мол-дунё ҳеч кимда йўқ.

Навбат чия бўрига келибди:

— Ўрмонга туташган катта тепалик остида яшайман. У ерда бир сичқоним бор, ҳар куни туш пайти инидан чиқади, унинг қирқ битта тилласи бор, шуни ўйнагани ўйнаган. Тиллани ўйнаб-ўйнаб яна инига олиб кириб кетади.

Айиқ унинг сўзини бўлибди:

— Бу ҳам унча қизиқ эмас. Ўрмонда бир туп садақай-рағоч бор. Қайрағочнинг пастида икки шохчаси бор. Шохлардаги барглар бир қанча касалга даво. Уни эзиб ичилса, ҳар қандай жонивор ўша замоноқ дард кўрмагандай бўлиб кетади. Мен болаларимни шу билан даволайман.

Унинг орқасидан бўри кулиб юборибди:

— Оғайнилар, бизнинг ҳам қизиқ ҳикоямиз бор, — деб гап бошлабди у, — ўрмон ёқасида ўн минг қўй боқилади. Ҳар куни иккита бўрдоқини ейман, мени ушлаш учун

чўпонлар қопқон қўйишади, тузоқ солишади, аммо писанд қилмайман. Лекин қирда Кимсан чол деган деҳқоннинг бир кучуги бор. Шу кучукни чўпонлар сотиб олишса борми, менинг шўрим қурийд.

Йўлбарс унга қўшимча қилибди:

— Рост айтасан. Қўйларга ўхшаб ўн минг йилқи ҳам ўрмон атрофида ўтлаб юрибди. Мен ҳар куни ўшаларнинг бировини ейман. Улар орасида бир айғири бор. Кимки ўшани минса ва бир қўлида қилдан эшилган камон, бир қўлига узун гаврон олиб, мени қувса, дарров тутади, камонни бўйнимга солиб, гаврон билан урса борми, бир умр йилқилар олдига йўламас эдим.

Тадбиркор, ақл билан иш кўрган Тўғрибой бу суҳбатда эшитганларини амалга оширади. Ҳатто, етти йил бемор ётган шоҳ қизини даволаб, маликага уйланади. У умр бўйи ишлаб, меҳнат қилиб, пешона тери тўкиб тирикчилик ўтказганлиги сабабли подшонинг инъомидан воз кечади:

— Менга беклик тўғри келмайди. Мен содда ва тўғри одамман. Ўрмон ёқасидаги тепалиқдан бир уй қуришга рухсат берсангиз бўлгани. Ўша ерда деҳқончилик қилиб, кун ўтказаман, — деб жавоб берибди.

Тоғ-тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади, деганларидек Тўғрибой ўрмон ёқасида ўзига иморат қуриб, шоҳона ҳаёт кечириб юрганида ноўрин хатти-ҳаракати, ёлғончилиги туфайли ҳаётда эзилган Эгрибой билан дуч келиб қолади. У Эгрибойга турмушда нимагаки эришган бўлса, ўша тандир сабабчи эканлигини гапириб беради.

Эскилар бу дунёни тоққа ўхшатадилар. Унинг орасида туриб нима деб бақирсанг, ўша сўзнинг акс садосини эшитасан. Ҳа, ҳаёт шундай. Эгрибойнинг эгрилиги, алдамчилиги, ўзининг бошини ейди, тандир ичида йиртқичларга ем бўлади.

“Эгри билан Тўғри”да тўғри сўз, ҳалол ва меҳнаткаш бўл, умринг узун, ризқинг улуг бўлади; ишёқмас, алдамчи бўлсанг дарз кетасан, одамлар назаридан қоласан, ҳеч қачон биринг икки бўлмайди, деган ғоя ётади. Бу эртак йигитқизларимизни ҳаётда ўзларига тўғри йўлни танлаб олишларида катта ёрдам беради.

Ўзбек халқининг энг машҳур ва таъсирли эртакларидан бири “Ур тўқмоқ” дир. Бу эртакда ўзбекона соддалик,

одамларга ишониш, душманга қарши нафрат ва бошқа фазилатлар мужассамланган.

Эртақда умидворлик, орзу-истак эзгу ният кучли. Бир парча нонга зор халқ турли ўй, хаёл билан худди тушида кўргани каби бой-бадавлат бўлиш, унга бу йўлда кимки тўсқинлик қилса, уни ер билан яксон қилиш ишқи билан яшайди. Бу орзу-тилакни амалга оширишда ҳайвонот олами-ю, паррандалардан кенг фойдаланиш олий мақсадлардан бири ҳисобланади. Ҳамма гап лайлакнинг фақир, жуда ҳам камбағал овчи чолнинг тузоғига ногаҳон тушиб қолишидан бошланади. На бой, на юртга ҳоким бўлиш ўйида ҳам йўқ чолга лайлакнинг худди одамга ўхшаб гапириши, ваъда бериши “лайлаklarнинг бошлиғиман, нима сўрасанг бераман”, деб айтиши қашшоқ чолнинг хаёлини бузади.

Лайлакни қўйиб юборган чол эртасига совға-салом олиш учун унинг олдига сафарга отланади. Ундан “Қайна, хумча”ни сўрайди, “Очил дастурхон”ни тилаб олади. Буларнинг бирортаси ҳам мўъжиза кўрсатмайди — на олтин, на таом бермайди. Негаки, йўлда чол ухлаб қолганида қишлоқ болалари бу сеҳрли буюмларни бошқаси билан алмаштириб қўйишган бўлади. Ахири “Ур тўқмоқ”ни олганидан кейин эртақлардагидек у бой-бадавлат бўлиб кетади. Рўзгорини ўнглайди, чиройли иморатлар қуради, хонни зиёфатга чақиради. “Мен хон бўлсам-у ўша камбағал, қашшоқ чолнинг уйига меҳмондорчиликка бораманми?”, деб уни менсимаганлиги учун хонни жангга чақиради. Ур тўқмоқ ёрдами билан хонни енгган чолнинг юртбоши бўлиб кетиши — дардли халқнинг армони рўёбга чиққанлиги ўқувчини мамнун қилади. Эртақ ҳаётда худди ўша овчи каби дадил ҳаракат қилишга, ўрни келганда жасоратли бўлишга мудом чорлаб туради.

“Ур тўқмоқ”да, ҳалол, поклик, ўзгалар ҳақиға хиёнат қилмаслик, бировларни алдамасликдек олижаноб фазилатлар яхши тасвирланган. “Қуръони каримда” ҳам, Ҳадисларда ҳам бир-бировларингиз билан учрашганингизда, хонадонларингизга кирганингизда салом-алик қилинг, дейилган гап бор. Бунинг олий намунасини эртақда ҳам кузатдик. Овчи ҳар сафар лайлак ҳузурига кирганида салом бериши ва лайлакнинг чолни огоҳлантириб алик олиши

ўқувчини сергаклантиради, уни салом-аликсиз юрмасликка ўргатади:

“Ассалому алайкум, — дебди чол.

Лайлаквой:

— Ҳақ саломинг бўлмаса, таъзирингни берардим, — деб алик олиши юқоридаги фикримизга асос бўла олади.

Шунингдек, бировларнинг ҳақиға хиёнат қилиш, ўғирлик қилиш яхши оқибатларга олиб келмаслиги, чолнинг буюмларини яшириб қўйган қишлоқ болаларининг тўқмоқ зарбига бардош бера олмай чолга ялинишлари ҳар қандай китобхонни ўйлантириб қўяди:

— Чол ота, тўқмоқни тўхтатинг, биз сизнинг хумчангизни, дастурхонингизни олиб, ўрнига бошқа хумча, бошқа дастурхон қўйган эдик. Тавба қилдик, ота! Тўқмоқни тўхтатинг, дейишди. Чол: “Тур, тўқмоқ!” деб бақирган эди, тўқмоқ уришдан тўхтади. Болалар югуриб бориб, уйлари-дан “Қайна, хумча” билан “Очил дастурхон”ни чиқариб бердилар.

Хуллас, кимки халқ оғзаки ижодига меҳр қўйса, айниқса, эртакларни кўпроқ ўқиса ҳаётда кам бўлмайди.

ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Маълумки, халқ оғзаки ижоди намуналари ёзма адабиётнинг майдонга келиши ва ривожланишида бой манба бўлиб хизмат қилади. Бу ерда яна бир нарсани таъкидлаб ўтиш керакки, бадиий адабиётнинг тараққиёти жамиятнинг умумий тараққиёти билан ҳам узвий боғлиқдир. Бу жиҳатдан Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарини эслаб ўтиш ўринлидир. XI асрнинг буюк тилшунос олими ўзининг бу китобида бизга кўп маълумотлар беради. Китобда XI аср адабиёти билан бирга, аввалги замонларда пайдо бўлиб, оғиздан оғизга, авлоддан-авлодга кўчиб юрган кўшиқ ва лирик шеърлардан намуналар ҳам келтирилган. Айниқса, меҳнат, қаҳрамонлик, маросим, мавсум кўшиқлари ҳақида батафсил маълумот берилади. Шунингдек, Юсуф Ҳос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (“Саодатга олиб борувчи билим”), Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар армуғони”) дostonларида ҳамда Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқурғонийларнинг асарларида тил, илм, фан, ахлоқ-одоб масалалари қамраб олинади. Ҳайдар Хоразмий, Қутб, Дурбек, Саккокий, Лутфий сингари шоирларнинг адолатсизлик ва зулмни қоралаш, оддий инсоннинг оғир аҳволига ачиниш, орзу-армонларини қисман бўлса-да ёритишга қаратилган асарлари тарихда муҳим роль ўйнайди. Атоий, Саккокий, Лутфий газаллари тимсолида XV аср ўзбек шеърляти ҳаётини воқеликни акс эттириш соҳасида катта бадиий тажриба тўплади. Бу тажриба Алишер Навоийдек буюк санъаткорнинг вояга етиши учун зарур бўлган шарт-шароитларни тайёрлади.

Алишер Навоий бутун фаоляти ва ижодини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, ўзаро урушларнинг олдини олишга, ободончилик

ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. У адолатпарвар, донишманд давлат арбоби, ўзбек классик адабий тилига асос солган ва ўзбек мумтоз адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган буюк сўз санъаткори бўлиб, даврнинг маданий ҳаётига раҳбарлик қилди, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлиарига ҳомийлик кўрсатди, кўнлаб шоғирдлар етиштирди.

XV—XVI асрларда яшаб ижод этган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида ўша давр ҳаётига доир тарихий воқеалар билан бирга, илм-фанга оид қимматли маълумотлар берилган, турли халқларнинг урф-одатлари, тили, санъати ва адабиёти ёритилган.

XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган икки буюк шоир Муҳаммадниёз Нишотий ва Муҳаммад Шариф Гулханийлар ижоди мумтоз адабиётимиз тарихида алоҳида ажралиб туради. Нишотийнинг халқ оғзаки ижоди асосида яратган “Ҳусну дил” достони ишқ-муҳаббат, ақл-фаросат, одоб-ахлоққа бағишланган. Шу нарса диққатга лойиқки, дostonда ҳар бири мустақил асар бўла оладиган “Шоҳбоз ва булбул”, “Гул ва Даф”, “Най ва Шамшод”, “Косаи Чин Наргис”, “Бинафша ва Чанг” каби масаллар ҳам берилган. Бу масалларнинг барчасида эл-юртга фойда келтириш, мақтанчоқ бўлмаслик, ортиқча кибр-ҳавонинг зарари каби мавзуларнинг ёритилиши болалар учун ҳар жиҳатдан ибратлидир.

Гулханий ҳам “Зарбулмасал” асарида ўзининг муҳим ижтимоий қарашларини, эл-улус тақдирига муносабатини қизиқарли масаллар орқали ифodalади.

Мунис меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволига қаттиқ ачинди, илм-фан ва адабиёт аҳлининг хор-зорлигидан қайғурди. Шоир кишиларни билим олишга, китоб ўқишга, жоҳил ва ёмонлардан узоқ бўлишга чақирди. Мунис “Саводи таълим” рисоласи орқали болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ишига катта ҳисса қўшди. Унинг маърифатпарварлик ғоялари ўзидан кейин яшаган Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар каби шоирларга ҳам катта таъсир кўрсатди.

Маърифатпарварликни байроқ қилиб кўтарган Абдулла Авлоний, Ҳамза, Фитрат, Элбек, Мунавварқорилар томонидан ёзилган дарслик ва қўлланмаларда болалар ҳаёти, ўқиши, ахлоқ-одоби ҳақида материаллар берилди.

Абдулла Авлоний (“Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим”, “Мақтаб гулистони”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (“Енгил адабиёт”, “Ахлоқ ҳикоялари”, “Қироат китоби”) асарларида янги давр нафаси уфура бошлади.

20-йилларда Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир, Фафур Фулом, Файратий, Шокир Сулаймон, Ойбек ва бошқаларнинг катта ёшдаги болалар учун ёзган асарларида илм ва меҳнатга чақириқ кенг ўрин олганди. Кейинчалик бу сафга З. Диёр, Д. Оппоқова, М. Файзий, И. Муслим, А. Раҳмат, Ш. Саъдулла, С.Жўра, М. Оқилова, Қ. Муҳаммадий, Ҳ. Назирлар келиб қўшилди. Улар болаларни яхши ўқишга, илм, фан нурларидан баҳраманд бўлишга, даврнинг ҳақиқий ўғил-қизлари бўлиб камол топишга тарғиб этдилар.

Болалар адабиётимиз йилдан-йилга ривожланиб борди. 30-йилларга келиб, ўзининг профессионал шоир ва ёзувчиларига эга бўлди. Поэзия (Зафар Диёр, Адҳам Раҳмат, Илёс Муслим, Шукур Саъдулла, Султон Жўра, Маҳмуда Оқилова, Қуддус Муҳаммадий), проза (Мажид Файзий, Доржия Оппоқова, Ҳаким Назир), драматургия (Зафар Диёр, Доржия Оппоқова) соҳаларида болалар ижодкорлари етишиб чиқдилар. Садриддин Айний, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Шокир Сулаймон ва Файратийлир ҳам ўзбек болалар адабиётини юксалтириш ишига ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Бу даврда Зафар Диёрнинг “Кўшиқлар” (1933), “Тантана” (1936), “Шеърлар” (1939), “Муборақ” (1940), “Шеър ва ҳикоялар” (1940) тўпламлари ва “Машинист” (1935) поэмаси, “Бахтли ёшлик” драмаси, “Жўнатиш”, “Ножўяликлар” ҳикоялари; А. Раҳматнинг “Дум” (1938), “Бахтли ёшлик” (1939), “Завқли аллалар” (1940), “Шеърлар” (1940), “Ҳийлагар тулки” (1940) китоблари; Султон Жўранинг “Фидокор” (1940); Илёс Муслимнинг “Ўсув” (1932); “Заҳархандалар” (1932) тўпламлари, “Миқти келди” поэмаси (1934); Шукур Саъдулланинг “Ҳайқириқ” (1933) тўпламлари босилиб чиқди.

Бу даврда қардош халқлар адабиётидан жуда кўплаб асарлар ўзбек тилига таржима қилинди. Бунинг натижасида ўзбек болалар адабиёти ҳар томонлама бойиб борди.

Айниқса, “Ёш туркистонликлар”, “Болалар йўлдоши”, “Болалар дунёси”, “Ўзгаришчи ёшлар”, “Ёш куч” каби ойнамалар нашрининг йўлга қўйилиши болалар адабиётининг ҳар томонлама ривожланишига сабаб бўлди.

Хуллас, болалар адабиётининг мавзу доираси кенгая борди. Ёшлик, мактаб ҳаёти, она-юрт табиати, халқлар дўстлиги, илм, ҳунар ва техникага муҳаббат мавзулари болалар адабиётидан кенг ўрин олди.

Халқимизда: “Она юртинг омон бўлса, ранги-рўйинг сомон бўлмас”, деган нақл бор. Собиқ иттифоққа немис-фашист босқинчиларининг хиёнаткорона бостириб кириши ўз бахтини, келажагини ҳалол меҳнати билан бунёд этаётган халқнинг оромини, тинчлигини бузди.

Урушнинг биринчи кунлариданоқ Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Собир Абдулла, Уйғун, Мақсуд Шайхзода, Зафар Диёр, Амин Умарий, Файратий, Миртемир, Илёс Муслим, Султон Жўра ва бошқалар фашист босқинчиларининг, албатта, ер билан яксон бўлишига комил ишонч ғояси билан йўғрилган асарлар яратдилар. Урушнинг биринчи кунларидаёқ яратилган Уйғуннинг “Хайрлашув”, Зафар Диёрнинг “Кичкина жангчи”, Илёс Муслимнинг “Ёвни тутдай тўкамиз”, Султон Жўранинг “Текстиль” комбинати тўқувчилари”, Раъно Узоқованинг “Талпин, юрак” шеърлари болалар адабиётида урушни ланатловчи дастлабки асарлардан бўлди.

Бу давр адабиётининг асосий мавзусини уруш давридаги халқ қаҳрамонларининг фашист босқинчиларига қарши жасоратларга тўла кураши “Хат” (Ҳамид Олимжон), “Мен яҳудийман”, “Сен етим эмассан” (Фафур Фулом), “Ватан ҳақида”, “Йигитларга” (Ойбек), “Кураш нечун?”, “Капитан Гастелло” (Мақсуд Шайхзод), “Ватан ҳақида қўшиқ” (Уйғун), “Ватан”, “Чавандоз” (Темир Фаттоҳ), “Курол беринг менга ҳам”, “Бизнинг оила” (Зафар Диёр), “Тўпчи Муҳаммад” (Султон Жўра), “Онамнинг айтганлари” (Адҳам Раҳмат), “Биз енгамиз” (Ҳасан Саид) тасвири ташкил этди.

1941 йилнинг июль ойидаёқ “Ўлим ёвга” адабий тўплами босилиб чиқди. Тўпламдаги шеърларда ғалабага бўлган комил ишонч жўшиб куйланади.

“Ватан учун” тўплами ҳам шу йилда юзага келди. Ундаги шеърлар мавзу жиҳатдан янада кенгайтирилганлиги,

қахрамонлик, она-Ватанга садоқат ғояси етакчилик қилиши характерлидир.

Айниқса, Зафар Диёр яратган қахрамонлар ёш бўлишига қарамай жуда қасоскор. Улар тинчлик, осойишталик шайдолари, немис-фашист босқинчиларини қаттиқ қаҳр-ғазаб билан лаънатлайдилар. Бинобарин, она-Ватанни севиш, ардоқлашнинг ўзи етмайди, уни муносиб ўғлон бўлиб ҳимоя қила олиш зарур, деган муқаддас туйғу билан нафас оладилар. Шунинг учун ҳам шоир қахрамонлари кўлда қурол билан немис-фашист босқинчиларига қарши шердай ҳамла қилишга тайёр. 3. Диёр “Қурол беринг менга ҳам!” шеърисида лирик қахрамон тилидан шундай мисраларни битлади:

Мени кичик
демангиз,
Камситмангиз кучимни,
Босқинчидан
олгумдир
Халқ қасоси —
ўчимни!

Немис-фашист босқинчилари барча қатори ёш болаларнинг ҳам осуда ҳаётини бузди. Уларни дарё, кўллар бўйида балиқ тутиб ҳордиқ чиқаришдан, билим олиб, қувноқ ўйин-кулги билан яшашдан маҳрум этди. Шунинг учун ҳам ёш ватанпарвар бутун халқ билан бир тан, бир жон бўлиб, кўлида қурол билан душмандан ўч олишга шайланди:

Қурол беринг
менга ҳам,
Қурол беринг
менга ҳам.
Разил немис бошига
Мен ҳам солай
катта ғам, —

дея шижоат кўрсатиши билан диққатни тортади. Уруш даври болалар адабиётида фронт орқасини мустаҳкамлаш иши ҳам алоҳида мавзу бўлиб қолган эди. Зафар Диёрнинг “Мақтаб-сенинг фронтинг”, “Поезд кетар фронт-

га”, “Темирчилар минбари”, Шукур Саъдулланинг “Ёшлик”, “Сен нима қилдинг?” каби асарларида болаларнинг фронт орқасини мустақамлашдаги жанговар меҳнатлари намоён бўлади.

“Сен нима қилдинг?” шеърининг қаҳрамонлари ўзларига ҳам, ўзгаларга ҳам талабчан болалар. Ҳар бир кун, ҳар бир дақиқани меҳнат муваффақияти билан ўтказишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйганлар. Шунинг учун ҳам улар бир-бирларига жиддий савол берадилар:

— Фронт учун не қилдинг?
Навбат сенга! Сўйла қани,
Нималарни эп билдинг?!

Жавоб ҳам аниқ:

...Ўйлаб топдим: уйга кирдим,
Кездим ҳар ённи бир-бир.
Боғлар ошдим, кўп йўл юрдим,
Йиғдим терсагу темир.
“Булар фронт учун!” — дея
Элтдим мактабим сари, —

шу зайлда ҳар бир боланинг қўшган улуши беш ўртоқ ўрта-сида муҳокама қилинади. Ва ниҳоят улар: “Бундан ўку танк бўлади!”, дея ўз ишларидан қаноат ҳосил қиладилар.

Шеърда ҳар бир боланинг фикри-ўйи, орзу-умиди ишонарли тарзда ифода этилади.

Урушдан сўнгги давр болалар шеъриятида она-Ватан, гўзал диёр, ҳур ўлкамиз тўғрисида яратилган асарлар диққатга сазовордир. “Яшна, Ватан” (И. Муслим), “Обод ўлкам”, “Юртимизнинг юраги” (П. Мўмин), “Менинг Ватаним”, “Бахтли болалар” (Қ. Ҳикмат), “Ўлкамизнинг тонги отмоқда” (А. Раҳмат), “Деҳқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси” (А. Орипов), “Она деган сўз” (О. Матжон) ва бошқалар. Бу мавзуда яратилган шеърларни санаган билан тамом бўлмайди.

Бу мавзуда яратилган асарлар ичида Абдулла Ориповнинг “Деҳқон бобо ва ўн икки болакай қиссаси” шеъри болалар адабиётининг кейинги йилларда қўлга киритган

жиддий ютуқларидан бўлди. Ўзбек болалар шеърлятида Ўзбеки — стон ҳақида кўплаб асарлар бор. А. Орипов уларни такрорламадан ўзига хос оригинал асар ёзган. Шеър қаҳрамонлари ўн икки вилоятдан чиққан аълочи, жамоатчи ўқувчи болалар. Улар ўз жойларининг тарихини яхши билишади. Поездда ўзларига ҳамроҳ бўлган бобонинг саволларига лўнда-лўнда қилиб жавоб беришади. Ўзбекистондаги ҳар бир вилоятнинг ўзига хос бойлиги, шаҳарлари, бағри кенг одамлари китобхон кўз ўнгида бир-бир гавдаланади.

Ўзгаро суҳбат асосига қурилган бу шеърда бобонинг якуний нутқи жуда салмоқли. Тўрт мисра шеър билан тобора гуллаб-яшнаб бораётган, ўзига мустақил бўлиб, ўз тақдирини бунёд этаётган диёримизнинг хусн-жамоли, қудратини бир бутунлигича ифода этилган:

Сиз атаган ҳар бир жой
Битта бўстон бўлади,
Ҳаммасини қўшсангиз,
Ўзбекистон бўлади.

Ўзбек халқи азалдан меҳнаткаш халқ. Ишчанлик бизга ота-болаларимиздан мерос бўлиб қолган. Қ. Муҳаммадининг “Этик”, “Бувимнинг ҳикояси”, Ҳ. Ёқубовнинг “Сирдарё офтоби”, Шукр Саъдулланинг “Ҳовлимизнинг болалари”, “Дастёр қиз”, “Боғбон қиз”, Илём Муслимининг “Ойхон ва райхон”, “Ишчан асаларилар”, “Сенинг совғанг”, Пўлат Мўминнинг “Далаларга қарасам”, “Офтоб чиқди оламга”, Қудрат Ҳикматнинг “Бобо ва набира”, “Жўжам, юрма лақиллаб”, “Толиб Йўлдошнинг “Вақт қадри”, Юсуф Шомансурнинг “Барака”, “Тиқувчи”, Турсунбой Адашбоевнинг “Шанбалик”, Рауф Толибнинг “Бобо хурсанд, Нодири хафа”, Қамбар Отанинг “Меҳнатдан завқ оламан” шеърлари бевосита меҳнат мавзусига бағишланган.

Истеъдодли шоир Қамбар ота узоқ йиллардан бери болаларни меҳнатсеварликка чорлаб шеърлар ёзиб келади. “Меҳнатдан завқ оламан” асари шулардан бири. Асарнинг лирик қаҳрамони соғлом ва тетик бола. Бунинг асосий сабаби унинг меҳнаткашлигида. Бола ишлашни, айниқса катталарнинг юмушларига ёрдам беришни яхши

кўради. Лирик қаҳрамоннинг меҳнати, орзу-хастаёли ёш китобхоннинг эзгу ниятига мос тушади:

Соғлом, қувноқ боламан,
Меҳнатдан завқ оламан.
Агарда иш қилмасам,
Тез зерикиб қоламан.
Катталарга дастёрман,
Хизматига тайёрман.

Меҳнат — бахт. Ўша бахтни қўлга киритиш, меҳнат унумдорлигини ошириш учун эса энг аввало илм-фанни пухта ўзлаштириб олиш керак. Қ. Муҳаммадий “Кичкина мичуринчилар” шеърида меҳнатнинг зое кетмаслигини алоҳида таъкидлайди:

Илмини билиб олсанг,
Мўлжалинг хато кетмас.

Меҳнат дунёда буюк иш. Кимки бу ишнинг этагини тутса, у ҳеч қачон кам бўлмайди. Шоирларимиз ўз асарларида болаларни меҳнаткаш бўлишга, меҳнат шўхлини ҳурмат қилишга, уларнинг пешона терлари эвазига бунёд этилган нарсаларни эъзозлашга, асраб-авайлашга даъваткор шеърлари билан китобхон меҳрини қозонмоқдалар.

Болаларни боғча ёшидан бошлабоқ табиатга муҳаббат руҳида тарбиялаш муҳим ишлардан бири ҳисобланади. Болалар ижодкорлари бу масалага алоҳида эътибор берадилар. “Кичкина боғбон ҳақида дoston”, “Сув билан суҳбат”, “Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса” (Зафар Диёр); “Тўрт фасл” (Ш. Саъдулла); “Бизнинг боққа келинлар” (Ф. Фулом); “Бойчечак”, “Ғунча” (Уйғун); “Ўрик гулаганда” (Ҳ. Олимжон); “Юртимиз табиати”, “Тилла қўнғиз” (И. Муслим); “Табиат алифбоси”, “Қанотли дўстлар” (Қ. Муҳаммадий); “Баҳор”, “Тоғ манзараси”, “Сув” (Қ. Ҳикмат); “Тошбақа” (Ю. Шомағисур); “Бир чўнтак ёнғоқ” (М. Аъзам); “Баҳолар”, “Мақтачочқумоли” (Т. Адашбоев); “Баҳор ва мен”, “Қушча сўзи” (Р. Толиб); “Камалак афсонаси” (О. Матжон) ва бошқалар шулар жумласидандир. Булар орасида Шукур Саъдулланинг “Кичкина қушча” асари алоҳида ажралиб туради. Унда

болаларнинг қушларга бўлган меҳри, ғамхўрлиги мисралар қатига чуқур сингдирилади.

Болалар шоири Олим Маҳкам ўзига ўзи талабчан қалам-кашлардан бири. У ўзининг ҳар бир асарини қайта-қайта ишлайди, тилининг содда, бадий, мукамал бўлишига катта эътибор беради. “Капалак” шеърини олиб кўрайлик. Тўрт мисрадан иборат бу асар нақадар оддий, нақадар содда. Аммо жуда таъсирчан. Инсонлар у ёқда турсин, ҳатто, ҳашорат-у қурт-қумурсқалар ҳам табиатнинг мудом гулдек яшнаб туриши тарафдори эканлиги аён бўлади:

— Капалакжон, бери кел,
Бунча парвоз этасан.
— Мени қувма Эркинжон,
Гулни босиб кетасан.

Тинчлик ва дўстлик! Бу икки сўз бир-бирига эгизак. Болалар адабиётида бу мавзу муҳим ўринлардан бирини эгаллайди. Фафур Фулом (“Каптар учар, ғоз учар”, “Тинчлик арчаси”), Қ. Муҳаммадий (“Урушга йўл бермаймиз”), Ш. Саъдулла (“Тинчлик қуши ҳақида мен ўқиган шеър”), И. Муслим (“Дўстлик”), Қ. Ҳикмат (“Тинчлик ҳақида кўшиқ”), Шухрат (“Тинчлик алласи”, “Дўстлик гули”), Мардонқул Муҳаммадқулов (“Уч каптарим, уч”), Юсуф Шомансур (“Орзулар бир”), Сафар Барноев (“Биз болалар”), Турсунбой Адашбоев (“Дўстлик”) каби шоирлар китобхонларни тинчлик ва дўстлик руҳида тарбиялашга баракали ҳисса қўшдилар.

Қуддус Муҳаммадийнинг “Урушга йўл бермаймиз” шеъри болаларнинг севимли асарларидандир. Унда етук инсонларнинг асосий мақсади тинчлик ва осойишталик эканлигини болалар руҳига сингдириб, уларни тинчлик учун курашга чақиради:

Дейсан, танда жоним бор,
Тинчлик учун курашай,
Урушга ҳеч йўл бермай,
Ватан, халқим яшнатай.

Қуддус Муҳаммадий бу билан чегараланиб қолмай, тинчлик тарафдорларининг енгилмас куч-қудратини, ас-

тойдил ҳаракат қилинса тинчлик урушни енгиши муқар-
рар эканлигини шундай ифодалайди:

Тинчлик бўлсин ҳамма ёқ,
Бунинг учун ҳамма вақт,
Курашар жам бўлиб халқ,
Урушга йўл бермаймиз,
Тинчлик енгар, тинчлик ҳақ.

Болаларнинг суюкли шоирларидан бири бўлган Қуд-
рат Ҳикмат “Дўстлар, беринг қўлга-қўл” шеърисида Қуддус
Муҳаммадийнинг фикрини давом эттириб, шундай ёзади:

Тинчлик доим сақланар,
Қасд қилган мажақланар.
Дўстлар, беринг қўлга-қўл,
Урушга ҳеч қўйманг йўл”!

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида тинчликнинг
асосий гарови бўлмиш дўстлик мавзуси тобора кенгайиб
бормоқда. Бу мавзуда айниқса С. Жаббор, Э. Раимов, Р. То-
либ, А. Обиджон, Ҳ. Имомбердиев ва бошқалар гоёвий-
бадий мукамал асарлар яратмоқдалар.

Бугунги ўзбек болалар шеърисига ҳақида гап кетар экан,
мактаб ҳаётини акс эттирадиган асарлар ҳақида алоҳида
тўхталиб ўтиш керак. Ҳамма нарса ўқишга, мактабга боғ-
лиқ. Мактаб мавзусида ёзилган шеърларда озода мактаб-
лар, унда қайнаётган бахтли ҳаёт, болаларнинг илм-фан
нурларидан баҳраманд бўлишга интилишдек ижобий фа-
зилатлари ифодаланади.

Илём Муслимнинг “Мактабим”, “Китобчам” шеърла-
ри кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган. “Мак-
табим”ни ўқиган болада ўқишга, илм-фан нурларидан
баҳраманд бўлишга интилиш янада ўсади.

Она каби меҳрибон —
Илм-фанларга макон,
Яйраб ўқийман ҳар он,
Қадрдоним, мактабим!
Сенда дарслар хилма-хил,
Онгим ўсар йилма-йил.
Севинчларга тўлар дил,
Қадрдоним, мактабим”

Аълочи ўқувчининг мақсад ва нияти ҳам аъло даражада. Унинг мақсади ўсиб, улғайиб халқ учун, она-ўлка учун ҳақиқий хизматкор бўлиб вояга етиш:

Аъло ўқишдир бурчим,
Сарф этаман бор кучим.
Ишлайман халқим учун,
Қадрдоним мактабим!

Пўлат Мўминнинг “Хоҳ ўқишда, хоҳ ишда”, “Ер чопилди, жавоб топилди”, “Синфимиз кўшиғи”, “Устозлар”, Рауф Толибнинг “Катта танаффусда”, “Ўртоғимиз йўқолди”, “Уй вазифаси”; Эргаш Раимовнинг “Энди катта бўламан” каби асарларида шу куннинг нафаси сезилиб туради.

Одатда болалар орзулар қанотида яшайди. “Энди катта бўламан” шеърида боланинг орзу-нияти ниҳоятда буюк. Тезроқ ўсиб, улғайиб мактаб ўқувчиси бўлиш:

Бултур эдим олтида,
Ёшим етмай қолди-да,
Мактабга ёзишмади,
Ўқишга олишмади.
Йиллар юрмас кетига,
Бу йил тўлдим еттига.
Энди катта боламан,
Мен мактабга бораман.

Болалар ростгўй, ҳалол, покликни яхши кўришади. Алдамчилик, ёлғончилик, хушомадгўйлик уларнинг характерларига тўғри келмайди. Рауф Толиб болалардаги бундай хусусиятни “Ўртоғимиз йўқолди” шеърида яхши ёритган. Валижон ўзининг енгилтаклиги, ёлғончи ва хушомадгўйлиги, фақат ўз фойдасини кўзлаб иш кўриши билан синфда обрўсини йўқотган:

Ўз фойдасин ўйлар у
Дўст бўлсин қандоқ?
Орамиздан йўқолди,
Эҳ, битта ўртоқ...

Бугунги кун болалар шеъриятида ҳарбий ватанпарварлик мавзуси ҳам анча мукамал. Уруш даври шеърияти тас-

вир марказида турган жанговарлик, фашист босқинчиларига кучли нафрат, Ватан ҳимоясига чақириқ, байналмилал дўстлик ғоялари сўнгги давр шеърлятида ҳам асосий мавзулардан бирига айланди. Аммо энди давр билан боғлиқ равишда тасвир услубининг бирмунча ўзгарганини кўришимиз мумкин. Жумладан, уруш даври шеърлятида лирик қаҳрамоннинг бевосита жанг майдонларидаги кечинмалари ифодаланса, кейинчалик жанг қаҳрамонларининг эсдаликлари ёки у ҳақда бошқаларнинг таассуротлари, тинчлик учун кураш ғояси, урушнинг фақат ҳалокатли оқибатларини ифода этиши биринчи ўринга чиқарилди. Бу ҳол шеърлятда ҳарбий ватанпарварлик туйғусининг, тушунчасининг тобора кенгайиб, янги-янги қирралари намоён бўлаётганлигини, давр талаби асосида ижодий анъананинг давом этаётганини, бойитилаётганини кўрсатади.

Урушдан кейинги ҳарбий ватанпарварлик шеърляти учун характерли хусусиятлар уруш қаҳрамонлари жасоратининг кўпроқ иккинчи шахс томонидан ҳикоя қилинишида ҳам кўзга ташланади. Урушга муносабатнинг бу шаклини Уйғун (“Менинг акам”), Асқад Мухтор (“Тинчлик солдати”) каби кекса авлод вакилларида тортитиб, Турсунбой Адашбоев (“Ўғлимга”), Сафар Барноев (“Дадамнинг қўллари”) сингари кейинги авлод қаламкашлари ижодида ҳам учратиш мумкин.

Ўзбек болалар шеърлятининг урушдан кейинги даврда яратилган намуналари кўздан кечирилганда, ҳарбий ватанпарварлик мавзусига турлича ёндашилганини кўришимиз мумкин. Жумладан, Мавлон Икром “Ёш партизан” поэмасида қримлик ёш партизан Виктор Коробковнинг жасоратига оид ҳужжатлардан фойдаланса, Қуддус Муҳаммадий, Толиб Йўлдошлар уруш сабабчиси бўлган фашистларни фольклордаги яъжуж-маъжужлар каби анъанавий образлар тасвири орқали урушни лаънатлайдилар. Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари Илём Муслим ва Шухратлар фашистларнинг кирдикорларини ўша воқеаларнинг бевосита шоҳидлари сифатида ҳаётий, таъсирчан гавдалантирсалар, Турсунбой Адашбоев, Қамбар Ота, Азиз Абдураззоқ, Шамси Одил, Рауф Толиб, Қутби Носирова ва бошқалар кўпроқ оталар ва болаларнинг аччиқ хотиралари тарзида қаламга оладилар.

Толиб Йўлдошнинг “Бобом эртак айтсалар” шеъри бевосита уруш қатнашчисининг невараларига жанг-жадаллар ҳақидаги эртаги тарзида битилган. Болаларга эртак туюлган бу воқеалар аслида эртак эмас, оддий жангчининг кўрган-кечирганларидир.

“Қилич ботир”, “Алпомиш”, “Алдар кўса” дostonларини жон қулоғи билан тинглаган болаларнинг фашист босқинчилари тўғрисидаги ҳикоядан вужудлари ларзага келади.

Бобо ўз гапини Гитлернинг таърифидан бошлайди:

Кўнғиз мўйлов, чалабош,
Гитлер деган алвасти,
Қилган мудҳиш жиноят,
Ҳеч ёддан чиқмас асти.
Таг-туғи йўқ бу махлуқ,
Одамхўр экан билсак,
Нималар қилмас эди,
Эркига қўйиб берсак!..

Бобо нутқидаги нозик ўхшатишлар, айниқса, Гитлернинг одамхўрлиги, ташқи кўринишининг беўхшовлиги болалар қўлоғини динг қилади. Шеърда болаларни ҳайратга солган нарса Гитлернинг кўринишигина эмас, балки унга ҳикоячининг нафратли муносабати ҳамдир. Бобонинг Гитлер бошлиқ фашистлар ҳақида ҳикоя қилаётиб, ғазабдан юзларининг оқариб, ўзгариши тингловчиларда ҳам, китобхонда ҳам Гитлерга нисбатан нафрат уйғотади.

Юқорида Ватан посбонларининг жасорати кўпроқ ўзга шахс, хусусан, оталар, укалар ва болалар тилидан ҳикоя қилинишига тўхталган эдик. Ота-оналарнинг фарзандлари ёхуд фарзандларнинг ота-оналари, укаларнинг акалар билан фахрланиши, ўзларини улар жасорати учун қай жиҳатдандир даҳлдор ҳисоблашлари табиий ҳолдир.

Аммо бу анъана сўнгги йиллар ёшлар шеъриятида ўзини оқтамаётгани. Анвар Ҳожининг “Мен акамни кузатдим”, Ҳабиб Раҳматнинг “Аскар укаси”, Файзи Шоҳисмоилнинг “Ботир аскар” шеърларида акаларини ҳарбий хизматга кузатган болаларнинг уларга ҳаваси; Шамси Одилнинг “Ота мерос”, Рауф Толибнинг “Ота изидан” шеърларида болаларнинг содиқлиги тўғрисидаги аҳду-паймонлари қуруқ баён қилинади.

Ҳарбий хизматни ўташ ҳар бир йигитнинг муқаддас бурчи. Кичкинтойларнинг буни орзиқиб кутиши ҳеч кимга сир эмас. Бинобарин, кичик қаҳрамонларнинг акалари билан фахрланиши, қуйидаги парчаларда баён этилгани каби тезроқ катта бўлиб, ҳарбий кийимни кийишни орзу қилишлари кишига ғайритабиий туюлмайдди.

Мен ҳам улғайиб бир кун,
Акамларга етаман.
Бўлиб Ватан аскарлари,
Ўз бурчимни ўтайман.

(“Мен акамни кузатдим”),

Ватанимни,
Халқимни
Кўз қорамдек сақлайман,
Аскар акамга ўхшаб
Эл ишончин оқлайман

(“Аскар укаси”).

Дейман тез-тез ўтсайди
Иммилламай йил,
Каттакон бўлар эдим
Сизлардек қойил.
Сўнг Ватан хизматига
Отланиб мен ҳам,
Бўлардим сиздай ботир —
Аскар чинакам.

(“Ботир аскар”).

Бу ерда биз айтмоқчи бўлган гап учта шеърдан олинган парчалардаги мазмуннинг ўхшашлигидагина эмас, балки жажжи қаҳрамонларнинг Ватан хизматига отланишини орзу этишларига сабаб бўлаётган воситаларнинг ҳам айнан ўхшашлигидадир. Бизнингча, шеърлардаги кичкинтой қаҳрамонлар акаларининг ҳарбий қисм сафига чақирилиши ёки аскарларни кўришни айтиб, орзу қилишнинг ўзи етарли эмас. Қаҳрамонлар қалбидаги сунъий ҳиссиётнинг китобхонга кўчмаслиги сирини шундан излаш керак.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ўтган давр ичида ўнлаб поэмалар, эртақлар, дostonлар майдонга келди. Ойбекнинг “Зафар ва Заҳро”, “Бобом”, Қ. Муҳаммадийнинг

“Дунёда энг кучли нима?”, “Солижон”, Шукур Саъдулланнинг “Лақма ит”, “Икки донишманд”, Пўлат Мўминнинг “Ўринбосарлар”, “Эҳ, роса ширин экан”, “Холнинг жийрон велосипеди”, “Олтин най”, “Жалил эшитган эртақ”, Қудрат Ҳикматнинг “Тошбақалар ҳужуми”, “Бобо деҳқон хангомаси”, “Човқар”, “Чирчиқ фарзанди”, Рамз Бобо-жоннинг “Чўпон ўғли”, Сафар Барноевнинг “Биз деҳқон боласимиз”, “Олтин шаҳар ҳақида афсона”, “Олтин ошиқлар”, Миразиз Аъзамнинг “Ақлли болалар”, “Бедананинг бувиси”, Турсунбой Адашбоевнинг “Довонлар”, “Ҳарфларнинг саргузашти”, Тошпўлат Ҳамиднинг “Асрорқулнинг қўчқори”, Эргаш Раимовнинг “Бир дона япроқ”, Рауф Толибнинг “Сеҳргар дўстим бор”, “Мақтанчоқ”, Азим Усмоннинг “Ғаройиб Аждарҳо”, Кавсар Турдиевнинг “Тошкесақлар мамлакатада” каби поэма ва эртақ-достонлари яратилди.

Шоир Пўлат Мўмин “Кўнгил истар яхшилик” асарида болалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга муҳаббат, бирлик, байналмилаллик масалаларини илгари суради. Болалар ҳаётида содир бўлаган ютуқ ва камчиликлар бадиий бўёқларда, қизиқарли эпизодларда чизиб берилади. Бир сўз билан айтганда, мактаб ўқувчиларининг жозибали ҳаёти завқ-шавқ билан тасвирланади.

Шоир энг аввало янги “маҳалланинг чиройи” бўлган жонажон мактаб биноси ҳақиқатан ҳам “билим саройи”га айланиб кетганлигини мароқ билан тасвирлайди. Ана шундан кейингина ўқувчини бу ерда таълим-тарбия олаётган ўз қаҳрамонлари билан таништиради. Поэманинг ҳар бир саҳифасида эзгулик, олижаноб инсоний фазилатлар қабартирилган ҳолда ёритилади. Асарнинг асосий сюжет чизигини ташкил этган Ўктам образи ёш китобхонни ўзига мафтун этиб олади. У жуда шўх, олов қалбли. Томда варрак учуриб юриб йиқилиб тушган, шунинг учун “мияси сал лат еган”. Натижада асаб касалига гирифторм бўлган. Ўктам оқкўнгил, ростгўй, ҳақиқатчи бола. У ҳаётга ҳақиқат кўзи билан қарайди, бошқаларнинг ҳам шундай бўлишини истайди. Аммо ўзи ўқийдиган синфда Толибга ўхшаган баъзи ўйинқароқ, қитмир, шоир сўзи билан айтганда “олифта” болалар унинг жиғига тегади, асабини бузади,

касалини кўзгайди, синфдан-синфга ўтолмаганини юзига солади.

Яхши гапнинг шайдоси бўлиб қолган Ўктамнинг касали кўзгаб, йиқилиб қолиши ёш китобхонда Ўктамга нисбатан чуқур ачиниш, Толибга нисбатан эса нафрат ҳиссини уйғотади.

Бир неча кундан сўнг тузалиб кетган Ўктам ўқишга шўнғиб кетади.

Толиб Шокир аканинг касал бўлиб қолганини эшитиб, хурсанд бўлади, дарров ўйин-кулги, бекорчилик ҳақида оғиз кўпиртириб гап сотади:

Шокир акамиз бу гал
Яхшиям бўбди касал.
Дарсга келмасмуш анча,
Ўйнаймиз хоҳлаганча, —

деб устозига ачиниш ўрнига хурсандчилигини билдиради. Бу гап Ўктамга қаттиқ ботади. Шунда у Толибни яхшиликка чақиради, ўқитувчи-устозга бундай муносабатда бўлмаслик кераклигини уқтиради. Аммо жанжалкаш Толиб бу гапларга қулоқ солиш ўрнига Ўктамнинг жиғига тегеди, асабини бузади, уни мушт кўтаришга мажбур қилади. Касали кўзгаган Ўктам шифохонага тушиб қолади. Синфдаги айрим ўқувчилар Толибни уриб қочиб кетди, деган гап тарқатишади. Фақат самимий дўст Қодиргина бу гапга ишонмайди. Ўктамнинг беозор, софдил эканлигини исботлашга уринади.

Толиб Ўктам устидан ўқитувчи-устозларга арз қилади. Ўктамнинг уйига отасини бошлаб боради. Лекин воқеа давомида китобхон Толибнинг чақимчи, ўқишга хуши йўқ, гердайган бола эканини билиб олади.

Достонда жамоат тарбиясининг аҳамияти ғоятда чуқур ифодаланган. Ўктам соғайиб ўқишга қайтади. Ўктам ва Толиб жанжали муҳокамасига бағишланиб ўтказилган синф мажлиси достоннинг энг авж нуқтаси ҳисобланади. Бу ерда ҳақиқатгўйлик, аъло ўқиш, дўстларни, катталарни ҳурмат қилиш, ахлоқ-одобда бошқаларга ўрнак бўлиш каби масалалар тарғиб этилади. Ёлғончилик, беодоблик, ўзгаларни менсимай худбинлик қилиш қораланади.

Қодирнинг йиғилишдаги сўзи айниқса, характерлидир. У ҳақ гапни айтади. Ўқтамнинг гуноҳсиз, Толибнинг эса айбдор эканлигини бирма-бир исботлайди, ҳаммани ўз фикрига ишонтира билади.

Натижада Толиб дакки ейди, ўз қилмишини бўйнига олиб, ўртоғини ноҳўя хафа қилиб юргани учун ичи ачийди.

Асарнинг охирида Толиб аввалги гердайган, олифта, димоғдор бола эмас, аксинча, оддий, ширинсухан ўқувчига айланади.

Бир қаранг-чи Толибга
Эмас унча олифта.
Гаплашсангиз агарда
Анча тушган эгардан.

“Кўнгил истар яхшилик” достони баъзи нуқсонлардан қатъи назар қаҳрамонларнинг ҳаётийлиги, жонлилиги, уларнинг олға интилишлари, ҳақиқий инсон бўлиб камол топишга ҳаракат қилишлари билан қимматлидир. Зотан, турмуш тарзи, ижтимоий муҳит ўзгариши натижасида болалар тасаввурлари, фикрлари, тушунчалари, қисқаси, онглари ҳам ўзгариши табиий эканлиги шу зайлда очиб берилади.

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида шеърят ривожлангани каби насрда ҳам салмоқли асарлар юзага келди. Ёзувчиларнинг янгидан-янги авлодлари камол топди. Айниқса, ҳикоячилик ўсди. Болаларнинг ёши, қизиқиши, дунёқарашига тўла жавоб бера оладиган ҳикоялар бунёд этилди. Ҳаким Назир, Ёқубжон Шукуров, Шукур Саъдулла, Носир Фозилов, Худойберди Тўхтабоев, Турғунбой Ғоипов, Раҳмат Азизхўжаев, Латиф Маҳмудов, Фарҳод Мусажон, Собир Юнусов, Оқилжон Хусанов, Маҳмуд Муродов, Нодир Назаров, Эргаш Раимов, Сафар Барноев, Абдусаид Кўчимов, Рауф Толиб, Анвар Обиджон ва бошқаларнинг кичик мактаб ёшидаги болаларга мўлжалланган ўнлаб ҳикоялар тўплами босилиб чиқди.

Жуда кўп ҳикояларда кичкинтойларнинг ҳаётлари ўз ифодасини топмоқда. Шодмонбек Отабоевнинг “Итолғи” ҳикояси қуш, қурт-қумурсқаларни севиш, ардоқлашга қаратилган. Итолғи чумчуқ ва чуғурчуқларни тутиб олиб ейдиган қуш. Шукуралӣ ака итолғини жияни Шавкатга сов-

ға қилади. Шавкат узум құриқлашда ундан фойдаланмоқчи эди. Аммо қуш уларникада ўзини эркин сезмайди. Бунинг сабабини суриштирганда Шавкатнинг отаси бу махлуқ озод ва эркинликни құмсаётганлигини тушунтиради. Шавкат қушларни яхши кўрадиган, раҳмдил бола. У итолғини қафасда уч кун зўрға ушлаб туради. Қафасда қуш эмас, ўзи ўтиргандек бўлади ва итолғини қафасдан бутунлай чиқариб юборади. Қуш болага раҳмат, дегандек парвоз қилиб кетади.

Болалар қиссачилигида ҳам кўплаб яхши асарлар яратилди, адибларнинг янги-янги авлодлари камол топди. Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳордан тортиб бугунги кунга қадар ҳисоблайдиган бўлсак, уларнинг сони ниҳоятда ўсди. Бунга мисол қилиб Ҳаким Назир, Шукур Саъдулла, Худойберди Тўхтабоев, Ҳожиакбар Шайхов, Анвар Обиджон, Латиф Маҳмудов, Носир Фозилов, Фарҳод Мусажон, Ҳабиб Пўлатов, Муқимжон Ниёзов, Рустам Раҳмонов, Ибохон, Шукур Холмирзаев, Оқилжон Хусанов, Марва Жалолиддинова, Асад Дилмурод, Абдусайд Кўчимов, Эргаш Раимов, Маматқул Ҳазратқулов ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Бу давр болалар қиссачилигининг мавзу доираси жуда кенгайди. Катталарнинг меҳнати, уларнинг жасоратлари (“Ёнар дарё”); иккинчи жаҳон урушида иштирок этиш (“Рустамжоннинг саргузаштлари”); тобора гуллаб-яшнаб бораётган гўзал шаҳарларимиз ва бағри кенг, инсонпарвар одамларимиз (“Командирнинг бошидан кечирганлари”); ўтмишда зулмкорга қарши кураш, бахтли ва ёруғ кун учун интилиш (“Қачал полвон”); иккинчи жаҳон уруши даврида болалар ҳаёти ва уларнинг колхоз даласидаги фаолияти (“Чангалзордаги шарпа”); етим-есир болаларнинг турмушлари (“Улуғ кун”, “Сен етим эмассан”); чорвадорларга кўмак (“Оқ отли”); ўқувчиларнинг далачилик бригадалари (“Замон”); шўх ва ўзбошимча болалар ва уларнинг қайта тарбияси (“Бизнинг роман”) каби мавзулар бу давр қиссачилигида етакчи ўринда туради.

Ҳаким Назирнинг “Ёнар дарё” қиссасининг асосий қаҳрамони Дамир. У отадан жуда эрта жудо бўлган. Адиб бошда болани анча шўх, онанин гапига қулоқ солмайдиган, яхши ўқимайдиган, бир оз ўзбошимча қилиб кўрсата-

ди. Боланинг бундай салбий томонлари қуйидаги лавҳада шундоққина кўзга ташланиб туради:

“Бувим билан ойим айвондан туриб кетишлари биланок, мен лип этиб ўтинхонага ўтдим. У ерда товуқ катаги бор эди. Мўралаб кўрдим. Товуқ тухум қўйибди-ю, чиқиб кетибди. Бир эмас, иккита тухум. Ушлаббоқсам, ҳали илиққина. У ёқ-бу ёққа аланглаб олдим-да, тухумнинг икки ёғини чўп билан чумчуқ кўзидай тешиб, оғзимга хўп этувдим, лиққа кетди. Қани энди устидан юмшоқ нон бўлса, еб юборсанг. Оёқ учида ошхонага кирдимда, яримта булқачани чўнтакка уриб чиқдим. Яна келиб стулимга ўтирдим. Бирдан ҳиқичоқ тутиб қолди. Ҳиқичоқ босилармикан деб водопроводдан бир ҳовуч сув ҳам ичиб олдим. Қорним тўйганга ўхшайди. Энди дафтардаги ҳарфлар, рақамлар учишни қўйиб, ўз ўрнига қўнди. Лекин қўнгани билан миямга кирмади. Негаки, уй ичидан ойимнинг йиғи аралаш овози эшитилаётган эди. У бувимга дерди:

— Бу мени куйдирадиганга ўхшайди. Тепасида ҳақ деб турсангиз, ишга қарайди, бўлмаса йўқ. Пешонам шўр бўлмаса...”

Ёзувчи Дамир билан Султон амаки муносабатлари тасвири орқали инсон тарбиясида ота-онанинг ролига алоҳида урғу беради. Қиссада Газлидаги ҳаёт, одамларнинг турмуши, Бўрон ва Қўлдошларнинг ахлоқ-одоблари ҳам Дамирнинг оёққа туриб олишида асосий манба бўлиб хизмат қилиши кўрсатилади.

Рустам Раҳмонов “Чангалзордаги шарпа” қиссаси билан иккинчи жаҳон уруши даври болаларининг тиниб-тинчимас образларини яратиб берди. Ахир уруш даҳшатлари узоқ Тошота қишлоғида ҳам акс-садо берган эдида! Тошоталиклар кечани кеча, кундузни кундуз демай душман билан ғойибона жанг қиладилар. Ҳа, уруш ташвиши каттага ҳам, кичикка ҳам баравар тушган эди.

Оташ ўжар, ўз айтганидан қолмайдиган бола. Ёзувчи бу бола образига шундай таъриф беради: — ўжар одамнинг, айниқса ўжар боланинг табиати қизиқ. Ундайларни бир нарсага ўчакиштириб бўлмайди. Қиламан деса, қилади, ўламан деса ўлади. Айтганини қилиш учун ҳеч нарсдан тоймайди. Бўлмаса, Оташ онасининг иссиқ бағрини

ҳечам тарк этмасам дейди. Лекин, ўжарлик! Ҳа ҳаммасига унинг шу ўжарлиги, шарт кесарлиги айбдор.

Оташ нега бунчалик ўжар. Унинг ўжарлигига давр, уруш сабабчи. Бола отасини қаттиқ соғинган. У отасини кўрмоқчи, немис-фашистларга қарши курашда отасига кўмаклашмоқчи. Аммо ота узоқда. Унга ета олмаган боланинг феъл-атвори ҳам жуда бошқача. Ҳамма касаллик мана шунда.

Роҳат кампир қишлоқ болаларини тўплаб жуда ажойиб-ғаройиб эртақлар айтиб беради. У айтган эртақлар орасида паҳлавонлар, довюрақлар, сеҳргарлар, ишёқмас-удангасалар, турли алвасти-ю, жинлар бор.

Оташ бугун ажиналардан бирини тутиш хаёли билан банд. У чакалакзорга бормоқчи, бир ажинани тутиб, уни ялинтириб-ялинтириб, кейин “бор, Гитлерни тутиб кел дейман. Уни тутиб келади, ўшанда Гитлерни участкавой милиционерга бераман. Кейин, роса қийнаб ўлдиришади. Ўшанда уруш ҳам тугайди. Ҳамма урушдан келади, дадам ҳам... Кейин ажинанинг сочини қайтариб бераман...” — демоқчи.

Оташ ана шундай ўй-андишлар билан Кўтурбулоқ томон йўл олди. Бу чакалакзор тўғрисида Тошотада қанчадан-қанча афсоналар тўқилмаган. “Чакалак” сўзининг ўзи болаларнигина эмас, ҳатто катталарни ҳам сескантириб, кўрқувга солиб келган. Оналар инжиқ, йиғлоқи болаларини, “гапимга кирмасанг, чакалакзорга элтиб ташлайман” деган пўписа билан тийиб келишган. Бу жой — алвастилар макони, инс-жинслар базм курадиган майдон! Бу ерда жин-алвастиларни ўз кўзи билан кўрганлар бор Тошотада, дейишларига қарамай ўз бахтини синаб кўрмоқчи.

Бола у даҳшатли чакалакзор бағрида кечаси узоқ ўтирди, қорни оч қолди, совқотди. Ажиначаларни кута-кута мижжалари қотиб кетди — киприклари юмилса очилмайди, очилса юмилмайди. Шу пайт алақаёқдан данғир-дўнғир чилдирма чалишиб бир гала ясанган қизлар келиб қолишди. Бир пастда ўртага гулхан ёқиб, атрофида ўйнаб кетишди. Оташ у ён-бу ёнига аланглаб қараса чакалакзордан дарак қолмабди. Шу онда жажжи қизчасини опичлаб, аяси келиб қолса бўладими! У нукул қаҳ-қаҳ уриб кулади. Кела солиб аланга устидан сакраб ўтди-да ўйинга туша бошлади. Бирдан бояги қизлар сержун маҳлуқларга айла-

ниб, Оташнинг аясини куршаб олишди. Укасини силаб-силтаб тортишди-да, оловга улоқтиришди. Аясини бўлса ҳар бири паншаҳадай панжалари билан бўға кетишди. Оташ ажиналар тўдасига ташланиб, онасини қутқармоқчи бўлди. Бироқ қараса оёқлари йўқ. Овозининг борича қичқирса овози чиқмайди...

Ҳа, у уйқусида алаҳсирар эди. Энди у ажиналарнинг борлигига ишонмай қўйди. Чунки Роҳат кампирнинг эртаги фақат афсона эканлигига бугун зўрға ақли етди. Аммо Оташ ҳаётда бўш келадиган болалардан эмас. Ўзича сирли бу чакалакзорни ўзлаштиришга киришди. Бу ишда унга Обидахон ва Хуршидjonлар кўмак беришди. Чакалакзор ўрнида мўл-қўл пахта ҳосили битди. Бу эса уруш даври болаларининг фронтга катта совғаси бўлди.

Бу давр болалар қиссачилигида саргузашт, илмий-фантастика жанрлари ҳам ривож топди. Худойберди Тўхтабоев (“Сариқ девни миниб”, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Ширин қовунлар мамлакатиди”), Хожиакбар Шайхов (“Само маҳваридаги номайиш”, Шом камари”, “Аждодлар хотираси”), Маҳкам Маҳмудов (“Европанинг ўғирланиши”), Анвар Обиджон (“0099 номерли ёлғончи”, “Даҳшатли мешиолвон”), Оллоёр (“Фазогир чумоли”), Оқилжон Хусанов (“Тоғда ўсган бола”) ва бошқалар бу жанрда самарали ижод қилмоқдалар.

Болалар тарбиясида драматургия жанрида яратилган асарлар ҳам катта роль ўйнайди. Ҳаким Назир, Адҳам Раҳмат, Пўлат Мўмин, Мамарасул Бобоев, Усмон Юсупов, Турғунбой Ғойибов, Наримон Орифжонов, Латиф Маҳмудов, Фарҳод Мусажон, Равшан Ёриевларнинг пьесалари ўзининг болаларбошлиги билан кичкинтойлар қувончига қувонч қўшиб келмоқда.

Сўнги йиллар болалар драматургиясида Равшан Ёриевнинг “Оқ булоқ” (бир пардали) пьесаси алоҳида ажралиб туради. Асар қаҳрамонлари Қудрат, Жасур, Гулшан, Ўрмончи бобо, Гўзал қиз, Олмаҳон, Қора дев, Қари шайтон, Маймоқ шайтон, Кичик шайтон ва бошқалар.

Болалар ўрмонда карнавал ўтказишмоқчи. Ҳамма бу маросимга ҳозирлик кўрмоқда. Аммо ичи қора, қизғанчиқ қора дев-у шайтонлар бунга қарши, нима бўлганда ҳам карнавални ўтказмаслик, одамларга панд бериш ре-

жаларини тузадилар. Шифобахш, ҳамманинг дардига малҳам бўладиган кўзадаги Оқбулоқ сувини заҳарли сувга алмаштириб, болаларни нобуд қилмоқчи бўладилар. Шу пайт болаларга Олмаҳон ёрдам қўлини чўзади. Шайтонлар ўзлари ясаган кўзадаги заҳарли сувни ичиб ҳалок бўладилар.

Ўрмонда катта шодлик, ўйин-кулги бошланиб кетади.

Латиф Маҳмудовнинг “Али билан Вали”, “Эҳ аттанг”, “Муҳим топшириқ”, “Сирли хат”, “Дангасанинг саргузаштлари” пьесалари театр сахналарида қайта-қайта намойиш қилинмоқда.

“Дангасанинг саргузаштлари” асарининг қаҳрамони ўзининг ишёқмаслиги, кўрс-қўполлиги билан дўстларидан ажралиб қолган. Бола хомхаёллик билан яшайди, ўқиш, изланиш, меҳнат қилиш, катталарнинг юмушларига кўмаклашишни ўзига эп кўрмайди.

Асар сўнгида Нусрат бобо Дадавойга нисбатан жуда ўринли гапни айтади:

Меҳрин қўйсин меҳнатга,
Етар шунда ниятга!

Ҳа, бу гап ҳаммага тегишли, ҳамма бирдек меҳнат қилса, ўқиса, ўрганса фақат фойда кўради, муроди ҳосил бўлади.

Ҳозирги замон ўзбек болалар бадиий адабиёти билан бирга болалар адабиётшунослиги ва адабий танқид жанри ҳам поғонама-поғона ўсди, ривожланди. Бир қатор дарслик, қўлланма, мажмуа, монография, китоблар ёзилди. Ўнлаб номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди.

Бу соҳанинг такомилида А. Суюмов, Ў. Рашид, С. Мамажонов, М. Қўшжонов, Ҳ. Абдусаматов, М. Юнусов, Б. Имомов, П. Шермухамедов, О. Сафаров, Х. Эгамов, С. Алимов, М. Муродов, М. Солиев, С. Ирисхўжаева, С. Матжонов, Қ. Қаҳрамонов, М. Сатторов каби кўпгина адабиётшуносларнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Шу зайдда ҳозирги замон ўзбек болалар адабиёти ривожланишда давом этмоқда. У янги ёзувчилар, янги асар-

лар билан тобора бойиб бормоқда. Бир сўз билан айтганда, бу адабиёт мустақил Ўзбекистонимизнинг тобора гуллаб-яшнаши учун хизмат қилмоқда.

АЛИШЕР НАВОИЙ (1441—1501)

Ўзбек халқининг улуғ маърифатпарвари, мутафаккири ва буюк шоири Алишер Навоий ёшларни тарбиялаш ишига алоҳида эътибор берди. У болаларни илм-хунарни, меҳнатни севишга ундаб, ўрганилган илм ва хунарни халқ, ватан манфаатлари йўлида сарф қилиш зарурлигини ўқитди.

Алишер Навоий илм, маърифат ҳақида ажойиб фикрларни олға сурди. У ақл, илм — инсоннинг энг гўзал ва зарурий фазилатларидан бири, ҳар бир кишининг энг муҳим бурчи илм олишдир, деб ҳисоблади. Навоийнинг фикрича, илм-фанни эгаллаш учун ёшликдан бошлаб астойдил ўқиш-ўрганиш керак: “Ёшлигингда йиғил билимни, қаригач сарф қилгил ани”, — деган шоирнинг ўзи ҳам жуда ёшлигидан таълим олади, ўқишга берилади. У ёшлигиданоқ кўп шеърларни ёд билган. Жумладан, Фариддин Атторнинг “Мантикут-тайр” (“Қуш нутқи”) асарини болалик чоғларидаёқ қайта-қайта ўқиб, ёд олган. Алишер Навоий кейинчалик мактаб ва маориф масалаларига катта аҳамият берди. У меҳнаткаш халқ болаларини ўқитиш ва тарбиялаш учун мактаблар очиш ва мадрасалар қуриш тўғрисида ғамхўрлик қилди. Алишер Навоий Астрободда сургунда юрганида, подшо Хусайн Бойқарога ёзган хатда ўғил ва қиз болалар учун мактаблар очишни талаб қилгани, шахсан ўзи мадрасалар қуришда ташаббус кўрсатгани бунинг яққол далилидир. Навоийнинг фикрича, мактаб халққа нур келтиради, унга тўғри йўл кўрсатади, болаларни билимли қилади. У ўзининг “Ихлосия” мадрасаси ёнида мактаб очиб, болаларни ўқитиш ва тарбиялаш учун зарур шароит яратиб, бунинг учун лозим бўлган маблағ ажратади.

Навоий дарс берувчини қуёшга ўхшатади ва бу қуёш ўз атрофидаги юлдузларга нур сочади, яъни мударрис “аб-

жадхоналар”га, ҳали илмдан беҳабар бўлган толибларга илм нурини сочади, маърифат беради, дейди.

Алишер Навоий таълим-тарбия тўғрисидаги фикрларини ўзи яратган бадиий асарларида кўпроқ баркамол инсонни ифодаловчи ижобий образлар яратиш орқали баён қилади. Илм-маърифат, ахлоқ-одоб масалаларига доир фикрларини эса илмий-фалсафий ва дидактик асарларда баён қилади. Навоий ақл кучига чексиз ишонади, комил ишонч билан илм-фаннинг хислати жуда катта, деб ҳисоблайди.

Буюк сўз санъаткори ва мутафаккири ўзининг бир қанча асарларида болалар тарбиясига оид фикрларни айтиш билангина кифояланиб қолмасдан, балки “Ҳайратул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” каби дostonларининг айрим бобларини шу масалага бағишлайди. “Ҳайратул-аброр” (“Яхши кишиларнинг ҳайратланиши”) фалсафий-таълимий дostonдир. Навоий бу асарида ўзининг фалсафий, ижтимоий-сиёсий ҳамда кишиларга таълим ва ўғит бериш масалаларига катта эътибор беради. Дostonда зolim ҳукмдорларни қоралаб, иккиюзламачи — риёкор, руҳонийларнинг сир-асрорларини кескин фош этади. Хусусан, шоир сахийлик, одоб ва камтаринлик, ота-онага ҳурмат, ростгўйлик ва тўғрилиқ, илмнинг фойдаси ва камбағал ўқувчиларнинг бу йўлда чеккан азоблари ҳақида батафсил тўхталиб ўтади.

“Ҳайратул-аброр” асарининг бир неча боблари одоб-ахлоқ ва таълим- тарбия масаласига бағишланган. Навоий бу дostonининг олтинчи мақолатида одоб ва камтарликни улуғлаб, таълим-тарбияга доир қимматли фикр-мулоҳазаларини баён қилиш билан бирга такаббур ва одобсиз кишиларни қаттиқ қоралайди. Шоир дostonнинг бу мақолатида бола тарбияси, уни ўстириш, ўқитиш ва балоғатга етказиш тўғрисида ҳамда бу борада ота-оналарнинг вазифалари ҳақида батафсил фикр юритади. Шоир ёшларни ота-онанинг хизматини бажаришга, уларни ҳурмат қилишга, уларга нисбатан ҳамиша меҳр-муҳаббатли бўлишга чақиради, ота-онани ой ва қуёш деб таърифлайди;

Бошни фидо айла ато қошиға,..
Жисмни қил садқа ано бошиға... —

Тун-кунунгга айлагали нурпош,..
Бирисин ой англаб, бирисин қуёш...

Достоннинг саккизинчи мақолатида Навоий ёлғизликка нисбатан кўпчилик, жамоатни улуғлаб, кишиларнинг бир-бирлари билан аҳил, дўст бўлишларини истайди:

...Йўқ хунари ёлғуз эса, ўз киши,
Қайда киши сониди ёлғуз киши?!

Фард¹ киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овчидин ким эшитмиш садо?..

“Ҳайратул-аброр” нинг ўнинчи мақолати ростгўйлик, ҳалоллик ва тўғрилиққа бағишланган. Навоий тўғрилиқ ва ростгўйликни улуғлаш билан кишиларни ростгўй ва тўғри бўлишга чақиради, ёлғончилик ва эгриликнинг зарарли оқибатларини кескин фош этади. Шоир ёлғон сўзлашнинг ёмон оқибатини “Шер билан Дуррож” масалида овчининг тузоғига тушган Дуррож образида ҳикоя қилади.

Достоннинг ўн биринчи мақолатида Навоий илм-фанга, илм аҳлига юксак баҳо беради, кишиларни илм олишга, олимларни иззат-ҳурмат қилишга чақиради. Шу билан бирга шоир ўша даврда меҳнаткаш ва мусофир талабаларнинг илм олиш йўлида чеккан азобларини, илм-фан эгаларининг муҳтожликда яшаганларидан афсус надоматлар чекади.

Навоий илмдан амалий ишлар учун фойдаланиш зарурлигини таъкидлайди:

Илм, Навоий, сенга мақсуд бил,
Эндики илм ўлди амал айлагил.

Навоийнинг ярамас одат ва хулқ-атворларни шафқатсиз қоралаши, олижаноб инсоний фазилатларни қадрлаши, болаларни ўқиш, ўрганиш ва юксак одобли, аъло хулқли бўлишга чақиритиши катта аҳамиятга эга бўлиб, болалар адабиётининг шаклланишида жуда муҳимдир. Унинг бир қатор ахлоқий-таълимий қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўз қадр-қимматини сақлаб келмоқда.

---

¹ Фард — якка, ёлғиз.

“Фарҳод ва Ширин” достонида шоир чин севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватан-парварлик ҳамда қаҳрамонлик ғояларини тараннум этади. Достон ёшлар ва болаларга атаб ёзилмаган, лекин асарнинг кўпгина боблари болалар ва ёшлар ҳаётига, уларнинг тарбиясига бағишлангандир. Шоир достонда Фарҳоднинг болалик чоғлариданоқ илм-ҳунарга, меҳнатга бўлган муҳаббатини зўр маҳорат ва чуқур самимият билан тасвирлаган. Бу Навоийнинг бола тарбиясига ва унинг билим олишига катта эътибор билан қараганлигини кўрсатади.

Фарҳод ёшлик чоғиданоқ жуда ақлли, зеҳнли бола бўлиб ўсади. У мактабда зўр ҳавас ва қунт билан ўқийди. Табиӣёт, математика, мантиқ каби фанларни тез орада ўрганиб олади. Ёш Фарҳоднинг илмга бўлган ҳавас ва муҳаббатини сезган ота-онаси унга билим беришни муносиб кўрди. Жаҳоннинг машҳур олимлари Фарҳодга турфа фанлардан сабоқ берадилар. Натижада энг мураккаб ва пинҳоний илмлар унга ўз сир-асрорини тўлиқ намоён этади. У қунт ва чидам билан ўқиб, билимдон ва зукко инсон бўлиб етишади.

Шоир Фарҳод ҳаётини бундай жонли лавҳаларда тасвирлаш орқали болалар тарбиясига алоҳида эътибор беришга чақиради, уларни ёшлигидан бошлаб ўқитиш зарурлигини, бунда ота-онанинг роли ниҳоятда катта эканлигини, болаларга дунёвий илмларни бериш муҳимлигини таъкидлайди.

Фарҳод қайси фанни ўқимасин, уни дарров тушуниб олувчи қобилият эгаси сифатида тасвирланади:

Агар бир қатла кўрди бир сабоқни,
Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.

Не сўзниким, ўқиб кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жаҳон лавҳига қозиб.

У даврда болалар қуруқ, ёдаки ўқитилар эди. Болалар ўзлари ёдлаган нарсаларининг маъносига тушунмас ҳам эдилар. Шундай бир вақтда Навоий болаларни илм-фанга қунт қилиш, ўқилган нарсанинг маъно-мазмунини тушуниб олишга ундар эди:

Ўқиб ўтмак, уқиб ўтмак шиори,..
Қолиб ёдида, сафҳа-сафҳа бори...

Фарҳоднинг кунт қилиб, маъносини тушуниб ўқиши натижасида кўп илмларни эгаллаганлиги таъкидланади:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.

Шу тариқа Навоий болаларни илмни пухта эгаллашга чақириб, буюк педагог ҳамда мураббий сифатида уларни тарбиялаш ва ўстириш йўлларини кўрсатади.

Бундан ташқари, дostonда Фарҳод жисмоний томондан ҳам чиниққан йигит сифатида тасвирланади. У сувда сузиш, чавандозлик ва қиличбозлик сирларини меҳр билан ўрганади. Алишер Навоий ёшлигидан бошлаб илмга берилган, жисмоний томондан чиниққан Фарҳодни тасвирларкан:

Демон ҳам кўнгли поку, ҳам кўзи пок,
Тили поку, сўзи поку, ўзи пок, —

деб ҳар томонлама мукамал, маънавий, жисмоний гўзал, етук йигит тимсолини беради. Шунингдек, Навоий Фарҳодни меҳнат ва ҳунарга зўр ҳавасли, сангтарошлик, рассомлик ва наққошлик ҳунарларини ҳам мукамал эгаллаб олган йигит сифатида улуғлайди.

Илм ва ҳунарни эгаллаган, жисмоний жиҳатдан чиниққан, меҳнатсевар Фарҳод камтарин, мазлумларга ғамхўр, софдил, мард ва олижаноб, жасур инсон бўлиб етишади.

Фарҳод бошчилигида ва унинг бевосита фидокорона меҳнати натижасида катта канал (“Ҳаёт дарёси”) ва ҳовуз (“Нажот денгизи”) қазилади. Навоий Фарҳодни сувсиз ерларга сув чиқарган қаҳрамон, меҳнат соҳасида мўъжизалар кўрсатган баҳодир йигит сифатида таърифлайди. У илм ва ҳунарни омма манфаати учун хизмат эттириш лозим деб ҳисоблайди. Фарҳод Ширинни қидириб, Арманистонга борганда, Арман юртида тоғда канал қазииш учун қийналиб ишлаётган кишиларни кўради ва:

Ҳунарни асрабон неткумдир охир,
Олиб туфроққа му кеткумдур охир! —

дея, ўз билими, ҳунар ва ғайратини ишга солади, канал қазувчилар машаққатини енгиллаштиради ва халқ ўртасида катта шуҳрат қозонади.

Бу қаҳрамоннинг муҳим хислатлари ундаги қаҳрамонлик, халқпарварлик, ватанпарварлик ва дўстлик туйғуларидир. Фарҳод эл-юртнинг ободонлиги учун курашади ҳамда инсонларга офат келтирувчи душманларга қарши жанг қилиб, уларни мардона енгади.

Бундан ташқари, Навоий Фарҳод, Ширин ва Шопур образлари орқали халқлар дўстлиги ғоясини илгари суради. Фарҳоднинг арман қизи Ширинни севиши ва эронлик Шопур билан дўстлашуви халқлар дўстлиги ғоясининг ёрқин намунасидир.

Навоий Фарҳоднинг жасоратини бадиий тасвир этар экан, унинг мамлакат ободонлиги ва тинчлиги, халқлар фаровонлиги ва илм бобида қилган хизматларини чуқур мазмунли мисраларда уйғунлаштиради:

Ки то олам, биноси бўлди бунёд,
Бу янглиғ қилмади иш одамизод.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида илгари сурилган юксак инсоний хислатлар, инсонпарварлик ғоялари ёш китобхонлар маънавиятига ҳам чуқур таъсир этади, уларни халқ, ватан учун керакли инсон бўлиб етишишларига хизмат қилади.

Буюк шоир болаларнинг ўқиши ва тарбиясига доир фикрларини “Лайли ва Мажнун” достонида ҳам илгари сурган. Янги мактаблар бино қилиш ғояларини тарғиб қилган Навоий мактабларда ўғил болалар билан бир қаторда қизларни ҳам ўқишини орзу қилади.

Алишер Навоий ўзининг Фарҳод, Қайс, Искандар ва бошқа ижобий образларининг тарбияланиш, таълим олиш борасида босиб ўтган йўлини, камолотга етиш босқичларини тасвирлаб, боланинг вояга етишида тарбиянинг алоҳида куч-қудратга эга эканлигини алоҳида уқтиради.

Шоирнинг 1500 йилда яратган “Маҳбубул-қулуб” (“Кўнгилларнинг севгани”) асари ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашлари баён этилганлиги билан характерлидир. Навоий унда ижобий фазилатларнинг на-

моён бўлишида аввало улардаги ҳалоллик ва соддалик, самимийлик асосий омил эканлигини таъкидлайди ва буни меҳнатга муҳаббатнинг натижаси сифатида талқин этади.

“Маҳбубул-қулуб” 3 қисмдан иборат. Китобнинг 1-қисми “Халойиқ аҳволи ва афъоли ва аҳволининг кайфиятида”, яъни кишиларнинг аҳволи, феъл-атвори ва гап-сўзларининг аҳамияти ҳақида бўлиб, бунда Навоий донишманд ва мураббий, улкан маданият арбоби сифатида илм-фан, санъат ва адабиётнинг аҳамиятини тарғиб қилади, малакали, иқтидорли ўқитувчиларни, олимларни, шоирларни, санъаткорларни мақтайди, уларни ҳурмат қилишга ва қадрлашга чақиради. Ўқиш ҳам, ўқитиш ҳам оғир ва масъулиятли иш, у қунт, ҳавас ва меҳнат талаб қилади, деб уқтиради Навоий. Бу ўринда у мураббийларнинг ҳалол хизматларини алоҳида таъкидлайди.

Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф
ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг
ҳақин юз ганж ила.

Китобнинг 2-қисми асосан ахлоқий масалаларга бағишланган. Бу бобда асосан яхши фазилат ва ёмон хислатлар таҳлил қилинади. Тўғрироғи, инсонда бўлиши керак бўлган одоб-ахлоқ ҳақида гап боради. Масалан, қаноатни олайлик. Навоий қаноатли одамларни севади, уларга ҳаваси келади. Кимки қаноатли бўлса ундай одамни эл севишини, эъзозлашини таъкидлайди. Мутафаккир қаноатни бир булоққа-чашмага ўхшатади. Негаки булоқ сувини қанча олган билан у қуримайди, у бир хазинадирки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди. У бир экинзорки, уруғи иззат ва шавкат ҳосилини беради. У бир дарахтдирки, унда қарам бўлмаслик ва ҳурмат меваси бордир. Бу бобда сабр, тавозъе ҳақида ҳам кўп ибратли гаплар айтилади.

“Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар”, деб номланган 3-қисмида турли ташбиҳлар берилган. Бу қисмда кўпроқ ўқиш, илм олиш, касб-кор эгаси бўлиш ва бошқа масалалар ўртага ташланади.

Алишер Навоий ўз асарларида халқ оғзаки ижодидан, айниқса, мақоллардан самарали фойдаланиш билан бир-

га, ўзи ҳам таълим-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган мақолларга яқин бўлган бир қанча ҳикматлар яратди. Масалан,

Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ,
Тилга ихтиёрсиз — элга эътиборсиз.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур,
Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.

Билмаганни сўраб ўрганган — олим,
Орланиб сўрамаган — ўзига золим.

МУҲАММАД ШАРИФ ГУЛХАНИЙ

Гулханий XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган ва бу давр ўзбек адабиётида ўзига хос ўринда турадиган ёзувчидир. Унинг асл исм-шарифи Муҳаммад Шариф бўлиб, Гулханий эса унинг адабий тахаллусидир. Тахминларга кўра, у XVIII асрнинг 70-йилларида ҳозирги Хўжанд вилоятининг Дарвоза қишлоғида дунёга келади.

Бўлажак ёзувчининг болалиги ўзи оламга келган тоғ қишлоғида ўтади. Бу ерда озми-кўнми ўқиб, савод чиқаради, адабиётга бўлган ҳаваси ортади. Шеъриятга оид кўплаб асарлар ўқийди, халқ оғзаки ижодини берилиб ўрганади ва аста-секин шеърый машқлари башланади. У ўз илмини ошириш мақсадида аввал Наманган ва сўнгра Фарғонага келади, қизиқчилиги, ҳозиржавоблиги ва ҳажвий шеърлари билан кишилар ўртасида танила бошлайди. Айниқса, ғариблик туркумидаги рубоий ва тўртликлари билан эл оғзига тушади. Шоир кейинчалик Қўқонга келади ва қийинчилик билан яшайди. У ўзбекча шеърларига Гулханий, тожикча шеърларига Журъат деб тахаллус қўяди.

Гулханий бир неча йил Қўқон хони Олимхон саройида навкар бўлиб хизмат қилган, жангларда қаҳрамонлик кўрсатган бўлса-да, аммо очлик, юпунлик, муҳтожлик унинг ҳамроҳи бўлиб қолаверади.

Гулханийнинг “бер менга” радифли шеъри унинг навкарлик даврида ёзилган асардир. Ҳазал оч қолган киши-

нинг ўз хўжайинидан нон сўраши билан бошланиб, лирик қаҳрамон — навкарнинг қалб аламлари сўнгги байтларда изчил очила боради.

Бу ғазалга чуқурроқ назар ташланса, унда фақат якка, очликдан тинкаси қуриган айрим шахс ҳақида гапирилмай, балки катта ижтимоий масала ҳақида — Олимхоннинг навкарлари орасидаги ички ҳаёт шароити бўлади. Ғазалда лирик қаҳрамоннинг образи умумлашма образ даражасигача кўтарилган, чунки Олимхон навкарларидан фақат Гулханий хон илтифотига сазовор бўлолмади, деган қарорга келиш янглишдир. Демак, лирик қаҳрамон — навкар ўз бошидан кечирганларини баён қилиш асосида Олимхоннинг навкарларга мурувватсизлиги ва қўшиндаги тартибсизликни фош қилади. Ўз ҳуқуқини ёқлаш билан бошқа навкарларни ҳам ана шундай иш кўришга даъват этади:

Ҳазратим очликдан ўлдим, егани нон бер менга,
Кофир ўлғайман агар десамки, баҳмон бер менга.
Мошу буюдою гуруч берким, шулар менга керак,
Ҳеч айтмасман ақиқу, лаълу маржон бер менга.
Эгнима ёпиқ бериб, қорнимни тўйғиз нон билан,
Сенга биллоҳким демасман дину имон бер менга.
Навкаринг очликдан ўлса, нега ҳайфинг келмагай,
Эй табиби ҳозиқим дорию дармон бер менга.
Нону тўн бер, бенаволик дарлидин қутқар мени,
Мен қачон айтдимки, Корун ганжидек кон бер менга.
Гулханийни эр йигитлар тўпидан камситмагил,
Фўта бер, от бер, тўну чакмон бер менга.

Халқ золим деб атаган Олимхондан кейин Қўқон тахтига чиққан Умархон ҳукмронлиги даврида ҳам Гулханий турмушида ҳеч қандай ўзгариш бўлмади.

Гулханий аввал адашиб, турмушим яхши бўлармикан, қорним нонга тўярмикан, деган ўй-умидлар билан Умархон саройидаги маддох, шоирлар гуруҳига қўшилади. Хонни мақтаб қасида ва ғазаллар ёзади. Қасидаларида Умархонни кўкларга кўтариб мақтади, хонга унда бўлмаган яхши хислатларни тақди, уни фуқаронарвар, адолатпарвар, зулм ва ҳақсизликка хотима берувчи киши қилиб тасвирлади ва бу билан хонни ана шундай ижобий хислатлар эгаси бўлишга даъват этди. Аммо Умархон саройидаги фисқ-

фужурлар, мунофиқликлар, хон ва уни ўраб олган аркони давлат — давлат таянчлари томонидан халқ бошига келтирилган қора кунлар Гулханийдек хассос шоирнинг сарой аҳлига бўлган муносабатини ўзгартиб юборди: энди у баъзан ихтиёрий равишда ва баъзан пайравлик қилиб шоҳни таърифлашдан чекинадиган бўлди, ўз эътирозларини билдира бошлади.

Гулханий XIX асрнинг биринчи ярмида вафот этади.

“Зарбулмасал” халқ эртаклари тахлитида ёзилган мукаммал мазмунли ўткир сатирик асардир. Гулханий ўзининг бу асарида халқнинг мазмундор мақоллари, ҳикматли сўзлари ва қочириқ гапларидан моҳирлик билан фойдаланади. У феодал ҳукмдорлар ва уларнинг лаганбардорларини, сарой аҳлининг ярамас кирдикорларини мажозий йўл билан ўткир сатира остига олади. Чунки у меҳнаткаш халқнинг оғир, машаққатли ҳаётини ўз кўзи билан кўрди, сарой базмлари, кети узилмас майпарастликлар халқни талаш ҳисобига бўлишини пайқади ва бундай салбий ишлар унинг кўзини очди. Натижада, унда сарой аристократиясига нисбатан нафрат ҳисси тобора ошиб борди. Аммо шоир, шароитга кўра, ҳукмрон доиралардан норозилигини ва нафратини очиқ-ойдин ифодалай олмас эди. Шунинг учун мажозий шаклдаги “Зарбулмасал” асарини ёзишга киришди. Асарда шоирнинг мақсади, ҳаётга, уни ўраб олган муҳитга, ҳоким табақаларга бўлган муносабати тўғридан-тўғри ифода этилмай, балки ҳайвонлар, қушлар ва шунга ўхшаш мажозий образларнинг тасвири орқали ифодаланади. Шоир шу зайдда ўзи яшаган замон учун аниқ ва характерли воқеа-ҳодисаларни, уларга ўзининг муносабатини, қарашларини тасвирлайди.

Муаллиф ўз масалларида мажозий образлар орқали ўша даврдаги ҳукмрон синф вакиллариини фош қилади, мамлакатга харобалик, халққа қашшоқлик келтирган ўзаро феодал урушларига қарши омманинг норозилигини ифодалайди.

Гулханий ўз замонасида содир бўлаётган талон-торожлик, халқни қийнаш, ортиқча солиқлар солиш каби воқеаларни очиқдан-очиқ ёза олмас эди. У буни фақат эртақ йўли билан амалга ошириш мумкин эканлигини тушунади. Шунинг учун Япалоққуш ва Бойўғлининг бир-бирига

қуда бўлиши воқеасини келтиради. Бу икки қуда тўй бахонаси билан мамлакатни хонавайрон қилади. Ёзувчи Қўрқуш, Худхуд, Кулонкирсултон, Шўранул, Малик Шоҳим ва Кордонларнинг бир-бирларига айтган масаллари, ҳикоялари орқали асарнинг ғоявий мазмунини очади.

Япалоққуш ва Бойўғлилар юқори табақа вакиллари. Уларнинг хатти-ҳаракатлари очкўз ва қонхўр бўри, алдамчи ва шайтон тулкиларга ўхшайди. Буларнинг ўй-фикрлари, юриш-туришлари шумлик, шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон бўлиши улар учун байрамдир.

Гулханий “Маймун билан Нажжор” масалида ҳунар аҳлини улуғлайди, қўлингдан келмайдиган ишга асло уришиб кулги бўлма, кўр-кўрона бировга тақлид қилиб фалокатга йўлиқма, деган фикрни маймун қисмати орқали кўрсатади.

Нажжор жуда ақлли ва моҳир ҳунарманд сифатида тасвирланади. У ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланишни ҳар нарсадан юқори қўяди. Гулханий Нажжор ва унинг меҳнатини, дурадгорлик маҳоратини катта муҳаббат билан тасвирлар экан, ҳаттоки маймун ҳам меҳнатга муҳаббат билан қарайди, ҳунарга ва ҳунар эгасига унинг ҳам ҳаваси келади, дегани фикрни олға суради.

Меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаёти ва меҳнати, ҳуқуқсизлиги ва ночорлиги, бир сўз билан айтганда аянчли қисмати “Туя билан бўталоқ”да ўзига хос бадиий таъсирли қилиб берилади.

Гулханийнинг тасвирлашича туя ҳаётда эзилган, туткун, эрк-ихтиёрсиз, оғир меҳнат бандаси ҳамда қул қисматига маҳқум этилган меҳнаткашларнинг мажозий образидир. Бўталоқ эса, она сутига ҳам тўёлмай, оғир, машаққатли ҳаёт кечирган, оч-яланғочликда, муҳтожликда яшаган эрксиз меҳнаткаш болаларнинг тимсолидир.

Гулханийнинг “Тошбақа билан чаён” масалида бири-бирига зид ва қарама-қарши икки образ берилган: Тошбақа — ақлли, фаросатли, сафарларда кўп юриб, анча тажриба орттирган, инсофли, содиқ ва қадрдон дўст тимсоли. У ўз ҳамроҳи Чаённинг сувдан ўта олмаслигини билгач, Чаёнга ёрдам қўлини чўзади. Лекин у Чаённинг хиёнатини, “Сен билмайсанми, Чаённинг муддаоси, хоҳ дўстнинг кўксига, хоҳ душманнинг орқасига бўлсин ниш уришдир”

деган жавобини эшитгач, уни ҳалок қилади. Гулханий бу масали орқали Чаёнга ўхшаган одамлар билан дўст ва ҳамроҳ бўлмасликка, киши ўзини ва тақдирини ўшандай кишиларга топшириб қўймасликка чақиради.

Чаён бутун умри бўйи бировларга ёмонлик қилган, уларга зиён-заҳмат етказган, яхшиликни билмайдиган, яхшиликка ёмонлик қайтарадиган, хиёнаткор тоифаларнинг рамзий образидир.

Гулханий шу залда ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг майдонга келишида баракали ҳисса қўшган қаламкашдир.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ* (1889—1929)

Бутун ҳаёти ва ижодий фаолиятини муаллимликка, катта-кичик бадиий асарлар ёзишга бахшида қилиб ўтган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1889 йилда Қўқон шаҳрида табиб оиласида таваллуд топди.

Ҳамза ёшлик чоғлариданоқ меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволи билан яқиндан танишди, унга ғоят ачинди. Лекин у бошида оғир аҳволнинг асосий ижтимоий сабабларини тўла тушуна олмади. Ҳамза муҳтожлик ва қашшоқликни илмсизлик ва маърифатсизлик натижаси деб билади. Шунинг учун у ўзининг бутун куч-қувватини халққа маърифат тарқатишга бағишлайди.

Ҳамзанинг педагогиклик фаолияти 1911 йилдан бошланади. У дастлаб Қўқон шаҳрининг Ҳожибек гузарида камбағалларнинг фарзандлари ва етим-есир болалар учун мактаб очди.

Ҳамза меҳнаткаш халқ оммаси ва унинг болаларини ўқитиш ва тарбиялаш мақсадида, уларни моддий жиҳатдан таъминлашни назарда тутиб “Ёрдам жамияти” ташкил қилди. Шу жамият орқали у ўқувчиларни ўқув қуроллари, кийим-кечак ва озиқ-овқат билан таъминлаб турди.

---

* Бу бўлим адабиётшунос А. Суюмов билан ҳамкорликда ёзилган.

Ҳамза ўзи ташкил қилган мактаб ёнида катталар учун кечки курс очади. Бу мактаб ҳақида унинг ўзи кейинчалик шундай деган эди: “Ўқиш муддати 2 ойдан 4 ойгача. Ҳам савод тамом чиқарилур, ҳам ҳисоб ўргатилур...”

Ҳамма замонларда ҳам урушлар меҳнаткаш халқ бошига тушган офат бўлиб келган. 1914 йилда жаҳон уруши бошланиши Туркистон бошига тушган бало бўлади. Уруш таъсирида меҳнаткаш халқ янада қашшоқлашади, болалар ниҳоятда аянчли аҳволда яшайдилар. Бу ҳол Ҳамзага таъсир қилади. Шоир уларнинг оғир аҳволини ифодаловчи шеър ва мақолалари билан матбуотда мунтазам равишда қатнашиб туради. Ҳамза 1914 йил “Садои Туркистон” рўзномасида босилган шеърида халқ аҳволини шундай таърифлайди:

...Камбағаллар титрашиб юргай яланғоч изғушуб,
Оҳ, бу фақир асорат онлара сайёддир.
Дил шикаста, бағри хун, кўзида ёш шашқатор,
Отасиз, бахтсиз етимлар ҳолига фарёддир.

Шундай шароитда Ҳамза “бир илож қилиб камбағал болаларни ақчасиз... тарбия ва ўқувга бошларини банд қилмоқ...” чораларини излайди, шеър ва мақолаларида болаларни ўқишга чақиради. Бу ғояни Ҳамза “Ўқи” шеърида баён этади. Ўша йили у етим ва камбағал болалар учун “Дорил етим” (“Етимлар мактаби”)ни очади ва ўзи ўқитувчилик қилади. Ҳамза биринчи синф ўқувчилари учун “Енгил адабиёт”, 2-синф учун “Ахлоқ ҳикоялари” ўқиш китобларини тузади.

Ҳамза 1915 йили Марғилонга бориб, камбағал болалари учун мактаб очади. 1918 йилда эса Фарғонага бориб ўқитувчиликни давом эттиради ва у ердаги ёш санъат ихлосмандларини тўплаб, “Сайёр драмтруппа” ташкил қилади. 1919 йилнинг бошларида Ҳамза Кўқондаги 1-боқимсиз болалар уйига мудир қилиб тайинланади. Бу ерда у уч синфли мактаб очиб, ўзи ўқитувчилик қилади. 1922—1924 йилларда шоир Қорақалпоғистоннинг Хўжайли районидаги 1-болалар уйи мудир ва ўқитувчиси бўлиб ишлайди. 1925 йилда эса у Фарғонанинг Аввал қишлоғига ўқитувчи қилиб тайинланади ва ғоят оғир шароитда ишлайди. Айни

вақтда у халқни янги замон қурилиши томон чақирувчи бадиий ижодини давом эттиради.

Шоир 1928—1929 йилларда Шоҳимардонга бориб ўқитувчилик қилади.

Ҳамзанинг тарбиячилик фаолиятини унинг шу мавзуда ёзган асарлари янада тўлдиради. Унинг тарбиявий мавзуда яратган “Илм иста”, “Мактаб”, “Китоб”, “Ўқи”, “Қалам”, “Ҳикоя”, “Тўғри сўз бола”, “Ҳикоят”, “Тошбақа билан Чаён”, “Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси” каби шеърлари характерлидир. Бу асарлар шоирнинг 1914 йилгача бўлган ижодидан намуна сифатида таҳсинга лойиқдир.

Ҳамза халқни ўқитиш, саводхон қилиш учун тинимсиз интилади ва курашади. Мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар ёзишни ўзига мақсад қилиб олган, болаларнинг чин дўсти Ҳамза бу йўлда анча мақсадга эришади. Ҳамза ёзган дарсликлар унинг ўша даврдаги дунёқараши, бадиий ижоди, болалар адабиётини тушуниши ҳақида кўпгина маълумот беради. Бу ғоя “Енгил адабиёт”да ўз аксини топган.

Муаллим-олимнинг бу китобидан муносиб ўрин олган “Мактаб хусусинда” асари алоҳида ажралиб туради. У бу шеърда мактабни миллатнинг куёшига, гули ва боғига ўхшатиб таърифлайди:

Мактаб миллат куёши,
Балки кўз ила қоши.
Кўзсиз, қошсиз кишининг
Қандай хунуқдир боши.
Мактаб миллат саройи,
Илму адабнинг жойи.
Дунёда энг саодат
Ахтарганларнинг жойи.
Мактаб миллатнинг гули
Миллат анинг булбули.
Мактабсиз қолган миллат
Бошқа чаманнинг қули...

“Биринчи синф боласининг сўзи” шеърда шоир ўша куёшга, нурга, гулга, бахтга интилган ўқувчининг ёзув ва чизувни ўрганиб олиб бахтга эришаётганлигини унинг номидан, —

Менинг ўқуб, ёзганим,
Олтин, кумуш қазганим,
Тилак сари учувга
Гўё қанот ёзганим, —

каби мисрларда баён қилади.

Ҳамза худди шу дарсликдан ўрин олган “Тўғри сўзла” шеърида ҳар қандай ҳолатда ҳам, хатто бошингга қилич келганда ҳам тўғри сўз бўл, деб ўз ўқувчисини, ёш китобхонни тўғри сўз бўлишга ундайди:

Тўғри сўзла эй ўғул,
Тил бурмағил ёлғонга ҳеч.
Бир масал бор: тўғри сўзлар
Бошини кесмас қилич.

Ҳамзанинг “Енгил адабиёт”га киритган шеърларидаги бош қаҳрамонларнинг белгили хусусиятларидан бири — тўғри сўзлик. Шоир болаларнинг тўғри ва ростгўй бўлишга, зарарли ва фойдасиз ишлардан қочиб ижобий ишлар билан шуғулланишга, кишиларнинг яхши сифатларидан ибрат олишга чақиради. “Тўғри сўз бола”да бу фикр янада жонли чиққанини кўрамыз. Ҳамза бу шеърида барча нарса пул ва бойлик билан ўлчанган жамиятда ҳамма нарсдан кўра ҳақиқатни устун қўйган ижобий қаҳрамон — бола образини яратади.

Бир бола ўқишдан қайтаётганида икки киши унинг олдини тўсиб, бири деди: “Танга берурман сенга, сўзла бир озгина ёлғон менга”.

Шунда бола унга жуда донолик билан жавоб беради:

Сўзланг, ако, қоматингизга қараб,
Бу сўзингиз аслида ёлғон эрур,
Тангага ёлғонни ким олган эрур,
Сизда кўп экан ўзи ёлғон, ако,
Сиз они аввал сотиб айланг адо.
Қолса камиб, етмай агар сизданам,
Ўртоғингизда кўп эрур бизданам”.
Офарин айтдилар онинг сўзига
Тангани холис берубон ўзига.
Ҳисса: кими тўғри сўзи ҳар қачон,
Текизадир доимий бўйла хисон.

Ҳамза бу шеърида болаларни ёшлигиданоқ ростгўйлик руҳида тарбиялаш лозимлигини уқтиради, уларни ёлғончилик ва алдамчиликдан узоқроқ юришга чақиради.

Шу китобда “Қиморнинг боши” деган бир шеър бор. Бу асарда Ҳошимжон деган боланинг аянчли қисматидан тўғри хулоса чиқаришга чақиради. Ҳошимнинг “Тўптош”, “Жуфтми-тоқ?” деган ўйинларни ўйнашдан аста-секин қимор ўйнашга ўрганганини, бора-бора қиморга муккасидан кетиб, охирида бор-йўғини қиморга бой берганини, ниҳоят унинг гўлохликка тушиб, хорликда ўлиб кетганини ифода этади.

“Ўқиш китоби” Ҳамзанинг иккинчи дарслигидир. Унда тўққизта дарс бўлиб, уларнинг ҳар бири ахлоқий масалага бағишланган. Барча ҳикояларнинг қаҳрамони ижобий фазилатларни ўзида мужассамлантирган мактаб ўқувчиси-дир.

“Бир ақлли мактаб боласининг ўз-ўзича домласининг қилган тарбиялари ёдига тушиб, фикрланиб, деган сўзлари” сарлавҳали иккинчи дарсда боланинг нутқ-таърифи воситасида устоз образи чизилади.

Ҳамза ўзи орзу қилган ўқитувчини бола тилидан бундай таърифлайди:

Ўйласак, бизни эрурлар чин отамиз шул киши,..
Чунки, бизга билмаганни билдирур устозимиз..
Ота бирла онамиздан яхшироқ шафқат қилиб,..
Биздаги ҳар камчиликни кўрсатур устодимиз..
Аста-аста бизда бўлган ҳар ёмон, шум феълни,
Ҳар куни айлаб насихат, йўқотур устодимиз.

Ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш ишига Ҳамза алоҳида аҳамият беради. Одамларга меҳру муҳаббат қўйиш, кишиларнинг қадр-қимматига етиш, уларни ҳурмат қилиб, иззат-икром билан муомала қилиш, Ҳамзанинг фикрича, ёшлардаги инсонпарварликнинг асоси-дир. Ёшларни бундай руҳда тарбиялаш даставвал, болаларнинг энг яқин кишиларига, айниқса, ота-онасига нисбатан муҳаббат туйғуларини ривожлантиришдан бошланиши керак. Шоир ота-онани ҳурмат қилишни боланинг энг юксак инсоний фазилатларидан бири деб ҳисоблайди. “Ул ақллик бола отасини ҳам қилган тарбия ва

шафқатларини ёт этиб деган сўзи” сарлавҳали учинчи ва “Ул ақллик боланинг мушфиқа энаси учинда қилган ташаккурлари” номли тўртинчи дарсларда ота-оналар қиёфаси чизилади.

Ҳамза китобда отанинг лирик образини чизаркан, унинг амри халқ амридан ҳам кучли, деб таърифлайди. Онани эса “Отамиздан ҳам муқаддас онамиз” тарзида улуғлайди. Айни чоқда, ота-онанинг бола тарбияси учун масъул эканлиги таъкидланади.

“Ўқиш китоби”даги бир неча шеърлар ўқиш, илм, мактаб ҳамда китобнинг таърифига бағишланади. Жумладан, “Ўқи” шеърида шоир ўқиш натижасида камбағал-бечораларнинг асоратдан қутулиб, маданият ва санъатдан баҳраманд бўлиши турган гап, деб уқтиради. Ўқишнинг қадрини муаллиф ўқитувчи-устозлар тилидан шундай таърифлайди:

Гар дилингда ўйлаган орзуга етмоқ истасанг,
Қиммат умринг қилмағил беҳудага бекор, ўқи!..

Эй ўғил! Дунёда бўлмоқ истасанг олижаноб,
Ўқиғил мактаб келиб, зинҳор ўқи, минг бор ўқи!

У мактаб шеърида “Ўқуб илму адаб бўлғай гаранг ҳушёр мактабдин” деб “Инсонни инсон қаторига қўшиш”, инсонни камолотга етказиш ва уни олижаноб, фазилатли киши қилиб етиштиришда мактабнинг роли катта эканлигини кўрсатади. Шоир мактаб тарбиясининг аҳамиятини юксак баҳолайди, уни сирларнинг хазинаси, одамни одам қиладиган жой деб кўрсатади.

Ҳамза болаларни илмли, одобли ҳамда ҳунарли қилишда китобнинг аҳамияти ниҳоятда катта эканлигини “Китоб” шеърида содда, образли, мазмундор мисраларда тасвирлаб берди. У ўз шеърида китоб билим манбаи, “кўзнинг нури, дил ҳузури, дилларнинг дармони!..” “Ҳар балодан асрағувчи энг муҳим қиммат яроғ” каби сифат ва таърифлар билан китобнинг моҳиятини болалар савиясига мос тарзда очиб беради. Шу билан бирга ҳар бир киши кўнглидаги орзуга етиши учун “Илм манбаи бўлган китоб”ни севиши, саводли бўлиши лозимлигини уқтиради.

Ҳар кўнгилнинг орзуси шул эрур обиҳаёт,
Қадрини билган кишига, шубҳасиз, жондир китоб...
Кўзнинг нури, дил ҳузури, дилларнинг дармонидур,
Ҳар қоронғу дилга гўё моҳитобондир китоб...

Ҳар киши ёшлиқда қилса озгина ғайрат агар,
Тез замонда ошно бўлмоғи осондир китоб.

Мумтоз адабиётимизда қалам ҳақида жуда кўп фалсафий лирик шеърлар ёзилган. Ҳамзанинг “Қалам” деб номланган шеъри ҳам ана шундай асарлардан ҳисобланади. Шоир қаламни маърифат рамзи сифатида “Қорадир гарчи изи нури ҳақиқатдир ўзи” дея қадрлайди.

Ҳамза “Илм иста” шеърида ёшларга мурожаат қилиб кишининг кўзлаган мурод-мақсадларига эришишида илм олишнинг аҳамияти катта эканлигини айтади, ёшларни илм олишга, дунё сирларини ўрганишга даъват қилади. У илмли киши билан илмсиз кишини бир-бирига солиштириб илмли кишини порлоқ офтобга, илмсиз кишини қоронғу кечага ўхшатади. Шунинг учун ҳам Ҳамза илм-фаннинг моҳиятини тушунтиради ва ёшларни илм ўрганишга ундайди:

...Ҳар муроду мақсадинга етмоқ истарсан мурод,
Кўз очиб бедор бўл: даркор илм, даркор илм!
Ул ҳақиқат ойнига сайқал истарсан, Ниҳон,
Илм иста, илм иста, истағил зинҳор илм!

Шунингдек, шоир илм-фани қуруқ ўрганиб олишигина тарғиб этмайди, балки унинг халққа хизмат қилишини, янги-янги кашфиётлар учун кераклигини назарда тутади ва буни болаларга уқтиради:

Илм бизни етургай ҳар мурода,
Бизам илм ўлса учгаймиз ҳавода
Олим бўлсак дунёда.
Келур ҳар иш бунёда,
Биз ҳам сув ости кезиб,
Ҳам учармиз ҳавода.

Шоир илм-фаннинг куч-қудратини, кишилар онгини ўстиришдаги бағоят катта ролини болаларга содда ва равшон мисрларда ифода қилади:

...Олим бўлсак қанча биз,
Ҳар бидъатни янчамиз.
Жаҳл отлиғ душманни,
Кўксина тиф санчамиз.

Шоир “Ҳикоя” асарида болаларни ёлғон гапирмасликка, ростгўйликка чақиради. Бу ғоя холасининг пулини ўғирлаган оиладаги катта ўғилнинг сири фош этилиши воситасида ифодаланади. Шоир шарманда бўлган бола ҳақида гапириб, қиссадан ҳисса чиқаради:

Ҳисса, кими бўйла хиёнат қилур,
Бир кун ўзин шўйла хижолат қилур.

“Тошбақа билан Чаён” масалининг сюжети халқ оғзаки ижодида жуда машҳур. Гулханий бу масал мазмунини насрий йўл билан берган бўлса, Ҳамза унга қайта сайқал бериб, назмда баён этган. Ҳамза масалда дўстликни улуғлайди, фирибгарлик, тилёғламаликни эса қаттиқ қоралайди. Тошбақа орқали раҳмдил, чин дўст образини яратади, Чаён образида эса яхшиликка ёмонлик қайтарувчи, тилёғлама, ўз сўзида турмайдиган кишилар фош этилади.

Шоир болаларни танлаб, билиб дўст бўлишга, ёмон ниятли кишилар билан ҳамроҳ бўлмасликка чақиради, кимда-ким яхшиликка ёмонлик қайтарса, унинг бошига кулфат тушиши турган гаплигини уқтиради. Масалда бундай хулоса чиқарилади:

Ҳисса, кими ғайрни улфат этар,
Ўз-ўзича бошига кулфат этар.

“Ўқиш китоби”даги асарларнинг кўпчилигида ўз замонаси учун ғоят илғор фикрлар олға сурилади. Айниқса, ундаги мактаб, китоб, қалам, илм, ўқитувчи, бола тарбиясида ота-онанинг роли ҳақидаги шеърлар, “Тошбақа билан Чаён” каби ибратли асарлар ҳозирги вақтда ҳам китобхонларга манзур бўлган ва маърифий-эстетик тарбия берадиган асарлар сирасидандир. Ана шу ғоявий ва бадиий юксак, ўқувчиларга манзур бўлган асарлар “Ўқиш китоби” ни ўзбек болалар адабиётининг ноёб намуналаридан деб ҳисоблаш учун асос бўлади.

Ҳамза 1925 йилда “Иккинчи синф учун қироат китоби” дарслигини ёзди. Бу китоб ғоявий мавзуи жиҳатидан Алишер Навоийнинг “Ҳайратул-аброр” асарига яқин туради. Китоб болалар руҳига мос қилиб, насрий йўл билан ёзилган. Ундаги биринчи асар — “Илм”да маърифатлилик, илмли бўлиш шундай шарҳланади:

“Эй, болалар, ҳар бир инсон боласига дунёда энг аввал зарур ва лозим бўлган нарса дунёда илмлик ўлмоқдир. Илмсиз кишини бутун инсон демак айни хатодир...”

Китобдаги барча дарслар ана шундай тафсилот билан бошланади, сўнг бир байт шеър келтирилади:

Илмсиз ҳар киши учса ҳавога
Кўнгил берма анингдек худнамога.

Ҳамза илм ҳақидаги ҳикояларидан кейингиларини ахлоқ, одоб масалаларига бағишлайди. Хусусан, муаллиф дарсликда бола тарбиясида ота-онанинг беқиёс ролини юқори баҳолайди.

Ҳамза бу асарида халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Асарнинг бадиий шаклини белгилашда болалар адабиётининг талаблари кўзда тутилган, фикр содда, ихчам, айни вақтда, жонли тил ва образли иборалар билан баён қилинган.

Асарнинг бошидан-оёқ бева-бечора, меҳнаткаш омма манфаатини ҳимоя қилиш ва маърифатга даъват этиш руҳи билан суғорилганлиги Ҳамзанинг ҳақиқий маърифатпарвар шоир эканини тасдиқлайди.

“Қироат китоби” Ҳамза ижодида етакчи ўринда туради.

1915 йилда Ҳамзанинг “Миллий ашулалар” тўплами босилиб чиқди. У бу тўпламдаги шеърларининг катта кўпчилигида маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этишда давом этади. Ҳамза аввалги шеърларида илмли ва яхши хулқли кишиларни маърифатпарвар деб кўрсатган бўлса, энди ўз халқи учун жонини ҳам аямайдиган, юксак ижтимоий онгли шахсларни маърифатпарвар деб талқин қилди. Бу унинг ижодига ижтимоий воқелик таъсир этганини, ижодкорнинг ғоявий томондан ўсганини кўрсатади.

Шоир “Миллий ашулалар”, “Оқ гул”, “Қизил гул”, “Яшил гул” ва бошқа тўпламларидаги қўшиқлари билан

халқ оммасини маданиятли бўлишга ундайди, зулмдан шикоят қилади, ижтимоий фаолликка чақиради.

Машҳур тарбиячи, атоқли шоир, драматург ва бастакор Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий меҳнаткаш халқни, шунингдек, ёш авлодни ўқитиш, маърифатли қилиш, тарбиялаш ишига ўзининг бутун иқтидорини, умрини бағишлади.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ **(1878—1934)**

Ўзбек маданиятининг улкан вакилларида бири, педагог, жамоат арбоби ва ёзувчи Абдулла Авлоний 1878 йилда Тошкент шаҳрида тўқувчи оиласида дунёга келди.

Абдулла Авлоний бошланғич диний мактабда ва мадрасада ўқиди, илм-фанга ихлос қўйди. Ўзбек ва бошқа Шарқ халқлари адабиётини берилиб ўрганди. Абдулла Авлоний 14 ёшидан бошлабоқ шеърлар ёзишни машқ қила бошлади. Унинг бу даврда ёзган илк шеърлари ўша давр вақтли матбуот саҳифаларида босилиб турди.

Абдулла Авлоний халқни илм-фан нурларидан баҳраманд қилишни ўзининг бирдан-бир бурчи деб билди ва 1904 йилда ўзи яшаб турган жойда, Мирободда мактаб очди.

Абдулла Авлоний мактаб ҳар томонлама болани ўзига тортиши учун ҳаракат қилди. Унинг қўлидан дурадгорлик ишлари ҳам келар эди. Шунинг учун у ёзув тахтаси, парта ясаб, барча ўқув жиҳозларини ўзгартирди. Бу ерда ўқийдиган болаларнинг асосий кўпчилигини камбағалларнинг болалари ташкил этганлиги сабабли муаллим бой-бадавлат дўстларининг кўмагида “Жамияти хайрия” ташкил этади. Бу билан болаларга бепул кийим-бош, озиқ-овқат, дафтар, қалам берилишини таъминлади.

Авлоний очган мактабнинг шўхрати тобора ортиб, ўқувчиларнинг сони кўпая боради.

Абдулла Авлоний ўзи ташкил қилган мактабда болалар диққатини асосий фанларга жалб этиб, уларнинг тезда саводини чиқаришга ва аниқ фанлардан баҳраманд бўлишига ҳаракат қилди. У болаларга жўғрофия, тарих, адабиёт, тил, ҳисоб, ҳандаса, ҳикмат (физика) каби фанлардан маълумотлар берди.

1907 йилда “Шухрат” деб номланган рўзнома ташкил этди ва унинг саҳифаларида меҳнаткаш халқ манфаатларини ҳимоя қилишга доир фикрларни тарғиб этди. Жумладан, рўзноманинг биринчи сониди: “Матбуот ҳар инсонга ўз ҳолини кўрсатувчи, аҳвол оламдан хабар берувчи, қоронғу кунларни ёритувчи, халқ орасида фикр тарқатувчи, илм, иттифоқ, ҳикмат ғояларини” ёювчидир, деб ёзган эди.

А. Авлоний “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” деб номланган тўрт қисмдан иборат бўлган дарслигида ёшларни маориф-маданиятга чорлайди, ярамас хулқ-одатларни эса танқид қилади.

Ўша давр халқ педагогикасида Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим” — “Алифбе”, “Иккинчи муаллим” — “Ўқиш” китоблари катта роль ўйнади.

Бу китобларда Авлоний ўтмиш адабиётимизнинг энг яхши анъаналарини давом эттирди, илм ва маърифатнинг аҳамиятини янгичасига талқин этди. Бу борада “Биринчи муаллим” — “Алифбе”, “Иккинчи муаллим” — “Ўқиш” китоби катта аҳамият касб этади.

“Биринчи муаллим”да Авлоний даставвал 32 ҳарфнинг ёлғиз ёзиладиган шакллари бир саҳифада алифбо тартибида берган. Шу саҳифада алифнинг сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида ёзилишини кўрсатган, сўнг алифни барча “бош ҳарфлар”га қўшиб бўғинлар ҳосил қилган.

“Иккинчи муаллим”да болаларнинг ахлоқ, одобига доир, ҳалоллик ва покликка оид турли шеърлар, ҳикоя, масал ва эртақлар жамланган, ранг-баранг аллегорик образлардан усталик билан фойдаланган.

Китоб “Мактаб” шеъри билан бошланади. Унда кимки мактабга борса, ўқиса, саводхон бўлса, жуда кўп нарсаларга эришиши чиройли таърифланади:

Мактаб дуру гавҳар сочар,
Мактаб сизга жаннат очар,
Мактаб жаҳолатдан қочар,
Ғайрат қилиб ўқинг: ўғлон!
Мактаб сизни инсон қилур,
Мактаб ҳаё эҳсон қилур,
Мактаб ғами войрон қилур,
Ғайрат қилиб ўқинг, ўғлон!..

Дарсликда кўплаб ибратомуз шеър, ҳикоя ва эртаклар берилган.

Абдулла Авлоний 1904 йилдан умрининг охирига қадар ўқитувчи бўлиб ишлади. У ўнлаб шеърлар, “Мактаб гулистони”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” каби дасрликлари билан ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётига пойдевор қўйган эди. Узоқ йиллар қайта-қайта нашр этилган “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”да Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадгу билиг”, Носир Хусравнинг “Саодатнома”, Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон”, Жомийнинг “Баҳористон”, Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”, Донишнинг “Фарзандларга васият” каби асарлари ўзига хос тарбиявий аҳамиятга эгадир. Унда Абдулла Авлоний ўзининг ижтимоий ва ахлоқий қарашларини баён этган. Асарнинг сўз бошисида муаллиф бу ҳақда шундай ёзади: “Мен бу асаримни мактабларимизнинг юқори синфларида таълим бермак ила баробар улуғ адабиёт муҳиблари — ахлоқ ҳаваскорларининг эътиборларига тақдим қилдим”.

Дарсликдаги ҳар бир бўлим таълим-тарбиянинг муҳим бир масаласига бағишланган бўлиб, уларнинг бири иккинчисини тўлдиреди, такомиллаштиради. Ҳар бир бўлимда кичик ҳажмли, ибратли ҳикоялар келтирилади, шеърлар парчаларда ёки ҳикматли сўзларда “қиссадан ҳисса” чиқарилади. Ёзувчи бу асарида халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланган.

Абдулла Авлонийнинг “Баҳор келди”, “Булбул”, “Бола ила гул”, “Ёлғончи чўпон”, “Тулки ила қарға” каби жуда кўп шеърлари кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишланган.

“Мактаб боласи” шеъри бошланғич синф ўқувчилари ҳаётидан олиб ёзилган. Асарда ишёқмас, дангаса боланинг қалбида ўқишга муҳаббат уйғониши умумий йўсинда баён этилади:

Йўлга солди тил ила йўлдошин,
Мактабга мойил айлади бошин.
Солди ўртоғининг сўзгина қулоғ,
Босди ул ҳам ўқув йўлига оёғ.
Иккиси бирга бўлдилар мулло
Чиқди хату савод ҳам имло.

Шу тариқа шоир қиссадан ҳисса чиқарар экан, “яхши билан юрсанг етарсан муродга” гоёсини илгари суради.

Абдулла Авлоний ўзбек адабиётида драма жанрининг ривожланишига ҳам катта ҳисса қўшди. Унинг “Адвокатлик осонми?”, “Пинак”, “Биз ва сиз” пьесалари адабиётимиз тарихида ўчмас из қолдирди.

Абдулла Авлоний 1934 йилда вафот этди. У маърифатчи шоир, драматург, журналист, режиссёр, таржимон, актёр, жамоатчи, муаллим сифатида халқимиз қалбида мангу сақланиб қолади.

ФАФУР ФУЛОМ **(1903—1966)**

Шоир ва адиб Фафур Фулом ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг юксалишида муҳим ўрин эгаллайди.

1918 йилда Фафур Фулом 8 ойлик муаллимлар тайёрлаш курсига кириб ўқиди ва 1919 йилдан бошлаб ўқитувчилик ишлари билан шуғуллана бошлади. У ёшларни билим ва маданият кучоғига тортишда астойдил хизмат қилди. У Тошкентдаги “Урфон” номли мактаб қошидаги боқимсиз болалар уйида тарбиячи ва мудир бўлиб ишлади.

1923 йилдан адабиёт майдонига қадам қўйган Фафур Фулом ўз ижодини болаларга атаб шеър ёзишдан бошлади. У бутун ижоди давомида ёш авлодни унутмади ва унга муносиб адабий-мерос қолдирди. Шоирнинг “Мукофот” (1940), “Шеърлар” (1946), “Тонготар қўшиғи” (1949), “Бари сеники” (1953), “Бир гунча очилгунча” (1955), “Сиз менинг ёшлигимсиз” (1958) шеърӣ тўпламлари, ўрта ва катта ёшдаги болалар учун яратган “Шум бола”, “Тирилган мурда” (1934), “Ёдгор” (1935) каби ажойиб асарлари болалар адабиётида муносиб ўрин тутди.

Фафур Фулом “Яша, дейман, ўғлим!” шеърӣда фан ва техникани эгаллашни ҳавас қилган, қалби қаҳрамонлик руҳи билан тўлиб-тошган, чексиз осмонга учиб, юлдуздан-юлдузга ўтишни орзу қилган замонамизнинг илғор ёш қаҳрамони туйғуларини ўғил мисолида тараннум этади. Шоир болалардаги қаҳрамонликка бўлган зўр ҳавасни сез-

гирлик билан илғаб олиб, уни моҳирлик билан ифодалаб берган. Ота билан боланинг суҳбати шаклида ёзилган бу шеърда ўғилнинг қўрқмаслик ва иродалилиқ хислатлари жонли тафсилот ва образлар орқали очилади. Шеърда болаларнинг ички кечинмалари, характери, ҳамма нарсани билишга бўлган қизиқувчанлик ҳолатлари кулгили усулда таъсирли ифодаланган.

“Турсунали нега варракдан воз кечди?” шеърида Фафур Фулом техниканинг куч-қудратини кичик ёшдаги болалар савиясига мос воситалар — варрак ва аэроплан орқали кўрсатади. Шоир буни варракнинг кучсизлиги билан аэропланнынг кучлилигини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ва жонлантириш усули орқали моҳирона кўрсатишга муваффақ бўлган. Шоир аэропланда тинмай баланд ва узоқларга учган қаҳрамон образини чизар экан, болаларда замонамизнинг шундай қаҳрамонига нисбатан меҳр-муҳаббат уйғотади. Шу билан бирга, муаллиф шеърда Ватанимиз қудрати ва гўзаллигини шоирона тасвирлайди, болаларни ҳаётда тугилаётган янгиликлар билан таништиради, буларнинг ҳаммаси ижодий меҳнат орқали яратилганлигини куйлаб, уларни замонамиз қаҳрамонлари изидан боришга, фаннинг чўққиларини эгаллашга ундайди.

Аэропланнынг учар отга ўхшаб кетиши боланинг хаёлига мувофиқ келади. Шоир аэроплан талқинида болани уни миниб олишга, “Фаннинг энг чўққиси”га учуриб олиб боришга чақиради. Бундай ҳавас иштиёқи ёш юракни тўлқинлантиради ва бола самолёт минибга қатъий аҳд қилади.

Шоир “Бари сеники” шеърида юксак ватанпарварлик ғоясини илгари суради. Айни чоқда, ўз халқининг бахтини, гўзал Ватаннинг истиқболини куйлаган шоир ҳаётга бўлган муҳаббатини Ватанга бўлган муҳаббати туйғуси билан ёнма-ён қўяди, болаларга икковини бир бутун ҳолда тушунтиради. Буни шоир бола тилидан қуйидагича ифодалайди:

Мунча ҳам чиройлисан, азиз Ватаним,
Бодомдай минг кўз билан севар баданим,
Сенсан аввал-охир, сенсан севганим,
Жоним, юрак қоним, ҳатто шу таним,
Бир бутун ҳолича бари сеники.

“Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...” шеърида Аҳмад образи орқали “Соғлом танда — соғ ақл” мақолидаги мазмунни ўзига хос образли тарзда ёритади. Шоирнинг маҳорати шундаки, шартлилик асосида Аҳмаднинг тана аъзоларини жонлантиради. Аҳмад ўз тозалигига бефарқ қарагач, бу аъзолар мажлис қилиб, ҳар бири сўзга чиқади ва эгасидан норози эканликларини айтиб, уни танқид қилади. Фафур Фулом докторнинг фойдали маслаҳатларига амал қилган Аҳмаднинг кейинчалик озода, соғлом ва интизомлигина бўлиб қолмай, балки аълочи ўқувчига айланганлигини ишонарли тасвирлайди:

Кўллари ҳам севинчидан чапакда,
Бутун аъзо бир-бирига кўмакда.
Энди Аҳмад соғлом, тоза, аълочи
Меъда кучли, тишлари мисли инжи.

Шоир “Нортожининг курак тиши” шеърида ҳам Нортожи образи орқали болаларни тозалikka риоя қилишга ундайди. Кичик китобхон диққатини дастлаб 6 ёшли Нортожининг “...чоллар каби кемшик” эканлигига қаратади:

Олдинги тўртта курак тишининг
Соғи йўқ — ҳаммаси чирик, дарз кетган.
Баъзиси жуда паст, баъзиси баланд,
Баъзиси лаб юлар — мисоли тикан.

“Нортожнинг курак тиши”да шоир образли тасвирлар орқали Нортожи характерига хос бўлган эринчоқлик ва ялқовликни, тозалikka риоя қилмаслигини хос йўсинда фош этади. Хусусан, Нортожи тишининг ковагидан жой олган нарсаларни тасвирлар экан, унинг кулгули ҳолатини “Карнайдай оғзини очиши билан сассиқ ҳид ҳаммага билиниб кетди”, “олдинги курак тишида бир ҳафта бурунги овқат қолдиғи” каби мисрлар орқали янада бўрттириб гавдалантиради. Шеърда тозалikka риоя қилмаслигининг зарарли оқибати болаларга ғоят ҳаётий ва характерли мисраларда етказилади.

Фафур Фулом Нортожининг ўз нуқсонларини тўғри англаб, тегишли хулоса чиқариб, тозалikka риоя қилувчи болага айланганлигини ифодалаб, ибратли хулоса чиқаради:

Биласизми, ўртоқлар, бу дори нима?
Бир қути порошок, кичкина чўтка...
Энди Нортжоннинг тишлари дурдай;
Оғриқни, сасишни билмайди, тоза.
Ҳар кимки, тишини тозалаб турса,
Жони ором олур, ўзи покиза!

Демак, шоир шеърларидан келиб чиқадиган муҳим хулоса шунчаки баён ёки панд-насихат тарзида эмас, балки жонли тасвир, образли ифода орқали бериладики, бу каби хулосалар кичкинтойлар маънавиятига тезроқ етиб боради.

Шуни таъкидлаш зарурки, Фафур Фулом “Шум бола”, “Тирилган мурда”, “Ёдгор” асарлари билан болалар адабиёти насрий жанрининг юксалишига ҳам ўзининг муносиб улушини қўшди.

“Тирилган мурда” да жамиятга доғ бўлган дангасалик илллати қаттиқ кулги остига олинади. Бундан мақсад ишчанлик билан ялқовлик, меҳнатсеварлик билан дангасалик ўртасидаги кураш асосида меҳнатнинг тарбияловчи қудратини тасвир этишдир. Муаллиф ижодий мақсадни Мамажоннинг бошидан кечирганлари ва унинг ўзи томонидан ёзилган кундалик саҳифалари воситасида, кулгили тарзда ҳикоя қилади. Асар пролог ва эпилогдан ташқари, олти фаслдан иборат бўлиб, уларда мулла Мамажоннинг 1925 йилдан то 1933 йилгача ўтган даврда бошидан кечирганлари ёзилган. Асарда Ф. Фулом ўз қаҳрамонига “сўз” бериб, унинг ўзига хос характерини яратади.

Ялқовликда афсонавий дангасаларни ҳам “бир чўқишда қочирадиган” мулла Мамажоннинг бугунги кунда меҳнаткашларнинг ижобий таъсирида аста-секин ялқовликни ташлаб, илғор меҳнаткашга айланганлиги ҳаётий, типик шароитда, ҳажвий ва кулгили ифодаларга бой лавҳаларда кўрсатилади. Мамажон тимсоли — аста-секин ўсиб, изчил характер даражасига кўтарилган образдир.

“Тирилган мурда” асари икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда Мамажоннинг ялқовлиги, танбаллиги, эринчоқлиги кўрсатилса, иккинчи қисмда унинг жамоа хўжалигига кириши ва қайта тарбияланиши, фаровон ҳаётга эришиши тасвирланади.

Ёзувчи Мамажоннинг ялқовлиги ва эринчоқлигини чуқурроқ очиш учун аввал уни “Минг бир кеча” эртаклари-

даги Абутанбалнинг ялқовлиги билан таққослайди: “Хўш десангиз, Бағдод деган шаҳарда Абутанбал деган бир ялқов йигит онаси қошида яшар экан. Абутанбал ҳеч қандай иш қилмас экан. Онаси топиб келган овқатни ҳам чайнаб оғзига солса, ютгани эринар экан. Доимо ёнбошлаб ётар экан-у, ўрнидан туришга ҳафсаласи келмас экан. Мабодо қўлтиғидан кўтариб, тикка турғизиб қўйсангиз, қадам қўйишга ботинолмас, зўрлаб қадам қўйдирган чоғингизда ҳам, оёқлари бир-бировига чалишиб йиқилар экан...” Мамажон саргузаштларининг унинг ўз тилидан сўзлатилиши болаларга асар ғоявий мазмунини яхши тушунишга ва уларнинг қизиқувчанлигини оширишга хизмат қилган.

Мамажон шу қадар ялқовки, у отаси экиб кетган ярим танобча ердаги жўхорини қайириб олишга ва буни пишириб тирикчилик ўтказишга ҳам эринади. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: “Қаддимни кўтаришдан кўра чолларнинг койишларини эшитиш осонроқ кўринар эди”.

Ҳатто, юришга ҳам ҳафсаласи етмаган ялқов Мамажон бирданига илғор ходим бўлиб қолмайди. Давримиз воқелиги, меҳнатнинг шон-шараф ва қаҳрамонлик ишига айланиб, ялқовликнинг тағ-томири билан емириб ташланиши Мамажон онгидаги иллатларни йўқотиб, унинг ўзгариб боришида ҳаққоний, аниқ ва ҳаётбахш куч ролини ўтайди. Мамажонни меҳнатга жалб қилишда яхши одамларнинг кўрсатган ижобий таъсир намуналари Сатторқул образида мужассамлаштирилади.

“Сатторқул ака қўярда-қўймай шудгорга олиб чиқди.

— Бас энди, ётаверма. Сал меҳнатга ҳам қайиш. Рангинг жойига келиб қопти. Тўлишибсан. Юр мен билан, — деди. Эриниб унинг кетидан кета бошладим. У қўш ҳайдади. Мен отбоши етакладим. Шудгор одамлар билан тўла эди: бириси ҳайдаётир, бириси мола босаётир, бошқалари кетмон чопаётир”. Бундай жўшқин ҳаёт, даладаги қайноқ меҳнат сурури Мамажонда аста-секин меҳнатга ҳавас туйғусини уйғота бошлайди.

Мамажон ялқовликдан, қолоқликдан қутулиб, илғор, онгли меҳнаткашга айланади. Унинг қайта тарбияланишида жамоа ва эркин меҳнат катта роль ўйнаганлиги ҳаққоний равишда тасвирлаб берилган. Ёзувчи бу образ орқали меҳнатсеварлик ғояларини илгари суради.

Асарнинг тузилиши ўзига хос, қизиқарли, тили раво ва соддадир. Мамажоннинг тушида кўрган аёлнинг: “Фунчадай тугилиб келган қип-қизил лаб, ҳавода учиб юрган қалдирғочнинг муттасил қанотидай пайваста қора қош, сочларининг учи кўнғироқ бойлагандай жингалак, юзлари атиргулга ўхшаган тиниқ пушти ранг” тарзида чизилган шахс тасвирида ёки “гапларим зуваласи пишмаган хамирдай уваланиб, кетмоқда эди” каби иборалар асарга зийнат бағишлаган.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида шеърятнинг жуда кўп дурдоналарини яратган Фафур Фулом ўзбек болаларига ҳам ажойиб асарлар тақдим этди. Унинг болалар учун яратган асарларида ватанпарварлик ва байналмилаллик ғоялари, қахрамонлик ва жасурлик, ғалабага ишонч оҳанглари янграйди. Шоир “Навқирон наслимиз синов олдида” шеърида ёшларнинг келажагини ифодалаб, уларни эрк ва бахт берган ватанга мувофиқ кишилар бўлишга чақиради:

Бизнинг ўлкамизда йўқолур офат,..
Ўлимни енгишга сизлар кандидат..
Эртанинг, эй адиб ва шоирлари,..
Кишилиқ руҳининг инженерлари..
Сиз осмон илмини сувдай ичасиз,..
Юлдуздан-юлдузга зумда кўчасиз..
Аълочи ўғлонлар, аълочи қизлар,
Ватан истаги ҳам худди ана шу.

Шоирнинг бу даврда ёзган ноёб ва гўзал асарларидан бири “Сен етим эмассан” шеъридир. Унда одамларнинг иккинчи жаҳон уруши йилларида етим қолган болаларга ватанпарварлик, қардошлиқ, инсонпарварлик ҳис-туйғулари юксак маҳорат билан тараннум этилади:

Сен етим эмассан,
Тинчлан жигарим,
Қуёшдай меҳрибон,
Ватанинг-онанг,
Заминдай вазмину,
Меҳнаткаш мушфиқ
Истаган нарсангни тайёрлагувчи

Халқ бор — отанг бор.
Чўчима жигарим,
Ўз уйингдасан.

Бу парчада Ватаннинг муаззамлигини, унинг меҳри дарё кишилари қуйма образларда, лўнда, таъсирли ифодаланганлиги ҳар бир мисрада кўришиб турибди. Шоир болаларга етимлик нима эканлигини тушунтираркан, ўзининг аччиқ етимлик ҳаётини эшлаш орқали асарнинг таъсир кучини оширишга эришган:

Етимлик нимадир —
Бизлардан сўра.
Ўнинчи йилларнинг
Саргардонлиги;
Иситма аралаш
Қўрқинч туш каби
Хаёл кўзгусидан
Ўчмайди сира.
Мен етим ўсганман,
Оҳ, у етимлик...
Вой, бечора жоним,
Десам арзийди.
Бошимни силашга,
Бир меҳрибон қўл,
Бир оғиз ширин сўз
Нондек арзанда,
Мен одам эдимку,
Инсон фарзанди...

Бу сатрларда шоир маҳорати аввало етимлик тушунчасига бўлган муносабатда намоён бўлади. Шоир наздида ҳақиқий етимлик фақат ота-онадан жудо бўлишгина эмас, балки Ватан деган, халқ деган тушунчалардан ҳам жудо бўлишдадир, деган фалсафада намоён бўлади.

Шоир урушнинг даҳшатли, фожиали воқеаларини гўдак хаёлида гавдалантириб, мана шу ваҳшийликларнинг сабабчиси бўлган Гитлерни лаънатлайди:

Сут кўр қилгур, ҳароми
Гитлер оқпадар —
Фарзанднинг қадрини
Қаердан билсин?

Шоир шеърда ғалабанинг муқаррарлигини зўр ҳаяжон ва кўтаринки руҳда, образли мисраларда ифода этади:

Тонг яқин,	Олам кезасан...
тонг яқин,	Ҳақорат емрилур,
оппоқ тонг яқин...	Зулм янчилур,
Улуғ оиланинг	Жаҳонда бўлурмиз,
гўдак фарзанди,	Озод, музаффар,
билиб қўй энди:	Сен етим эмассан,
Сен тезда улғайиб,	Менинг жигарим!

Фафур Фуломнинг бу шеъри ёшларда Ватанга садоқат, ватанпарварлик ва байналмиллалик ҳамда босқинчиларга нафрат туйғуларини тарбиялашда катта аҳамиятга эга бўлган баркамол асардир.

Урушдан кейинги тинч қурилиш даврида Фафур Фулом болалар учун “Шеърлар” (1946), “Тонготар қўшиғи” (1949), “Бари сеники” (1953), “Бир ғунча очилгунча” (1955), “Сиз менинг ёшлигимсиз” (1958) шеърлар тўплами ва “Менинг ўғригина болам” (1965) воқеи ҳикоясини яратди.

Фафур Фулом бу давр ижодида болаларнинг ўзига хос орзу-умидлари, юксак маънавий олами, одоб ва ахлоқи, ўқиш ва интилишлари асосий мавзуга айланди. Жумладан, шоир “Олтин медаль” шеърида 10-синфни битираётган ўғил ва қизларга ишонч ва умид кўзи билан қарайди. Уларни келажагимизнинг ишонган кишилари — “замонлар тонгининг чироқлари” деб тасвирлайди.

Сизсиз келажак йўқ, сиз ахир халқнинг
Минг йилни кўражак қароғларисиз.
Сизсиз ёримайди осмонда Зухра,
Замонлар тонгининг чароғларисиз.

Шоир ўлкамизнинг келгусида янада гуллаб-яшнашини, жаҳонда тенги йўқ диёрга айланишини орзу қилади ва ёшларни ана шундай Ватанга муносиб фарзанд бўлишга, илм-фанни эгаллашга ундайди. У ёшларнинг илм-фанда камол топишига зўр ишонч билан қарайди.

Фафур Фулом болалар ва ёшларни катталарга, айниқса, ота-онага меҳр-муҳаббатли қилиб тарбиялаш мавзуида кўйлаб шеърлар яратди. Шулардан бири “Она” шеъридир. Шоир бу шеърида бағри уфқлардан ҳам кенг онанинг

образини яратиб, боланинг унга бўлган меҳр-муҳаббатини ифода этади.

Шоир болани чақалоқлигиданоқ меҳр-муҳаббат билан асраб, авайлаб тарбиялаб келган онани таърифлаб, бу мўътабар зотни эъзозлайди:

Ўзинг ахир нимасан,..	Ҳойнаҳой бир китобсан,
Қоямисан, тоғмисан?..	Минглаб қомусдан баланд.
Жаҳонмисан, боғмисан?	Ҳойнаҳой офтобсан,
Рангмисан, қуёшмисан?	Мен эса сенга фарзанд.
Ҳаммасидан улуғсан!..	

Шоир шеърда онага мурожаат этиб уни қоя, юксак тоғ, чаман боғ ҳамда қуёшга қиёслайди ва онани улардан юқори кўяди. Дарҳақиқат, дунёда онадан улуғ зот йўқ! У борлиққа жон бахш этувчи, оламни нурга бурковчи офтоб мисол қадрли, ҳатто ундан ҳам азиздир. Шеър болаларда оналарга чуқур муҳаббат ҳиссини уйғотишда катта хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, академик шоир Фафур Фулом ўзбек болалар адабиётини юксалтиришга баракли ҳисса қўшди. У ёшлар учун ёзган асарларида болаларнинг қувноқ ҳаётини юракдан берилиб куйлади. Унинг асарлари болаларни яхши ўқишга, фан асосларини чуқур эгаллашга, замонамизнинг илғор кишилари бўлиб етишишга чақирди.

ЗАФАР ДИЁР **(1912—1946)**

Бугунги ўзбек болалар адабиётини Зафар Диёрсиз тасаввур қилиш қийин. Унинг шеър, қўшиқ, достон, ҳикоя ва пьесалари ҳам ёш китобхонда катта эстетик завқ-шавқ бағишлаб келмоқда. Катта истеъдод эгаси Зафар Диёр 1912 йилда Наманган вилоятининг ҳозирги Чуст тумани, Самсоқтепа қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилди. 1916 йилда Зафарлар оиласи Тошкент шаҳрига кўчиб келади. Зафарнинг отаси дала ишларида, онаси эса босмахонада меҳнат қиладилар.

1927 йилда Зафар тўлиқсиз ўрта мактабни битирди ва Самарқанддаги Наримонов номли педагогика техникуми-

га ўқишга киради. Техникумда ўқиб, кўпроқ илм-фан сирларидан баҳраманд бўлишга ҳаракат қилади. Унинг дастлабки шеърӣй машқлари билим юрти деворӣй рўзномаси саҳифаларида кўрина бошлайди.

Йигирманчи йиллар охири ва ўттизинчи йиллар бошларида унинг ёшлар газета ва журналларида илк шеърлари чоп этила бошланди. Зафар Диёрнинг биринчи шеърӣ ёш шоирларнинг “Қурилиш куйлари” деган тўпламида босилиб чиқди. Кўп ўтмай, унинг биринчи шеърлар тўплами “Қўшиқлар” номи билан 1933 йилда нашр этилди.

Ёш шоир 1933 йилда билим юртини муваффақиятли битиргач, ўқитувчи бўлиб ишлай бошлайди. Бу ҳол унинг мактаб ва болалар ҳаёти билан яқиндан танишишида, ёш авлод ҳаёти ҳақида ёзадиган асарларининг ҳаётӣй, пухта бўлишида ижобӣй роль ўйнайди. Унинг бундай руҳдаги шеър, ҳикоя ва очерклари 1928 йилдан бошлаб матбуот саҳифаларида тез-тез босилиб турди.

1934 йилда Зафар Диёр Самарқанддан Тошкентга қайтади ва ҳозирги “Тонг юлдузи” рўзномасида адабий ходим, кейинроқ рўзноманинг масъул котиби бўлиб ишлайди. Шу билан бирга, у ҳозирги Тошкент давлат педагогика университетининг тил ва адабиёт факультетига кириб, ўқишни давом эттиради. Ўзбек ҳамда қардош халқлар ёзувчиларининг асарларини кунт билан ўрганади. Зафар Диёр кичкинтойлар учун шеърлар ёзар экан, изланиш, ўқиш, ўрганиш зарурлигини дилдан ҳис этади. “Болалар учун асар ёзишни мен ўзим учун жуда қийин ва масъулиятли вазифа деб биламан”, деган эди у, бу масъулиятли вазифанинг уддасидан чиқиш учун тажрибали болалар ёзувчилари асарларини ўқиб, уларнинг бой тажрибаларидан ўрганиш йўлида тинмай ишлайди.

Ўша йилларида “Тонг юлдузи” (“Ленин учқуни”) газетасида Зафар Диёр билан бирга ишлаган ёзувчи Ҳаким Назир ўз эсдаликларида шундай ёзади, — мен Зафарни ўйласам уни нуқул шод-хуррам болалар қуршовида, қувноқ чехрасидан нур таралиб, сертабассум лабларидан шеър дурдоналари ёғилаётгандай кўраман. Чинданам у болаларга жуда яқин эди. Мактаб ва болалар уйларида, кутубхона ва боғчаларда бот-бот бўлар, ёш китобхонларга янги-янги шеърларини болаларча мулойим, содда, ширали овози

билан ўқиб берар, айрим шеърларини ёддан жуда ўхшатиб декламация қилар, болаларга ҳам шеър ўқитиб эшитарди. Шунда у ўзининг қайси шеърлари билан болалар кўригидан яхши ўтганини, қайси шеърини кўпроқ севиб қолганларини кўрар, болалар ёқтириши учун қандай шеърлар ёзиш лозимлигини фаҳмлаб оларди. “Биз болаларга нуқул ўргатибгина қолмай, улардан ўрганиб ҳам туришимиз керак”, дерди.

Зафар Диёр 1935 йилда дастлабки машҳур асарларидан бири бўлган “Машинист” достонини яратади. Достондаги Ашир образи бахтиёр ёшларнинг фазилатларини умумлаштиришга бағишланган.

Мактабда ўқиш Аширни ҳунарли қилиш билан бирга, унинг онги ва тушунчасини ҳам ўстиради. У Ватанга садоқатли, ҳар доим олға интилувчи илғор ёшлардан бири бўлиб етишади. Шунинг учун дoston қаҳрамони ўз умрини Ватан йўлига тикишга тайёр туради:

Севинаман, ҳали ёшман, кўп яшайман
Бу ўлканинг саодати-бахти учун.
Яна ўқиб, яна кулиб кўп яшайман
Шу кўпларнинг бири бўлиб ўлкам учун.
Ҳе! Мамлакат шундай ваъда берай сенга,
Бутун умрим сенинг порлоқ ҳаётингга!

Асар ёшларнинг илм-фанга, касб-ҳунарга, она-Ватанга муҳаббат, садоқат руҳи билан суғорилган.

Зафар Диёрнинг ўттизинчи йиллар ижоди ва ватанпарварлик, байналмилаллик ва меҳнатсеварлик туйғуларини акс эттирувчи асарларининг кўплиги билан характерлидир. Бу хил асарлар ёшлар характерини шакллантиришда, уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда катта роль ўйнаб келмоқда.

Шоир ижодидаги муҳим мавзулардан бири инсон ва табиат муносабати мавзuidир. Шу жиҳатдан, унинг “Тантана” шеърлар тўплами (1938) даги кўплаб шеърлари характерлидир. “Бинафша”, “Навбаҳор”, “Қушлар ҳақида қўшиқ”, “Капалак” сингари шеърлар ҳам шулар жумласига киради.

Ранг-баранг гулларни, турли-туман қушларни севган шоир болалар руҳиятини чуқур таҳлил этиб, уларни ҳам

она табиатни севишга ва парвариш қилишга руҳлантиради, ёшларни меҳнатдан завқланишга ўргатади. Шоир болаларда қушларга муҳаббат ҳиссини уйғота оладиган қувноқ вазн, ўйноқи мисралар яратади. Шоир шу мақсадда сўзларнинг хилма-хил такроридан, мисраларни эса Маяковскийчасига тизиб, тасвирнинг оҳангдорлик жарангини, кучини янада оширади:

Ҳой, қушлар,
қушлар,
қушлар,
Қанот қоқиб келинглар,
саъва,
майна,
булбуллар.
Сизга термулар кўзлар...
Бизга ортиқ ёқали
Қувноқ кўшиқ — куйингиз!

Шоир боланинг табиат ҳодисаларига, ҳашорату жониворларга, айниқса, капалакка қизиқишини, меҳр-муҳаббатини кичкинтойларга хос сўз ва оҳангда ифодалаб, ҳаётга диққат-эътиборини оширади, кучли завқ уйғотади, капалак образи орқали китобхонда инсоний туйғуларни шакллантиришга ҳаракат қилади.

Уч, уча бер, уча бер,
Гўзал боғчам — гулшанда.
Сира озор бермайман,
Севгим, фикрим ҳам санда.
Капалакжон, капалак,
Қанотларинг ипакдек;
Дўст бўлайлик иккимиз,
Тўхта, сўзлайин андек!

Зафар Диёрнинг “Бинафша” шеърини ёддан билмаган ўқувчи бўлмаса керак. Шеър ўзининг равон ўқилиши, қофияларининг жарангдорлиги билан ўқувчини ўзига тортади:

Бинафшахон, бинафша,
Кулишларинг чиройли;
Боғимизда очилиб,
Туришларинг чиройли.

Шоирнинг “Мамлакат”, “Казбек”, “Тилсиз ўртоқ”, “Мадриддан келган меҳмон” каби шеър ва достонлари “Тантана” тўпламидан ўрин олган. Бу асарлар шоир ижодининг ҳар тарафлама юксалишидан далолат берувчи лирик-эпик асарлардир.

Зафар Диёр болаларнинг хатти-ҳаракатларини, орзу-интилишларини яхши билади. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, унинг “Кел, учайлик Шимолга” шеъри ғоят характерлидир. Бунда шоир “Қуёш тушмайди”ган қутбни бориб кўришни орзу қилган боланинг лирик образини гавдалантиради. Ёш боланинг мурғак хаёли шимолий қутбни бориб кўришни, ундаги ҳодисалар билан танишишни хоҳлайди. Шоир лирик қаҳрамоннинг улуғ мақсадларга эришиш учун фан ва техника асосларини амалда эгаллаши кераклигини чуқур англайди. Буни шоир моделча яшаш воситасида кичик ёшдаги болаларнинг руҳиятига мос, содда ҳолда тушунтиради ва уларда катта ишларга — қаҳрамонликка ҳавас уйғотади:

Ёш бўлсам ҳам майлига
Қанот боғлаб учайин;
Муз саҳроси Қутбнинг
Сирин мен ҳам очайин.
Ҳой, суюкли моделчам,
Тайёрмисан сафарга?
Фикрим сенда ҳамиша,
Кел, учайлик Шимолга!

Шоир довюрак учувчиларнинг тарихда биринчи бўлиб қутб йўлини очганлиги билан болаларни таништириб, уларни Чкалов каби мард учувчи бўлишга ундайди.

Шу нарса характерлики, шеърда Зафар Диёр болаларнинг янгиликка интилиши ва қизиқишини қизгин қўллаб-қувватлайди, улардаги олий ҳис-туйғуларни ўстиришга, ватанпарварлик ҳисларини таркиб топтиришга ёрдам беради. Шоир бундай юксак туйғуларни бадиий, содда, таъсирчан ва мазмундор мисралар билан ифодалайди:

Бутун дунё англасин
“Бир моделист кепти, — деб
Янги авлод байроғин
Қутб узра тикди, — деб”.

Шеър боланинг келажакда орзу-умидига эришишига бўлган зўр ишонч билан тугайди. Бу асар болаларни илм ва ҳунарга муҳаббат, тинмай олға интилишга чақириқ руҳида тарбиялаши жиҳатидан ҳам катта аҳамиятга эга.

Замондошларимизнинг қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш, мўл-кўл ҳосил олиш ва қишлоқларни ободонлаштириш ишида олиб бораётган курашлари “Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса” достонида очиб берилган.

Зафар Диёр дostonда сахро-чўллардаги шамолнинг ваҳимаси ва унинг аянчли тасвирини чизиб, китобхон диққатини жалб қилади. Достон эртақ шаклида, болаларбоп усулда ёзилган. Шоир сахроларнинг “Қашқир каби увилловчи”, “Бойқуш каби хувловчи” даҳшатли шамоллари одам табиат душмани эканини образли мисраларда ёритади. Бундан кейин шоир ҳаётни гўзал, сахро-чўлларни обод қилишда сувнинг қадрини жуда яхши билган кенг ўтлоқни жонлантириб сўзлатади ва у ерларда “гул ҳаёт” қуриш ғоясини олға суради. Кенг ўтлоқ юксак тоққа мурожаат қилади:

Не бўлармиш бизнинг ҳам
Кўксимиздан кетса ғам.
Бу ғам сувсиз кетмайди,
Сувсиз яра битмайди...
Мен сувингдан куч олсам,
Тентак елдан ўч олсам,
Узоқ йиллар хўрланган,
Қақраб тошга айланган
Кўксим бўларди обод,
Бошланарди гул ҳаёт...
Талабимга еткур тоғ,
Бер сувингдан, жон ўртоқ!

Юксак тоғ ҳам чорасизликдан ўз дардини — сувни кенг ўтлоққа элтиб беролмаслигини ўкинч билан сўзлайди.

Шоир энди болалар фикрини бошқа нарсага — дунёда онгга, қудратга эга бўлган инсон ва унинг таърифига буради. Зафар Диёр инсоннинг куч-қудратини содда, мазмунли, ширали, болалар қалбига тез етадиган ибораларда берган:

Бу мардлик ва маҳорат,
Бу куч-қувват, жасорат
Инсонларга йўлдошдир,
Уларга хос қўлдошдир,
Бутун борлиқ-табиат
(Бу сўзларим ҳақиқат)
Бўйсунажак инсонга
Гул тутажак ул жонга.

Шоир инсоннинг ақл-заковати, куч-қудрати ҳақида фикрлар экан, муболағага зўр беради, инсонни ҳатто табиатни ҳам ўзига бўйсундирувчи куч сифатида таъриф этади. Албатта, бу фикрлар турғунлик даврининг оқибатидир. Негаки, “Сирдарёнинг жиловланиши” бугунги кунда халқимизга қимматга тушмоқда. Бир сўз билан айтганда, табиат инсонларнинг бошбошдоқлик хатти-ҳаракатлари учун шафқатсиз ўч олмоқда. Бундан бу асар мутлақо кераксиз ёки зарарли асар, деган хулосага келмаслик зарур. Асар китобхонларни меҳнатсеварликка, яратувчиликка, табиат билан инсон муносабатида муҳаббат туйғулари бўлиши лозимлигига ундайди. Бу фикрини янги усул — тоғ ўтлоқларни жонлантириш орқали ифода этади.

— Ҳой, мард ўртоқ, мард ўртоқ...
Қара қанча кенг ўтлоқ
Сувсизликдан дили доғ,
Унинг оҳин учириб
Дилдан доғин ўчириб,
Чаманзорга айлантир,
Мангуликка шодлантир.

Достонда шу тариқа халқимизнинг азалий орзуси — чўл-биебонларни боғ-роғларга айланттириш ўзининг бадиий ифодасини топган.

Зафар Диёр достоннинг ғоявий-бадиий мукамаллиги учун қаттиқ ижодий меҳнат қилган. Асарнинг композицион тузилиши халқ эртақларига яқинлиги билан характерлидир. Шоир асарнинг сеҳрли, романтик, яъни ғоят таъсирчан, ўқимишли бўлишини таъминлаш учун содда, ажойиб бадиий-тасвирий воситалардан усталик билан фойдаланган. Кенг ўтлоқ, саҳро, чўлларнинг сувга ташналиги ва унинг орзуси ҳақидаги “Битта тўйиб сув ичсак”,

“Сув бер, менга сув бергин”, “Кўксимдан сўнг гул тергин”, сахро ва унинг шамоли тўғрисидаги “Энг ғазабли, энг ўчли”, “харсанг тошдай қотаман, мисдек қизиб ётаман”; давр кишиларининг куч-қудратига оид “Чинордек зўр қомати, Гўрўғлидек савлати” каби тасвирий воситаларга бой мисралар орқали ифодалайди.

Бу асар ёш китобхонларни меҳнатга муҳаббат руҳида тарбиялаши билан ҳам муҳимдир.

Зафар Диёрнинг кўпгина асарлари меҳнат мавзуига бағишланган. Ана шундай асарларидан бири “Кичкина боғбон ҳақида дoston” дир. Дostonда болалар ва ёшлар довдарахтларни экиш, парвариш қилишга чақирилиб, меҳнат завқи ва аҳамияти куйланади. Бу ғоя Шотурсун образи орқали ифодаланади. Кичик қахрамон отаси билан биргалашиб мевали дарахтларни парвариш қилишга, “Қўлда кичик кетмон” билан боғларни яшнатишга меҳр қўйиб, меҳнатда ўзини кўрсатади.

Зўр ғайрат ва катта иштиёқ билан ишга киришган Шотурсуннинг ўзи парвариш қилиб юрган бир туп олмаси барвақт пишиб, мўл-кўл ҳосил беради. Бола бир йили ялқовликка берилиб, олмага қарамай қўяди. Шоирнинг маҳорати шундаки, олмани жонлантириб унинг сўзлари орқали болаларга бўладиган фикрни айтади:

Бу йил эса Шотурсун
Ғайратинг йўқ унчалик;
Берилмассан деб эдим
Ялқовликка бунчалик.
Аҳволимни сўрмадинг,
Оқламадинг танамни;
Курт-кумурсқа талайди,
Эртадан кеч мевамни.

Олманинг бундай аянчли аҳволи Шотурсунга қаттиқ таъсир қилади ва у ўз хато-камчиликларини тўла англайди. Олманинг тилидан айtilган, “Иш ёқмасга, ялқовга мен ҳам энди душманман” деб, ғайрат билан яна иш бошлаб юборади. Зафар Диёр ўқувчида Шотурсунга нисбатан меҳр уйғотади, ундан ўртак олишга чақиради.

Зафар Диёрнинг учинчи тўплами 1939 йилда “Шеърлар” номи билан босилиб чиқди. Унинг бу тўплами мавзу

жиҳатдан болаларбоплиги, қизиқарли мазмун ва образли ифодалари билан ажралиб туради. Бу эса Зафар Диёрнинг ижод сирларини тобора мукамал эгаллаб бораётганини, болалар ва ёшлар ҳаётини яхши ўрганиб, улар учун пухта, баркамол асарлар яратиш йўлида тинмай ижодий меҳнат қилаётганини кўрсатади.

Тўпламдаги “Амударё бўйида” шеърисида шоир ўлка чегарачиларининг лирик образини маҳорат билан яратган. Шеърда болаларни чегара соқчиларининг ҳаёти, уларнинг масъулиятли ва фахрли бурчи билан таништиради.

“Қутб кўшиғи” шеърисида эса шоир олам яралганидан буён ҳеч ким бориб кўрмаган қутбни эгаллаган бугунги кишиларнинг куч-қудратини зўр маҳорат билан куйлайди.

Зафар Диёр кўп шеърларида ватанпарварлик, ватанга муҳаббат ғояларини илгари суради. Болаларни ватаннинг муносиб фарзандлари бўлиб етишишга ундайди. Бунинг учун уларга билим манбаи бўлган китобни севиб, фан асосларини чуқур эгаллашлари зарурлигини уқтиради. Бу ғояни “Китоб, менинг дўстимсан” шеърисида шундай тасвирлайди:

Варақласам бир бошдан
Қувнаб бағрим очилур,
Олтин ҳарф-сўзлардан
Тотли маъно сочилур.
Шунинг учун дейманки:
Китоб, менинг дўстимсан!

Зафар Диёр китобнинг моҳиятини болалар онгига осон сингдиришда жонлантириш воситаларидан усталик билан фойдалана олган. Шоир китобни бола тилидан шундай таърифлайди:

Ҳар саҳифанг мен учун
Бир ҳикоят сўзлайди,
— Ўқиб, олим бўлгин, — деб
Яхши ният кўзлайди.

Шоир китоб боланинг энг яқин, меҳрибон дўсти, ғамхўр ўртоғи деб кўрсатгач, уни жон-дилдан севган боланинг жонли қиёфасини чизади:

Сени жондан севаман,
Мени тилга ўргатдинг,
Ҳадя қилиб илм-фан
Ёруғ йўллар кўрсатдинг.

Шоир китобнинг моҳиятини болаларга чуқурроқ англантишда, уни таъсирчан қилиб гавдалантиришда: “Бахтим кулар китобдан”, “Кувнаб бахтим очилур”, “Ёш ўйноқи кўзларим шуур олар китобдан” каби истиораларни ишлатиб, шеърнинг бадиий таъсирчанлигини янада оширган.

Зафар Диёр иккинчи жаҳон уруши йилларида “Ўзбекистон овози” (“Қизил Ўзбекистон”) газетасида адабий ходим бўлиб ишлади. Айни чоқда, у тинмай, самарали ижод этди. Шоирнинг “Фунчалар”, “Серқуёш ўлка”, “Она қўшиғи”, “Бизнинг оила”, “Қаҳрамон”, “Танкист”, “Улуғ байрам”, “Қурол беринг менга ҳам!”, “Қаҳрамоннинг келиши”, “Биз яшамоқ истаймиз”, “Кўриқчиликда” сингари жанговар шеърлари шу йилларда яратилган.

Зафар Диёр бахтли болаларнинг гўзал боғлардан, чаманзорлардан, ранг-баранг гуллардан, баҳордан олган қувончини “Баҳор келди”, “Орзу”, “Қалдирғоч”, “Қушлар ҳақида қўшиқ”, “Бинафша” каби шеърларида содда, равон тилда, оҳангдор, энгил қофияли, ўйноқи мисраларда шоирона талқин этади ва улар қалбида ҳаётга меҳр уйғотади.

Зафар Диёр бугунги ўзбек болалар драматургияси тараққиётига ҳам баракали ҳисса қўшди. У болалар ҳаёти ҳақида “Бахтли ёшлик”, “Ёш ватанпарварлар”, “Омонат”, “Уч оғайни” каби қатор драмалар ёзди.

Ўзбек болалар насрини ривожлантиришда ҳам Зафар Диёр ўз ҳиссасини қўшган ёзувчидир. Унинг “Жўнатиш”, “Чўпон қизи”, “Ножўяликлар” каби ҳикоялари шулар жумласидандир.

Зафар Диёр болалар адабиётининг ҳамма жанрларида қалам тебратди. У болаларнинг турмуши, талаб-эҳтиёжлари ҳамда орзу-тилакларини, турмушини, уларнинг руҳиятини пухта билганлиги учун болаларнинг ёшига, онг-тушунчасига мослаб, ғоявий-бадиий жиҳатдан пухта асарлар яратди.

Зафар Диёр турли ёшдаги болаларнинг тилини яхши ўрганиб, улар учун содда, равон, ширали тилда, ўйноқи вазнларда оҳангдор, таъсирчан шеърлар ёзди.

Шоир ўзининг қўшиқ ва шеърларида ҳамда бошқа асарларида ёш китобхонларни улуғ юртимизнинг беҳисоб бойликлари билан фахрланишга, келгусида яхши ҳаёт бунёд этишлари учун астойдил курашувчи, онгли, маданиятли, ватанпарвар кишилар бўлиб етишиш учун аъло баҳолар билан ўқишга чақиради. У ёш авлодни меҳнатга муҳаббат билан қарашга, ростгўй ва интизомли бўлишга ундади, уларда ватанпарварлик, дўстлик туйғуларини ўстиришга катта эътибор берди. Унинг асарлари давр болалари ва ёшлари учун завқ бағишлади, уларни ўқиш-ўрганиш ва камол топиш учун курашга руҳлантиради.

Ўзбек болалар адабиётининг ривожланишига шеър, қўшиқ, дoston ва эртаклари билан жуда катта ҳисса қўшган Зафар Диёрнинг асарларини болалар ҳамон севиб ўқийдилар ва юксак қадрлайдилар.

ҚУДДУС МУҲАММАДИЙ (1907—1997)

Ҳозирги замон ўзбек болалар шеърятининг тараққиётида Қуддус Муҳаммадийнинг роли катта.

Қуддус Муҳаммадий 1907 йилда Тошкент шаҳрида меҳнаткаш деҳқон оиласида дунёга келди. Бўлажак шоирнинг отаси Муҳаммад Алибек Абдурахмонбеков эскича саводли киши эди. У дастлабки маълумотни ўз отасидан олади.

1925 йилда отаси вафот этгач, Қуддус Муҳаммадий аввал амакисиникида, сўнгра эса мактаб-интернатда тарбия олади. Интернатда Қ. Муҳаммадийнинг биринчи шеъри “Чувалачи” майдонга келади ва бу ерда чиқадиган “Қуёш” номли деворий газетада босилиб чиқади.

Шу илк машқларидаёқ бўлажак шоирнинг нафосат оламини кузатиш ва бадий идрок этиш таланти ҳамда умумлаштириш маҳорати яққол кўринади.

У етти йиллик мактабни муваффақиятли тамомлаб, Ташкент қишлоқ хўжалик техникумига ўқишга киради. Бу ерда у болалар учун шеърлар ёза бошлайди. Унинг “Тонг ўйини”, “Паранжи”, “Аҳмад ва асалари”, “Селекция станцияси” номли шеърлари ўша даврда нашр этиладиган газета ва журналларда босилиб чиқади.

Қ. Муҳаммадий 1931 йилдан мактабда ботаника ўқитувчиси бўлиб ишлайди, шу билан бирга Ўрта Осиё давлат университетининг биология факультетида ўқий бошлади.

Болалар уйидаги ва университетдаги ҳаёт, меҳрибон мураббий ва муаллимларнинг ғамхўрликлари Қ. Муҳаммадий қалбида бир умр ўчмас из қолдиради. Бу ердаги ўзаро дўстлик бўлажак шоир қалбини тоғдек кўтариб юборади.

Қуддус Муҳаммадий Ойбек, Ҳ. Олимжон, Ғ. Фуломларни устоз деб билган, улардан ўрганган, доимо мулоқотда бўлган. Илк шеърларидан бири — “Тонг ўйини” орқали улкан адиб Ойбек билан танишади. Ойбек бу истеъдодли болалар шоирини ҳамиша қўллаб-қувватлаб, ижодига ғамхўрлик қилиб келган.

Бир куни Ёзувчилар уюшмасида мушоира бўлади. Мушоирага раислик қилаётган Ҳамид Олимжон шеър ўқиш навбатини Қ. Муҳаммадийга беради. Қ. Муҳаммадий завқ билан “Саъва сайраркан” шеърини ўқийди. Қ. Муҳаммадийнинг ижодий қобилиятини пайқаган Ҳ. Олимжон шеър тугаш и билан уни ёнига чақиртиради. Қачондан бери шеър ёзишини, қаерда ишлашини суриштириб, шеър маъқул тушганини айтади. Сўнг болалар учун шеърларнинг камлиги ҳақида тўхталиб, мана шундай ажойиб шеърларни кўпроқ ёзишни таъкидлайди.

Қуддус Муҳаммадий ижодига хос бўлган муҳим хусусиятлардан бири ҳозиржавобликдир. Шоир асарларида она-Ватанга муҳаббат, аъло ўқиш, хулқ-одобда бошқаларга намуна бўлишга даъват этиш, фан ва техникани ўрганиш муаммолари асосий мавзулардан ҳисобланади.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Қуддус Муҳаммадий Ислом шоирга адабий котиблик қилади. Бу ерда у халқ оғзаки ижоди намуналари билан яқиндан танишади. Ислом шоирдан кўп нарсаларни ўрганади.

Шоирнинг биринчи шеърлар тўплами 1946 йилда “Ўқувчига эсдалик” номи билан босилиб чиқди. Шундан кейин унинг 60 дан зиёдроқ турли ном ва тиллардаги китоблари нашр этилди.

Қуддус Муҳаммадий доимо зарур мавзуларда асарлар яратиб келди. Ҳар бир шеърни кундалик ҳаётимиздан олиб ёзди. Ёзганда ҳам қизиқ ёзди, қизгин ёзди, соз ёзди. Бола-

ларни ўқишга, хунар ўрганишга, одобли бўлишга, меҳнатга чақирди, қизиқтирди, ёрдам берди. Буни шоирнинг “Ўқувчига эсдалик” шеърисида кўриш мумкин. Асарда мактаб ўқувчисининг маънавий қиёфаси ва вазифаларига муфассал тўхталиб, ўқиш, билим ўрганиш зарурлигини таъкидлайди:

Бўлай десанг боғбон,
Ё Ватанга посбон.
Ё осмонда учувчи,
Ё денгизда сузувчи,
Нимани қилсанг тилак,
Барига ўқиш керак.

Санъаткорнинг қайси туркумда яратган асари ни олманг, барчасида ҳаётбахш руҳ, даъваткорлик, болани нимагадир чорлаш, яхшилик, аъло ўқиш, ахлоқ-одобли бўлишда бошқаларга ўрнак кўрсатиш, қушлар ва жониворларга меҳрибон бўлишдек ибратомуз маъно ва мазмун ётади.

Шоир ўқувчи болалар ҳаётининг фақат энг муҳим, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган масалаларинигина қаламга олди ва уларни бадиий жиҳатдан ёрқин ва ифодали қилиб тасвирлашга уринди. Бу эса у томонидан ишлатилган тасвирлаш воситаларининг нақадар ўринли ва мазмундорлигини тасдиқлайди, образли ибора энг қисқа ифодали ва мазмундор ибора эканини исботлайди.

Шоир шеърда юмористик элементлардан ҳам ўринли фойдаланган:

Чирманда эмас доска,
Чалаверма ҳавасга,
Бўрни қурт деб ўйлама,
Чўнтагинги бўяма.

“Ўқувчига эсдалик”

Қуддус Муҳаммадий софдил, аълочи ўқувчи болаларни самимий севади, ўз шеърларида бундай болаларни мақтайди. “Аълочи Содиқ”, “Синов”, “Менинг орзум”, “Бизнинг уйда”, “Яша, Омон!”, “Беш”, “Солижоннинг дарсхонаси” ва бошқа шеърлари аълочи ўқувчилар ҳақида

яратилганлиги билан муҳим тарбиявий аҳамият касб этади. Шоир бу шеърлари орқали аъло ўқиш, тинмай меҳнат қилиш билангина илм-фан сирларини эгаллаш мумкинлигини болалар қулоғига қуяди.

Қуддус Муҳаммадий ижодининг яна бир муҳим қирраси сатирик ва юмористик асарлари билан боғлиқ. “Номсиз эркатойлар ҳақида”, “Дум”, “Аҳмаджонга уят”, “Лапашанг”, “Равшанжоннинг қўли тилга кирди” каби кўплаб шеърларида болалар характеридаги ярамас одатлар аёвсиз танқид қилинган. Айниқса, шоирнинг “Дум” шеъри шу жиҳатдан характерлидир. Улгурмовчи, уйга берилган вазифани тайёрламай “дум” билан юрувчи ўқувчилар ҳақида наср ва назмда ёзилган кўпгина асарларни биламиз. Аммо Қ. Муҳаммадий “дум” устидан кулиш учун мутлақо янги сўз ва образ топган.

Шеър қувноқ мисралардан ташкил топган бўлиб, болаларнинг руҳига, педагогик хусусиятига мос тушади:

Бир мактабда гап миш-миш
Турғуннинг думи бормиш.

Дум билан юриш инсон шаънига ярашмаслиги, иккичи, қолоқ, ишёқмас Турғунларнинг бундай ярамас думдан қутулиб кетиши зарурлиги асарнинг мантиқий хулосасидир.

Шоир ижодига назар ташласак, меҳнатга муҳаббат мавзуи алоҳида ўрин тутишини айтиш мумкин. “Бобомнинг меҳнати”, “ГЭС қурилиши”, “Мироб”, “Бу бинони ким қурган?”, “Этик”, “Мадраим пайвандчи”, “Мамажон шофёр” ва бошқа шу каби шеърларда меҳнат симфонияси жаранглаб туради. Бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш зарурки, меҳнат аҳлини севиш, уларнинг бунёдкор фаолиятларини қадрлаш биринчи ўринда тасвирланади.

“Этик” шеърининг қаҳрамони Солижон деган бола. У ҳали кичкинтой бўлишига қарамай мушоҳадаси ўткир, одобли. У “Ўрдак бурунли кавказча этигига гард юқтирмайди”. Шунга кўра уни олифта бола экан, деб ўйлаш ҳам мумкин.

Шоир Солижон билан унинг этиги орасидаги мунозарага диққатни қаратади. Этик ўзининг чиройлилигини кўз-кўз қилмоқчи бўлади.

Кўп чиранма хуснингга,
Раҳмат деб кўй бир марга
Сени тиккан устангга.

Солижоннинг “ўрдак бурунли кавказча” этигини “пуп-пуплаб” кийиб юриши — унинг тикилишига сарф қилинган меҳнатни яхши билишидан, эъозлашидан. Болалар табиатдан олам ва одам сирларини билишга астойдил қизиқади. Шоирнинг “Дунёда энг кучли нима?” шеъри ана шу қизиқишнинг бадий ифодаси сифатида эътиборга лойиқ. Шоир филни “тоғни ортсанг кўтаради”, шерни “филни ҳам тикка ейдиган”, сувни “дарё, сой, ирмоқлари, булоқлари кўп”, совуқни “дарёларни тош қотирган”, иссиқни “қиш совуқни қочирган”, тоғларни “тоғу тошни қулатар”, қуёшни “қаримайди, ўчмайди” деб ҳар хил мавжудот ва ҳодисаларга хос характерли хусусиятларни ғоят жонли, қизиқарли ифодалаб, уларни болаларнинг суҳбати орқали поэтик равишда гавдалантиради. Буни ўқиган бола ҳодисаларнинг кучи нимадалигини, уларнинг ҳаётдаги ўрнини тушуниб олади. Бу боланинг фикрини, қобилиятини, онгини, дунё ҳақидаги тушунчасини оширади. Айниқса, ёш китобхон дунёда куч-қудрат, ақл-заковатда инсонга тенг келадиган ҳеч нарса йўқ эканлигини билиб олади:

Ўша кучли ўзимиз,
Борлиқнинг эгасимиз...
Хотирингиз бўлсин жам,
Дунёда кучли одам!

Мактаб ўқувчилари ҳар йили неча минг тонналаб темир-терсақлар йиғиб топширадилар. Бу ҳол анъанага айланиб кетган. Мактаб ўқувчилари бу ишга астойдил киришиб “ким кўп тўплашади” ўйнайдилар. Натижада, мусобақалар қизиб кетади. Шоир темир-терсақ йиғиш чоғидаги ўқувчиларнинг қизгин меҳнатини, темир-терсақларнинг халқ хўжалигидаги моҳиятини, улардан нималар тайёрланишини “Темирлар ўйини” шеърида ифодалайди.

Темирлар ўйинини ифодалашда шоир уларбоп восита, оҳанг топган. Шеърни ўқир экансиз, темир-терсақларни жонлантириш асосида уларнинг ҳар бирига ўзига хос тасвир топиши ва ғояни образли ифодалай олишини кузатиш мумкин:

Темирлар жаранг-журунг,
Ўйнашиб диринг-диринг,
Дейишар: “Юринг-юринг”
Тушдилар қизиқ — танца,
Сакрашар асса-асса.

“Темирлар ўйини” даги “синиқ перо”, “бузуқ ручка”, “эски челақ”, “чўлтоқ кетмон”, “занг босган мих”, “кераксиз калит”, “узуқ занжир”ларнинг ўз ҳолига ачиниши, болалар меҳнати, ташаббуси туфайли улар ҳам халқ хўжалигини ривожлантиришда яроқли бўлишидан хушнудлиги янада аниқ, жонли ва лўнда ифодаланеди: энди улар кераксиз бўлиб ҳар ерда сочилиб ётмайди. Заводларда эритилиб қайта қуйилганидан сўнг меҳнат қуролларига айланишади, яна ўз ўрнини топишади:

Қурилишга борамиз,
Ўз ўрнимиз оламиз.

Шоир шеърнинг иккинчи қисмида мактаб болалари темир-терсақларни заводга топширгач, ундан нималар бўлишини тушунтиришга ўтади:

...Электр салқи симлар,
Троллейбус, дизеллар,
Поезд, вагон, пўлат из,
Дарёни шарт тўсган ГЭС...
Ҳаттоки қисқич, челақ,
Тегирмонда сим элак
Паловимиз капгири,
Човли, кастрюль — бари.

Халқ хўжалиги ва меҳнаткашлар эҳтиёжини таъминлашда шундай катта аҳамиятли нарсалар тайёрланганидан темир-терсақларнинг:

Ўйнашар диринг-диринг,
Дейишар: “Юринг-юринг”, —

тарзидаги қувноқлик руҳини ифодалаш билан шоир болаларни бу ишга янада кўпроқ руҳлантиради.

Қуддус Муҳаммадий шеър қизиқарли, болаларбон бўлиши учун катта хизмат қилган. Жонлантириш усулидан усалик билан фойдаланиб, темир-терсақлар аҳамиятини

уларнинг ўзлари тилидан сўзлатади, ҳар қайсисига хос ва мос сифатларни топади. Дейишар: “Юринг, юринг”, “Биз қачон бўламиз ЗИЛ?”, “Тракторга винт бўлиб, Пахта майдонин кўрай”, “Қурилишга борамиз”, “Темир, меҳнаткаш дўстим” каби жонлантиришлар шеърнинг ғоявий-бадий томондан юксак бўлишини таъминлаш билан унинг таъсир кучини оширган.

Шоир шеърнинг енгил вазнда, равон ва оҳангдор бўлиши учун ёрқин қофиядош сўзларни топа олган:

Синиқ перо дикиллаб,
Бузуқ ручка ликиллаб...
Темир ишин биламан,
Қайда кўрсам иламан,
Мактабга топшираман
Заводга ошираман, —

каби поэтик тасвирлар шеърнинг ғоявий-бадий мукамаллигини таъминлаш билан унинг тарбиявий аҳамиятини ҳам оширган.

Табиат гўзалигига бўлган улкан муҳаббат шоирга ҳамisha ҳамроҳдир. Мактабда муаллимлик қилиб юрган пайтида барг мавзусини ўтар экан “Баргжон” шеърини ёзади. Шу тариқа унинг “Момақаймоқ”, “Қоқи ўт”, “Боғимизда бир нок бор”, “Тут”, “Толим гуллайди-ю нега мева тугмайди”, “Ток дарахти бир хил-у, узуми нега ҳар хил”, “Шафтоли доктор”, “Асалари, Аҳмаджон” каби шеърлари пайдо бўлди.

Шу жиҳатдан шоирнинг Ҳамза номидаги республика давлат мукофотида сазовор бўлган “Табиат алифбоси” туркумига кирган бешта тўплами характерлидир. Шоир бу тўпламларга кирган шеърларида табиат ҳодисалари, нарса ва буюмлар, коинот мўъжизалари ҳақида поэтик хулосалар чиқарган. Бу хулосалар ғоят болаларбопдир. Чунончи, зилзилани ернинг гимнастика қилиши деб таърифласа, чувалчангни “ер трактори” деб атайди, гилоснинг қизиллигини кичкиналигидан уялишидан деган хулосага келади. Хуллас, табиат мавзусидаги ҳар бир шеърда шу тариқа болалар характери ва тушунчасига хос ибратли фикр ифода этилади.

Қ. Муҳаммадий ёш китобхонлар қалбида табиат ва инсон куйчиси сифатида ҳар доим эъзозда.

ИЛЁС МУСЛИМ **(1909—1993)**

Болалар учун асарлар яратишни ўзи учун бахт деб билган, сермашаққат ва қутлуғ бу ишга умрини бағишлаган Илёс Муслим 1909 йилнинг 2 августида Қирғизистоннинг Бишкек шаҳрида чўян қуювчи — ҳунарманд оиласида дунёга келади. У 1924 йилда шаҳардаги Наримонов номли 1-бошланғич ўзбек мактабига киради. Мактабда ўзбекча, қирғизча ва русча китобларни севиб ўқийди, атрофда бўлаётган ўзгаришларга синчковлик билан қарайди. Дастлабки мақола ва шеърларини мактаб деворий ҳамда республика газеталарида бостириб туради.

1927 йилнинг кузида Илёс Муслим Тошкентга келиб, ўзбек эрлар билим юртига ўқишга киради. 1930 йилда у билим юртини муваффақиятли тамомлаб, Қашқадарёга боради. Яккабоғ туманидаги шаман-қирғиз ва Шерози қишлоқларида ўқитувчилик қилиб, ёшларни илм-фан нурларидан баҳраманд этади.

1931—1942 йилларда Илёс Муслим Ўзбекистон давлат нашриётида, бадий адабиёт, ёшлар ва болалар адабиёти нашриётларида муҳаррир, бош муҳаррир, директор ўринбосари вазифаларида ишлайди. Шоирнинг дастлабки шеърлари “Ер юзи”, “Ўзбек адабиёти ва санъати”, “Ёш куч” каби бир қатор журналларда босилиб чиқади. Шоирнинг биринчи шеърлар тўплами 1932 йилда “Ўсув” номи билан китобхонлар ҳукмига ҳавола этилади. Шу йили “Заҳархандалар” деган иккинчи тўплами, 1934 йилда “Миқти келди” достони босилиб чиқади. 1938 йилда эса “Шеърлар” тўплами майдонга келади.

Илёс Муслимнинг 30-йилларда яратган барча асарларида эрк, озодлик, янги ҳаёт, озод меҳнат, янги давр, ёшларнинг бахтиёр турмуши, юртнинг ўсиши, деҳқон тақдир ва она-Ватанга меҳр каби ўша давр масалалари тўғрисида фикр юритилади. Маслан:

Ватан ҳамдам,
Хурмиз ҳар дам.
Ёшлик гунча
Ўсар ҳардам.

Меҳнат тошди
Файрат жўшиб.
Ҳаёт қайнар
Зафар қучиб.

Илёс Муслим ўзининг “Миқти келди” (1933) поэмаси билан 30-йиллар ўзбек болалар дostonчилигини бошлаб берди. Dostonда эркин, тинч ва осуда ҳаётни бунёд этиш учун кураш Миқти ва бошқа образлар мисолида очиб берилади.

Илёс Муслим 1942—1947 йилларда армия сафида хизмат қилади. Немис-фашист босқинчиларига қарши кураш олиб боради. Биринчи Белоруссия фронтида ҳарбий мухбир бўлиб ишлайди. “Ёвни тутдай тўкамиз”, “Адолат жанги”, “Маршрут — Берлин!”, “Тўпчиларга”, “Яшна Ватан!” ва бошқа ўнлаб шеърлари уруш йиллари маҳсулидир.

1947 йилда ҳарбий хизматдан бўшаган Илёс Муслим нашриётга қайтиб, ижодий ишга берилади. Унинг “Турналар”, “Бизнинг мактаб”, “Сенинг совғанг”, “Тилла қўнғиз”, “Ишчан асаларилар”, “Ойлар айтишуви”, “Ойхон ва райхон”, “Кўрик”, “Биринчи совға” каби китоблари ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётининг ривожланишига баракали ҳисса бўлиб қўшилди. Бу тўпламлар ёш китобхонларнинг ақлий, ахлоқий ва эстетик тарбиясида етакчи роль ўйнаб келаётир.

Илёс Муслимнинг қайси асарига назар ташламанг, унда давримизнинг болалар адабиёти олдига қўйган вазифалари, кичкинтойлар олдида турган муҳим ишлар тасвир марказига қўйилганини кўриш мумкин. Масалан, “Мактабим” асарини олиб кўрайлик. Унда дунёда мактабдан азиз, мўътабар жой йўқ, гўёки “она каби меҳрибон” бир макон, кишининг саводини чиқарадиган, ўзини ўзига танитадиган, онги ва ақлига ақл қўшадиган улкан маскан, деган ғоя илгари сурилади. Шунингдек, асарда боланинг мактабдан беҳад миннатдорлиги, ўзининг олдида турган бир қатор вазифалар, эл-юртга содиқ хизматкор бўлиш учун аввало мактабда яхши ва намунали ўқиш кераклиги содда ва равон мисраларда ифодалаб берилган:

Аъло ўқишдир бурчим,
Сарф этаман бор кучим.
Ишлайман халқим учун,
Қадрдоним мактабим!

Илѐс Муслим ватанимизнинг гўзаллигини, болаларнинг бахтиёрлигини куйлар экан, уларнинг порлоқ келажагига назар ташлайди бу нуқтаи назардан қараганда шоирнинг “Дўстлик” шеъри диққатга сазовордир.

Шоир дўстлик ва тинчлик тушунчасини кичик ёшдаги бола тасавурида бериб, уларни мактабгача тарбия ёшида-ноқ дўстлик руҳида тарбиялашни асосий вазифалардан деб биледи. Бу ғояни тинчлик учун кураш туйғуси билан омихта этиб ифодалайди.

Шоир тинчликнинг моҳиятини тушунтиришда кичик ёшдаги болаларнинг савиясига мос усуллар қидириб топган. Яъни болалар тинчликни ширин-шакар, қанд, шоколадлар, конфетларнинг мўл-кўллигида деб тасаввур қилади, деган хулоса чиқаради. Тинчликни шу йўсинда тушунтириб, уларнинг фикрини тасдиқлайди:

Жуда мўл бўлар шоколадлар ҳам,
Столга тўлар мармеладлар ҳам.
Кўпаяр яна ширин кулча — нон,
Ҳолва-ю, конфет обакидандон.

Боғларда ўйнаб-кулиб юрган, турли ноз-неъматлардан баҳраманд бўлган болалар ҳам, жаҳон меҳнатқашлари ҳам элнинг, юртнинг тинч ва обод бўлишини, ота-оналарининг ташвиш тортмаслигини хоҳлайди. Шунинг учун ҳам шоирнинг кичик қаҳрамонлари оламга жар солиб, тинчлик бўлсин, дейдилар:

Боғларимизда яйраймиз ҳар дам,
Билим оламиз, куйлаймиз бардам.
Дунёда халқлар кун кечирса тинч,
Ота-оналар ташвиш тортмас ҳеч.

Бу мурожаатда лирик қаҳрамоннинг — болаларнинг урушга қарши нафрати, озодлик билан дўстликнинг қудратига зўр ишончи ўз ифодасини топган.

Илѐс Муслим “Сенинг совғанг” номли шеърида ўз ҳунари билан ҳамманинг диққатини тортган чевар қизнинг лирик образини яратди. Шоир бу образда ўз ҳунари билан фақат онасинигина эмас, ҳаммани ўзига жалб қилган жажжи қизнинг фазилатини кўрди ва уни гавдалантирди. Че-

вар қиздаги энг яхши фазилатлардан бири унинг меҳнатга меҳр-дили билан берилишидир. Буни шоир турли истиоралар ёрдамида ифодалайди:

Чақнаб турган қувноқ кўзингни
Кўлингдаги ишдан олмайсан.
Ишни ҳар кун олиб ёнингга,
Зеҳн қўйиб кашта тикасан.

Шоир чевар қиз ўзининг бутун меҳр-эътиқоди билан тиккан каштасини онасига совға қилиши боланинг ота-онага бўлган чексиз муҳаббатини, у давр ёшларига хос хислатларга эга эканлигини улуғлайди.

Шоир “чақнаб, қувнаб турган кўзларинг”, “дилдан тошиб чиққан сўзинг”, “жажжигина бармоқчаларинг”, “сен онангнинг кичик йўлдоши” каби мисрларда каштачи қизнинг ёқимли хислатларини очиб, уни ўқувчиларга намуна қилиб кўрсатади.

Илёс Муслим жисмоний меҳнатни мактабгача тарбия ёшидан бошлашни афзал кўради. Ўзининг бу эзгу ниятини у “Ойхон билан райхон” деб номланган жажжигина бир шеърда жуда лўнда қилиб таърифлайди.

Ойхоннинг оддий ва соддалиги, тиришқоқ ва уздабу-ронлиги ҳатто, катта ёшдаги болаларни ҳам қойил қолдиради. У ҳар хил кўк-кўчатлар экади. Гап шундаки, ерга кўчат экиш бошқа, уни парвариш қилиш бошқа. Ойхон кўк-кўчатларга меҳр билан қарайди. Тагини чопади, сув қуяди. “Жамбил, сада, ош райхон” кўм-кўм бўлиб вояга етади. Айниқса, “Ойхоннинг сочи каби қуюқ ўсади райхонлари”. Райхондан истеъмол қилиб кўрганлар меҳнат-каш қизчага раҳмат айтиб, миннатдорчилик билдирадилар:

Боболар насиҳатин
Эслаб севинчга ботди.
Ҳалол меҳнат роҳатин
Ойхон ҳам шу кун тотди.

Бугунги ўзбек болалар адабиётининг атоқли вакили Илёс Муслимнинг бундай жозибали шеърлари жуда кўп. Унинг фазогирларга бағишлаб яратган “Ракетамиз учди ойга”, “Тўрт ботир”, “Кичик Андриян”, “Ҳайкал” ва бошқа

шеърларида довюрак фазогирлар, фазо кемаларини бунёд этаётган кишилар, фазога парвоз этишга қизиқаётган болалар қаламга олинади.

Шоирнинг “Эшматвойнинг қилиғи”, “Ёмон одат”, “Бефаҳм Эсон”, “Холча билан олча”, “Машмаша”, “Гриппдан ким қочади” сингари юмористик асарларида ишёқмас, дангаса, лапашанг, ўз устида ишламайдиган болаларнинг камчиликлари, нуқсонлари очиб ташланади.

АДҲАМ РАҲМАТ (1909—1983)

Шоир ва драматург, республика матбуотининг илк заҳматкашларидан бири, жангчи-ёзувчи Адҳам Раҳмат болалар ва ёшлар адабиётининг тараққиёти учун салмоқли ҳисса қўшган адиблардан биридир.

Адҳам Раҳмат 1909 йилда Қўқон шаҳрида хизматчи оиласида дунёга келди. У 1921—1923 йилларда болалар уйида тарбияланди. Тошкентдаги медицина техникумини тугатиб (1926—1928), ўқитувчилик қилди. Адабиётга, бадий ижодга бўлган меҳр-муҳаббат уни “Янги Фарғона” газетасига, Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасининг Қўқон бўлимида (1930—1935) ишлашга олиб келди. У иккинчи жаҳон урушигача Ўзбекистон давлат нашриётида, газеталарда ишлади ҳамда Ўзбекистон Радиоэшиттириш давлат комитетининг болалар адабиёти бўлимида меҳнат қилди.

Шоир иккинчи жаҳон уруши даврида фронт газеталарида, кейин ҳозирги “Ўзбекистон овози” рўзномасида адабий ходим бўлиб ишлади, сўнгра Ўзбекистон давлат бадий адабиёт нашриётида муҳаррирлик қилди.

Адҳам Раҳматнинг ижоди 1930 йилда “Янги Фарғона” рўзномасида босилган “Оқ олтин” ҳақида кўшиқ номли шеъри билан бошланди. Шундан сўнг ёзувчининг “Бахтли ёшлик”, “Дум”, “Завқли аллалар”, “Шеърлар”, “Бизнинг боғчамиз”, “Ҳайвонот боғида”, “Шеър ва эртактлар”, “Ҳур ўлка”, “Танланган асарлар”, “Ўлмас қаҳрамон”, “Кураш йўллари”, “Ғалабага чорлаган мактуб”, “Тўртинчилар”, “Шинелли қизлар”, “Изларни излаб” каби қатор китоблари нашр этилди.

Шоир Адҳам Раҳмат ҳақида гап кетадиган бўлса, у биринчи навбатда мактабгача тарбия ёшидаги болалар куйчиси сифатида эъзозланади. Адҳам Раҳматнинг жажжиларга бағишлаб ёзган қувноқ шеърлари, қанотли қўшиқлари, ажойиб-ғаройиб эртақ-достонлари ҳар бир хонадонга, ҳар бир болалар боғчасига кириб борган. Бунга унинг қушлар ва паррандалар ҳамда ҳайвонлар ҳақида яратган асарларини мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин. “Келинг, қушлар” асари ўйноқи оҳанги ва фикрнинг очиқ-равонлиги билан ажралиб туради. Бола тилидан ҳикоя қилинган бу асарда қушлар ўзга юртлардан қишлаб қайтиб келгунларига қадар бизнинг она ўлкамизда қанчадан-қанча ижобий ишлар амалга оширилганлиги — каналлар қазилиб, чўл-биебонлар ўзлаштирилиб, боғлар бунёд этилиб, айниқса, қушларнинг эркин парвоз қилиб қувнаб, сайраб яшашлари учун беқиёс катта имкониятлар муҳайё этилганлиги чиройли ифодага эга:

Келинг қушлар,
Келинг қушлар,
Келинглр!
Бизлар қурган
Каналларни
Кўринглр!
Сизлар учун
Янги боғлар
Қилдик биз,
Мирзачўлга
Ноёб гуллар
Эдик биз.

Қанот ёйиб
Зерикмайин
Ўйнангиз.
Хўп ёқимли
Куйларни сиз
Куйлангиз
Келинг, қушлар,
Келинг, қушлар!
Келинглр!
Шу гулистон
Чаманда сайр
Қилинглр!

Ҳаётда ҳамма болалар ҳам парранда ва жониворларга муҳаббат билан муносабатда бўлавермайди. Айрим болалар қушларнинг айниқса, қишлоқ хўжалигида турли зараркунанда қурт-қумурсқаларни еб, бобо-деҳқонларга катта мадад беришларини билмайдилар. Адҳам Раҳмат бундай ҳолга бепарво қарамайди, “Қушча ўғриси” шеърини ёзди. Қосим ўжарлик қилиб на ўткинчи чолнинг қушнинг боласига озор берма, увол бўлади, худо бу ишинг учун сени жазолайди, дейишига, на она қушнинг шохдан-шоҳга учиб чириллаб ялиниб-ёлворишига қарамай палапонларни олаётганида дарахтдан қулаб, қўли синади.

Адҳам Раҳмат ўжар Қосимга ортиқча панд-насиҳат қилмайди. Аксинча, кимки ўжар, ўзбошимча бўлса, ўзидан катгаларнинг гапларига қулоқ солмайдиган бўлса, ундай болаларни ҳаётнинг ўзи жазолайди, деган чиройли хулосани тўрт мисра шеърисида бериб қўя қолади:

Кушнинг азобин
Тортди бир ойлаб.
Синдириб қўлин
Ётди вой-войлаб.

Адҳам Раҳматнинг “Қалдирғоч, илон ва бешиктерватар” асари жуда завқли. Ёш китобхон асарни ўқий бошлаши билан сеҳрланиб, охири нима билан яқунланишини сабрсизлик билан кутади. Асар ғояси жуда оддий ва ҳаётий. Кушларнинг боласини илон яхши кўради, дейди боболар. Буни Адҳам Раҳмат масалда жуда чиройли, ҳаяжонли қилиб берган. Она қалдирғоч овқатга кетган. Вақтдан фойдаланиб, илон харига ёнишиб палапонларнинг олдига чиқади: оҳ, онаси келмаса иш бўлади кўп ёмон!

Она қалдирғоч воқеадан хабар топиб, дўсти бешиктерватарни зудлик билан топиб келади. Бешиктерватар илоннинг додини беради.

Болаларни ейман деб
Ростлаганда ўзини.
Бирдан бешиктерватар
Ўйиб олди кўзини
Илон кўздан айрилиб
Тушди ерга юмалаб.
Бир тешикка кирди у
Ўзин зўрға амаллаб
Шундай қилиб қушчалар
Қутулишди ўлимдан.

Масалда бировга чоҳ қазисанг, унга ўзинг йиқиласан, деган фикр илгари сурилади.

Жаҳон болалар адабиётининг кўзга кўринган вакиллари билан бири Сергей Михалков Адҳам Раҳматнинг “Дум” асари ҳақида сўз юритиб: “Бу думнинг узилиб тушмай, болаларни кулдириш учун ҳалигача қимирлаб тургани яхши, албатта”, деб эртақ-достоннинг тарбиявий аҳамия-

тига юксак баҳо берган эди. Ҳақиқатан ҳам Адҳам Раҳматнинг сюжети Виталий Бианкидан олинган бу эртак-поэмаси китобхонлар орасида шуҳрат топди ва қайта-қайта нашр этилаётир.

Бу асар болаларнинг тушунчасини кенгайтиришда ва сўз бойликларини оширишда катта роль ўйнайди, уларни ақли, фаҳм-фаросатли бўлишга даъват этади, ҳаддан зиёд ўй-хаёлга берилмасликка чақиради.

Фаҳм-фаросатсиз пашша ҳайвон, жонивор ва ҳашаротлардаги ўзларига ярашиқ думларни кўриб, ўзида ҳам ана шундай чиройли дум бўлишини орзу қилиб қолади. У ўзининг бу орзу-ниятини амалга ошириш мақсадида турли нарсалардан дум сўрайди, фаросатсизлиги туфайли ўзини ўзи шарманда қилади. Мана кийикнинг пашшага жавоби:

— Ўзинг қандай махлуқсан,
Думни бериб бўлмайд.
Агар думим бўлмаса
Болаларим кўрмайд.
Қувиб қолса бўрилар
Бекинаман ўрмонга,
Болаларим югурар
Мен бекинган томонга.

Мен бекинган жойимдан
Чиқармайман унимни,
Кўрсатаман уларга
Фақат ошпоқ думимни.
Думни кўрган болалар
Мени топиб олади.
Душманларим тополмай
Оғзин очиб қолади.

Сурбет пашша барчадан дакки эшитишига қарамай, дум сўрашда давом этади. Охири сигирга мурожаат қилади. Сигир оқ кўнгиллик билан унинг илтимосини рад этади. Лекин сурбет пашша ундан узр сўраб, нари кетиш ўрнига сигирнинг устига қўниб, уни чақа бошлайди. Шоир ҳам:

Жаҳли чиқди сигирнинг
Индамайин тик турди.
Пашша яна чаққанда
Думи билан бир урди.
Дум зарбидан пашшанинг
Нафаслари тикилди.
Тил тортмасдан шум пашша
Шунда ерга йиқилди, —

•дея асарга якун ясайди.

Шоир қурт, балиқ, қизилиштон, тулки, сигир образлари орқали болаларга ҳайвонлар, турли жониворларнинг

тузилишларини, уларнинг ҳаётларини ҳикоя қилиб беради, булар воситасида пашшанинг ифлос, зараркунанда эканлигини очиб ташлайди.

Адҳам Раҳматнинг “Ботир бола” эртақ-достонини кичик мактаб ёшидаги болалар севиб тинглайдилар. Халқ эртаги асосида ёзилган бу эртақда камбағал-қашшоқ овчи йигит ҳақида гап боради. Овчи кунлардан бир кун турна-подшони тутиб олади. У йигитдан мени қўйиб юбор деб илтижо қилади. Овчи ишонувчан. Бу камбағал ҳаётда ҳаммага ишонади, ҳатто турнага ҳам. Йигит қўлидан озод бўлган турна:

Раҳм қилдинг менга сен
— Яхши бола экансан
Кўп тортиқлар берурман
Агар борсанг сенга мен, —

деб унга ваъда беради.

Камбағал бола яхши ният, катта умидлар билан турна-подшоникига боради. Турна ваъдасида туриб, бола талаб қилган “Очил дастурхон”ни беради. Бу дастурхон оддий эмас, сеҳрли экан:

Севингандан болажон
Дебди: — Очил дастурхон,
Кенг очилиб кетибди,
Бирдан шунда дастурхон.
Турли-туман овқатлар
Дастурхонга тўлибди.
Она-бола ейишиб,
Тўйиб хурсанд бўлибди.

Камбағални туянинг устида ит қошибди, деганларидек, дастурхоннинг таърифини шу ернинг подшоси эшитиб қолиб, уни боладан тортиб олади.

Оддий овчи бола энди подшодан қандай бўлмасин қасд олиш, ўзи каби эзилган, бева-бечоралар учун жангга кириш ўй-хаёли билан ёнади. Бу йўлда унга дўсти турна-подшо ёрдам қўлини чўзиши, қовоқни бериши ва боланинг довюраклик билан жангда ғолиб чиқиши тингловчида яхши таассурот қолдиради:

Подшо қараб турармиш,
Бола қўйиб қовоғин.
Дебди, — Қани чиқинглар!
Подшонинг аскарларин
Чуқурларга тиқинглар!
Шунда қовоқ ичидан
Беҳад аскар чиқибди.

Улар золим подшонинг
Аскарларин йиқибди.
Бола енгиб подшони
Хурсанд бўлиб кетибди.
Эл-юрти болани
Қучиб, табрик этибди.

Бугина эмас, Адҳам Раҳмат “Бизнинг боғчамиз”, “Пилла қурти боқамиз”, “Оиламиз”, “Ёз ойлари” каби асарларида ҳам кичик мактаб ёшидаги болаларни катталарнинг меҳнатлари билан таништиради, болалар ҳам меҳнат жараёнида ота-оналарига бевосита кўмак берадилар.

Адҳам Раҳмат “Абдулла Набиев”, “Дўстлик” пьесалари билан катта-кичик болалар ўртасида яхши танилган.

Адҳам Раҳмат урушдан сўнг ҳарбий ватанпарварлик руҳи билан суғорилган бир неча китоблар ёзди.

Адҳам Раҳмат ўз асарлари билан Зафар Диёр, Мажид Файзий, Доржия Оппоқова, Илёс Муслим, Шукур Саъдулла, Султон Жўра, Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир каби ёзувчилар қаторидан муносиб ўрин олган сўз санъаткоридир.

ШУКУР САЪДУЛЛА (1912—1972)

Шукур Саъдулла кичкинтойларга катта эстетик шавқ-завқ бағишлайдиган забардаст шеърлари, ёш китобхонни яхшиликка ўргатувчи эртақ-дostonлари, аъло ўқишга, давримизга садоқатли кишилар бўлиб камол топишга даъват этувчи бадийи пишиқ ҳикоялари, ўтмиш ҳамда давримиз болалари ҳаётидан олиб ёзилган пьесалари, ёш қалбларни ларзага солувчи қиссалари билан ҳамма ёшдаги болаларнинг қадрдон ва суюкли ёзувчиси бўлиб қолди.

Шукур Саъдулла 1912 йилнинг январида Жиззах шаҳрида хизматчи оиласида дунёга келди, бошланғич маълумотни она шаҳридаги Наримонов номли мактабда олди. 1924 йилда Самарқанд педагогика билим юртида таҳсил кўрди, сўнгра Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат университетида ўқиди. 1931—64 йилларда Ш. Саъдулла Ўзбекистон давлат ва “Камалак” (“Ёш гвардия”) наш-

риётларида муҳаррир, бўлим бошлиғи, бош муҳаррир ўрин-босари, бош муҳаррир вазифаларида меҳнат қилиб, болалар учун адабий-бадиий китоблар нашр этишга ўзининг баракали ҳиссасини қўшди.

Ш. Саъдулланинг биринчи шеърлар тўплами 1932 йилда “Ҳайқириқ” номи билан босилиб чиқди.

“Ҳайқириқ”нинг майдонга келиши шоир ижодида жуда катта воқеа бўлди. Адабий жамоатчиликнинг бу китоб ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари янада чидам, кунт билан ижод қилишга, ўз устида кўпроқ ишлашга, изланишга, энг муҳими ҳаётни ўрганишга ва шу асосда ижод этишга чорлади. Ш. Саъдулла бутун умри давомида бунга амал қилди. Қирқ йилдан ортиқроқ ҳаётини ижодга бағишлаган санъаткорнинг “Уч айиқ”, “Айёр чумчуқ” (1935—1936), “Ёрилтош” (1939), “Икки сандиқ” (1942), “Сен нима қилдинг?” (1942), “Шоҳиста” (1944), “Ширин кун” (1946), “Шеърлар” (1955), “Шеър ва эртаклар” (1957), “Пьесалар” (1959), “Дастёр қиз” (1960), “Сенинг альбоминг” (1962), “Озода” (1969), “Командирнинг бошидан кечирганлари” (1962), “Качал полвон” (1963, 1966, 1967, 1986). “Исм қўйилмаган хат”, “Сенинг байраминг”, “Менинг азиз болаларим” ва бошқа китоблари босилиб чиқди.

Драматург Шукур Саъдулланинг “Ёрилтош”, “Гулхан”, “Бизнинг боғчамиз”, “Далада байрам”, “Ватан ишқи” (драматург З.Фатхуллин билан ҳамкорликда ёзилган), “Икки билагузук”, “Зубайда”, “Афсона яратган қиз” пьесаларини томошабинлар яхши билишади.

Кувноқ ва жўшқин асарлар куйчиси бўлган Шукур Саъдулла ўзининг жуда кўп шеър, қўшиқ, эртак, эртак-достон, пьесаларини кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишлаган.

Шукур Саъдулла табиат куйчиси сифатида эъзозланади. Шоир сўлим баҳорни кўпгина шеърларида қаламга олиб, айниқса, кичик мактаб ёшидаги болаларни ҳаёт билан таништиради, уларда оламни тушуниш қобилиятларини ўстиради.

Одатда, бойчечак жуда эрта очилади. У қор эриб-эри-масданоқ кўзга ташланади. Буни кўрган одамлар “Ҳа, баҳор яқинлашиб қолибди”, дейдилар. Шоир “Бойчечак” асарида худди шу фикрни лўнда қилиб чизиб беради:

Очилдими бойчечак,
Энди ҳар ён гул демак,
Чунки баҳор элчиси —
Шу митти гул — бойчечак.

Албатта, бойчечак пайдо бўлганидан кейин баҳор бошланади, ёмғир устига ёмғир ёғади. Ёмғир табиат ҳуснига ҳусн қўшади, одамлар руҳини кўтаради. Шукур Саъдулла “Ёмғир ёғалоқ” шеърида баҳор ёмғирига муҳаббат билан муносабатда бўлади. Бу ёмғир она-табиатни гулга буркаши билан бирга экин-тикинлар учун ҳам кони фойда эканлигини ёш китобхон қалбига етиб борадиган даражада қувноқ ва шўх мисраларда яратади:

Ёмғир ёғалоқ,
Ям-яшил ўтлоқ,
Энди экинлар
Чиқарар қулоқ...
Ёмғир тинганда,
Чиқар камалак,
Ёмғирдан фойда
Майсага, донга
Юрт сероб бўлар,
Оқ буғдой, донга.

Шукур Саъдулла “Тўрт фасл” шеърида йил фасллари-нинг ўзига хос хусусиятларини характерли деталлар ёрдамида ёритади. Уларнинг жозибаси, табиатга алоҳида кўрк бағишлаши, инсонлар қалбига таъсири хусусида болалар-боп хулосалар чиқаради.

Шеърда баҳор фасли шундай тасвирланади:

Милт этиб чиқди қуёш,
Деди: — Дўстлар, қиш одош.
Кўрсак йўқ қора булут,
Ер юзи кўк гилам — ўт.

Шукур Саъдулла баҳорни яратувчи, инсонларга эстетик завқ ва меҳнат инъом этган фасл деб таърифлагач, кўркам ёз фасли билан болаларни таништиришга ўтади. Ёз келиши билан хурсанд бўлган болаларнинг севинчини шоир шундай ифода этади:

Келди кўклам каби соз,
Бизлар севган иссиқ ёз.

Шоир Ватанимизнинг бойлигига бойлик қўшган, меҳнаткашлар дастурхонини безовчи ноз-неъматларни вужудга келтирган, “тўқсон хил меваларни пишириб”, “янги дунёлар очган” кишиларни зўр муҳаббат билан, ажойиб мисраларда улуғлайди:

Экин ўсди ерларда,
Бугдой пишди қирларда...
Полиз тўла бодринг,
Боғбон, тез узиб беринг!
— сабр қилинг сиз андек,
Сўйиб берай ҳандалак.

Шукур Саъдулла ёз фаслини улуғлаш билан кузнинг ҳам ўзига хос фазилятларга тўлалигини табиатнинг олтин даври деб таърифлайди, куз фаслининг ўзига хослигини образли тасвирлар орқали очади:

Қуёш тушар таптидан,
Кўрқиб қишнинг афтидан.
Сарғаяди кўкатлар,
Барг тўкали дарахтлар.
Ҳосил йиғиб олинар,
Қишга замин солинар.

Шоир қиш фаслининг ҳам ўзига хос чиройли гашти борлигини, кишиларда завқ-шавқ уйғотишини лирик бўёқларда кўрсатади:

Дала-тишда тинди иш,	Худди ёздай, баҳордай —
Келди меҳмон бўлиб қиш.	Илиқ, кузги наҳордай.
Қиш эмас, у — қорбобо,	Қор ёғар, кеча-кундуз,
Совғалари бор бобо...	Сув совқотиб кийган муз.

Шукур Саъдулла иккинчи жаҳон уруши даврида янада барақали ижод этди. “Сен нима қилдинг?”, “Она ва бола”, “Шоҳиста” тўшамларини нашр эттирди. Бу давр шоир шеъриятида болалар кутган воқеалар ўз аксини топганлигини кўрамыз. Мавзу ранг-баранглиги шоирнинг фикрлаш доираси кенглигидан, болаларни жон-дилидан севи-

шидан, она-Ватанга чексиз меҳр-муҳаббатидан далолат бериб турибди. Буни “Сен нима қилдинг?”, “Бизнинг қаҳрамон”, “Отлиқлар”, “Меҳмон қиз”, “Унинг ҳикояси”, “Етима эмассан”, “Разведкачи Коля Куликов”, “Шоҳиста” каби асарлари мисолида очиқ-ойдин қўришимиз мумкин.

Бу шеърлар ичида “Шоҳиста” асари алоҳида ажралиб туради:

Кўк чироғи ой сўнди,
Баргларга шабнам кўнди.
Тонг оқарар оҳиста,
Турар сакраб Шоҳиста, —

мисраларида шоир Шоҳиста исмли жажжи қизчанинг меҳнатга муҳаббати, ғайрати, боғидаги узумларни қанчалик меҳр қўйиб парваришлаши билан бирга, унинг фронт бўйлаб одамхўр ёвларга қарши жанг олиб бораётган отасига бўлган меҳр-муҳаббатини бадиий бўёқлар билан ифодалаб беради. Шоҳиста асалдек товланиб пишган узумидан дадасига совға ҳозирлайди:

Сўнгра почтага борди,
Дадасига юборди.
Дадаси ботир жангчи,
Шоҳистанинг қувончи.

Шукур Саъдулла “Эгизаклар”, “Сен менга дўст, мен сенга дўст”, “Улуғ шаҳар” (туркум), “Ҳовлимизнинг болалари” каби қатор шеърларида дўстлик ғояларини илгарига суради.

Шоирнинг жуда кўп шеърлари мактаб дарсликларида, қўлланмаларида узоқ йиллардан бери нашр этилиб келинаётир. “Ўйин”, “Лола ва мушук”, “Баҳор келди”, “Ватаним”, “Дастёр қиз”, “Озод диёр”, “Тўрт фасл”, “Қуш тили” шулар жумласидандир.

Шоир ижодида юмористик шеърлар ҳам бир талай: “Шалаббо”, “Анқов”, “Инжиқ”, “Ивирсиқ”, “Бизнинг ойи” каби асарларида шоир дангаса, ўз устида кўп ишламайдиган, ўқиш, изланишни ёқтирмайдиган, инжиқ, ивирсиқ болалар устидан қаттиқ кулади.

“Ивирсиқ”да шоир ўйинқароқ, кун бўйи копток ўйнаб, уйга берилган вазифани бажариш, ўз вақтида уйқудан туриш ўрнига қотиб ухлаб дарсдан кеч қолган Сиддиқ исмли боланинг мактаб ўқувчиларига хос бўлмаган қилиқларини фош қилади:

Дафтари очиқ-сочиқ, Қолган вазифа чала. Соат юрар: чиқ-чиқ-чиқ, Ечилмаган масала.	Яна жаранглаб соат, Тўққизга занг уради. “Ивирсиқ жон” бетоқат — Энди шошиб туради.
--	--

Шукур Саъдулла халқ оғзаки ижодини севган ва ундан ижодий фойдаланган шоирлардан бири эди. У “Нўхат-полвон”, “Лақма ит”, “Айёр чумчуқ”, “Чол билан бўри” каби ўнлаб асарларини эртақлар асосида яратди. Халқ эртақларини жўнгина шеърга солиб қўя қолмади. Балки унга ижодий ёндашди. Давримизга, болаларнинг истак-армонларига мослаштирди.

Шукур Саъдулланинг “Командирнинг бошидан кечирганлари”, “Қачал полвон”, “Азиз қишлоғим”, “Исм қўйилмаган хат” қиссалари ўзбек болалар насрининг яхши намуналаридан ҳисобланади.

Шукур Саъдулла 1972 йилда ижодий баркамолликка эришган бир пайтда тўсатдан вафот этди. Лекин у ўзининг ғоявий-бадий юксак, болаларбоп асарлари билан бир умр китобхонлар қалбида яшайди.

ҲАКИМ НАЗИР (1915 йилда туғилган)

Ҳаким Назир ўзбек болалар насрининг отахон ижодкорларидан, кичикинтойларнинг севимли адибларидан биридир. У болалар учун ўндан зиёд қисса, роман, пьеса, сон-саноқсиз ҳикоялар яратди. “Лочин қанотлари” романи, “Сўнмас чақмоқлар”, “Ёнар дарё”, “Кенжатой” қиссалари, ўнлаб ҳикоялари кўпгина хорижий тилларга таржима этилиб, чет элларда ҳам ўз ўқувчисини топди.

Заҳматкаш адиб 1915 йилда Тошкент шаҳрида махсидўз-косиб оиласида дунёга келди. Онаси Малика отиннинг

мактабида бошланғич маълумот олгандан кейин, пойафзал фабрикасига кириб касб эгаллаш билан бирга кечки ишчилар дорилфунуни (индустриал техникум)да ўқишни давом этирди.

Ҳаким Назир болалигидан китобхонликка жуда берилган, газета ва журналларда босилган материалларни чанқоқлик билан ўқиб чиқарди. Ўқиш-ёзишга бўлган қизиқиш уни “Тонг юлдузи” (“Ленин учқуни”) газета таҳририятида ишлашга олиб келди. 1934—1935 йилларда дастлабки ҳикоя, очерклари газетада, “Ёш куч” журналинда босилиб чиқди. Булар ҳаваскорлик машқлари эди. Адиб жиддийроқ асар ёзиш учун ҳаёт таассуротларидан ташқари чуқур назарий маълумот ҳам зарур эканлигини англади. Кундузи редакцияларда ишлаган ҳолда кечки Тошкент давлат педагогика институтида ўқиб, тил-адабиёт факультетини маваффақиятли битириб чиқди. Бир оз вақт ўқитувчилик қилди. Адабий ишга астойдил берилди. 1942 йилдан бошлаб ўн бир йил давомида Ўзбекистон радио қўмитасида бўлим бошлиғи, бош муҳаррир бўлиб ишлади. Сўнг Бадний адабиёт нашриётида бош муҳаррир, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида котиб, адабий маслаҳатчи вазифаларини бажарди. Мазкур вазифаларни ёзувчи ижодий иш билан қўшиб олиб борди.

Кунт, чидам билан ўз устида ишлаши, тинимсиз ижодий изланиши туфайли Ҳаким Назир болалар ёзувчиси сифатида китобхонларга танилди. 1940 йилда “Кенжа” (янги номи “Кўёш қачон тугилади?”), 1946 йилда “Салим ота” номли ҳикоялари республика танловларида совриндор бўлди. 1951 йилда эса Москвада рус тилида чиққан “Мальчики из кишлака” ҳикоялар тўплами собиқ Иттифоқ танловида мукофот олди.

Севимли ёзувчимизнинг ижод йўлига синчиклаб назар ташласак, унинг дастлабки ижодий изланишлари ҳикоячиликдан бошлангинини кўрамыз. Унинг биринчи китоби “Қишлоқдаги жиянларим” ҳам ҳикоялардан жамлангандир. Ҳикоя жанри ёзувчи билан ёш китобхонлар оламини бирлаштаришда бамисоли бир кўприк бўлди. Бу кўприк орқали Ҳаким Назир болаларнинг бой, гўзал, қувноқ, ажойиботларга тўла дунёсига кириб борди. Бир-биридан таъсирли, бир-биридан ўқимишли, болаларча жон-

ли ҳикоялари дунё юзини кўрди. Буларда кичкинтойларнинг қувончларга тўла турмуши, ҳис-туйғулари, ўқиши, хулқ-одоби, катталарга ҳурмати, меҳнатга муносабати, миллий қадриятлар ўз бадий ифодасини топди. Ҳикояларда ёзувчининг кичкинтойлар ёши, савияси ва руҳиятини кўрсатишга алоҳида эътибор бергани кўриниб туради. “Қишлоқдаги жиянларим” (1948), “Беш баҳо” (1955), “Чўл ҳавоси” (1958), “Яхши исм” (1962), “Мени танийсизми?” (1963), “Болажонларим” (1964) номли ҳикоялар тўпламлари бирин-кетин эълон этилиб, болалар ва ўсмирларнинг маънавий мулкига айланди.

Ҳаким Назирнинг кўпгина ҳикоялари боғча ёшидаги ёки эндигина биринчи синфга қадам қўйган болалар ҳаётига акс эттиришга бағишланган бўлади. Буни адибнинг “Бир оғиз сўз”, “Расмни китобча”, “Давроннинг қушчаси”, “Қайсаргина укам”, “Яхши исм”, “Икки ўртоқ”, “Булбул”, “Қанддон”, “Игна”, “Бир туп ғўза” каби ҳикоялари мисолида айтиш мумкин. Бундай ҳикояларда болалар ўртасидаги ўзаро дўстлик, ахлоқ-одоб, аъло ўқиш, жамоат ишларида фаоллик кўрсатиш, катталарнинг юмушларига кўмаклашиш, қушлар ва жониворларга ғамхўр бўлиш, орзу-умидлар қанотида яшаш ва бошқа масалалар акс этганини кўрамиз.

Болаларда орзу-умид, яхшилик сари интилиш катталарга нисбатан кучлироқ бўлади. “Яхши исм” ҳикоячасида адиб худди шу тўғрида сўз юритади. Шоира эндигина биринчи синфга қадам қўйган. У ҳали мактаб қонун-қондасини яхши билмайди. Шунинг учун қизча ўқитувчиси Зухра юлдузига ракета учирилганлиги тўғрисидаги ахборотни рўзнамодан ўқиб берганида бутун синфни бошига кўтариб:

— Топдим! Топдим! Топдим!!! — дея овозининг борича бақириб юборади.

Аён бўлишича кеча Шоиранинг онаси унга сингилча туғиб берган бўлиб, чақалоққа нима деб исм қўйиш жанжал бўлиб турган экан. Шоирада ҳавас яхши, ният кучли. Унга ракета ва айниқса, Зухра юлдузи ёқиб қолади. Шу онда сингилчасига Зухра деб исм бериш фикри туғилади. Бу ҳақда у бутун синфга сўзлаб беради.

“Яхши исм”нинг хулосаси ҳам болалар орзу қилгандек яқунланадими, асарни ўқиган ҳар бир боланинг Шоирага,

у танлаган исмга, қудратли техникага, ширинсухан муаллимага ва отага бир умр ҳаваси келади.

Болаларга ҳар томонлама тўғри таълим-тарбия бериш, тушунтириш, ўргатиш, уларда кўникмалар ҳосил қилиш катталарга боғлиқ. Кичкинтойларнинг отахон адиби “Булбул” ҳикоясида бу масалага катта эътибор беради. Она табиатга, қушларга меҳрибончилик қилиш ғояси бу асарнинг асосини ташқил этади.

Қобилжон қушларни эҳтиёт қилиш, эъзозлаш керак эканлигини, уларни уриш, озор бериш ёмонлигини ҳали тушуниб етмайди. Шу сабабли қўшни ҳовлига келиб сайраган булбулни урмоқчи бўлади.

Олим ака ишдан қайтганда Қобилжон қўшниларикига булбул келганидан хабар беради.

— Дада, дада! — деди у кўзини катта-катта очиб, — нега бизнинг боққа булбул келмайди-а?

— Қўрқади, — деди дадаси.

— Нимадан қўрқади? — деди у ажабланиб.

— Сендан! — деди дадаси.

— Ия, нега энди мендан қўрқади?

— Ахир кесак отсанг, майиб бўлади-да! Бу ишинг ярамайди деб айтиб эдим-ку. Қобилжон индамай, ўйланиб қолди: энди нима бўлади? Ростдан ҳам булбулжон унинг боғига ҳеч келмасмикин-а?

— Кесак отмасам келадими, дада? — деди охири Қобилжон.

— Албатта, келади, — деб ишонтирди дадаси.

— Бўпти! — деди Қобилжон ва шу пайтдан бошлаб қушларга кесак отмайдиган бўлди.

Адибнинг мактаб ёшидаги болаларга бағишлаб ёзган жуда кўп ҳикоялари китобхонни она юртни севишга, меҳнаткаш бўлишга, меҳнат аҳлини, ота-онани эъзозлашга, касб-хунар эгаси бўлишга чорлайди.

“Бир туп ғўза” ҳикоясида ёш қаҳрамонларнинг халқ бойлигига бўлган муносабатлари ғоят ҳаётий деталлар, жонли, қизиқарли воқеалар асосида ифода этилади. Болаларнинг ўйинқароқлиги туфайли Каримнинг сигири бўшалиб, бир туп ғўзани пайҳон қилиши ҳаммани ташвишга солади. Ёзувчи шу воқеа туфайли ёшларнинг халқ мулкига бўлган муносабатларини белгилайди.

Муаллиф ҳикояда қаҳрамонлар характери индивидуаллаштиришга алоҳида эътибор беради. Абдусамад чўрткесар бола. Гоҳо баъзи гапларни шартга айтиб юборади (сигирни қидириб юрганда Қорабой акага қилган муомаласини эсга олинг). Карим соддадил, тўғри бола. Шу билан бирга, серҳаракатлиги билан бошқалардан ажралиб туради. Бу ҳолни биз Каримнинг хатти-ҳаракатлари, қилиқ-одатлари, сўзлари, ўртоқлари билан муносабатларида кўрамыз.

Муаллиф “Қишлоқдаги жиянларим” тўпламидаги “Валижоннинг дадаси” ҳикоясида болаларнинг жангчиларга ҳурмат ва муҳаббатини тасвирлайди. Буни иккинчи жаҳон урушидан қаҳрамон бўлиб қайтган Валижоннинг дадасини бутун қишлоқ аҳли зўр ҳурмат ва катта тантана билан кутиб олганини кўрсатиш орқали очади.

“Бошоқ” ҳикоясида болаларнинг ўқишдан бўш вақтларида ота-оналарига ёрдам берганини Азимжон, Мамат, Салимжон, Тоштилла образларида гавдалантиради.

“Жиянимнинг тойчаси” ҳикоясида китобхонни қишлоқ болаларининг характерлари ва ҳаёти билан таништиради. Маҳмуджон билан Омоннинг оталари пахтадан мўл ҳосил олиш учун ким ўзарга киришади. Болалар ўз оталарининг голиб чиқиши учун куйиб-пишиб ҳаракат қиладилар. Маҳмуджон жонидан азиз кўрган тойчасини аравага қўшиб, пахта ташишга киришадилар. Бу билан ёзувчи қишлоқ болаларининг ўзига хос характери яратади. Кичик бир парча орқали катта бир воқеани — болаларнинг улуғ ишларга қўл урганлигини ҳаққоний кўрсатади.

Ҳаким Назирнинг аксарият асарлари, юқорида кўрганимиздек, умуминсоний ва миллий қадриятларга бағишланган. Унинг жами китоблари 50 дан ортиқ. Шулардан 7 таси болалар ва ўсмирлар учун ёзилган қиссалар. Муаллифнинг биринчи қиссаси — “Кўкорол чироқлари” (1954) урушдан кейинги қишлоқ ҳаётида юз берган қийинчиликларни енгишда ота-оналарига кўмак кўрсатган болалар ҳақида, уларнинг меҳнатда характерлари чиниқиши, дўстликларининг тобланиши акс эттирилади. Бу қиссани муаллиф китобхонлар талаби асосида кейин қайта ишлаб, “Сўнмас чақмоқлар” номи билан (1957) бостирди.

Ҳаким Назирнинг “Ёнар дарё” (1966) қиссаси ўзбек болалар адабиётининг кейинги йиллардаги катта ютуғидир. “Газқайнар” манзарасини ёрқин бўёқларда гавдалантирган бу асарда ўша даврда Қизилқум саҳроси кишиларининг жасорати, романтик ҳаёти, қаҳрамонлиги ҳамда бир-бирига чин меҳрибонлиги тасвирланади, шунингдек, оиладаги бола тарбияси, бунда ота-онанинг тутган роли кўрсатилади. Асарда воқеа ўн икки ёшли ўқувчи Дамир тилидан ҳикоя қилинади. Бундан икки йил аввал отаси вафот этиб, синглиси Попук иккови онасининг қарамоғида қолишган. Кўп вақтлари ишда ўтадиган она болалар тарбиясига кам эътибор берган. Дамир эса, кекса бувисининг ўта меҳрибонлиги, юмшоқлиги орқасида ўйинқароқ, ўқишга кам ҳафсала, ўжар бўлиб қолган. Натижада, у онасига бўйин эгмасликка ҳаракат қилади.

Дамирларнинг узоқ қариндошлари Султон амаки уларнинг уйига тез-тез келиб туради, шунинг учун болалар унга ўрганиб қолишган. Кейинчалик ота сифатида шу оилага кирган Султон амаки Дамир характерининг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Дамир характерида из қолдирган иккинчи муҳим воқеа унинг Қизилқумга сафари бўлди. Бу унинг кўз ўнгида янги олам очади, уни меҳнат кучоғида чиниқтиради.

Газчиларнинг “Ғилдираб юрадиган посёлкаси”, “Чўпон бобонинг бошчилигида” очилган “Мўъжиза қудуқ”, беморлигига қарамай Султон амаки кўрсатган фидокорлик, умуман, газчиларнинг афсонавий қаҳрамонлиги Дамир руҳида кескин бурилиш ясайди.

Ёзувчининг “Кенжатой” (1976) қиссасида хунар мактаби ҳаёти қизиқарли ва жозибадор акс этирилган бўлиб, ўсмирларда ишчи касбидан фахрланиш туйғусини тарбиялашга хизмат этади.

“Тоҳир-Зухра қиссаси”ни олсак (1985) унда бош муаммо ҳаётга қадам қўяётган, балоғат палласидаги ўспирин билан қизалоқнинг ёш қалбларида туғилмиш илк севги кечинмаларига қаратилган, ёниқ изтироблар тасвирига кенг ўрин берилган.

“Дадамни топиб беринглар” қиссасида (1991) бир деҳқон оиласи бошига тушган ноҳақлик фожиаси кичиклар назари орқали ўтказилиб, уларнинг онги ва руҳия-

тига етказган салбий таъсири бадий таҳлил этилганини кўрамиз ва ёш қаҳрамонлар билан бирга изтиробга тушамиз.

Ҳаким Назир сўнгги китобини “Оқ фотиҳа” деб атади. Бу хотира-қисса бўлиб, болалик саргузаштларига бағишланган. Муаллиф безовталиқ, гулгула-ҳаяжонларга тўла болалиқ чоғлари кўрган-кечирганларини жонли лавҳаларда ҳикоя қилади, кичикликда ота-онасидан олган илк инсоний сабоқлари учун уларга чуқур ва самимий миннатдорчилигини изҳор этади.

Ҳаким Назир 1973 йилда “Лочин қанотлари” романини яратди. Бунда урушга кетган ота-оналарнинг ўрнини босган Ўктам, Умри ва бошқа ёш ватанпарварлар образлари гавдалантирилди. Романи жамоатчилик илиқ қабул қилди. Тадқиқотчилар “Лочин қанотлари” романи ўзбек болалар адабиётида деярли қўл урилмаган мавзунини — уруш йиллари кичкинтойларнинг буюк ғалабага қўшган ҳиссасини кўрсатишга бағишланган йирик асар сифатида қимматлидир”, деб ёздилар.

Ёзувчининг “Чиранма ғоз-хунаринг оз” номли пьесаси кўп йиллар давомида Ёш томошабинлар театри сахнасида кўйилди.

Ҳаким Назир ижодида катталар учун ёзилган асарлар ҳам анчагина. Булар “Мусобақадослар” (1950), “Одамнинг қадри” (1958), “Ўтлар туташганда” (1960), “Онаизор” (1961), “Маёқ сари” (1961), “Азиз одам” (1964) каби ҳикоя ва очерклар тўпламлари; “Сув гадоси” (1962), “Кўк терак шабадаси” (1968) қиссаларидан иборатдир. Муаллифнинг 24 та китоби рус тилига, 12 та китоби қозоқ, қирғиз, туркман, грузин, арман, украин, белорус, латиш, литва, эстон ва бошқа тилларда таржима бўлиб чиққан. Қатор ҳикоялари немис, француз, испан, булғор, чех, мўғул каби тилларда эълон этилган.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти ва Х. К. Андерсен номли Халқаро фахрий диплом совриндори Ҳаким Назир ўз ижодий фаолиятини давом эттирмоқда.

ЎТКИР РАШИД (1915—1990)

Педагог-шоир Ўткир Рашид 1915 йилда Қўқон шаҳрида туғилди. Болалиқдан китобга, адабиётга қизиққан бўлажак шоир она шаҳрида ўрта мактабни тамомлаб, ўша ерда босмахонада ҳарф терувчи бўлиб ишлади. Одатда, ҳарф терувчи ҳар бир янгиликдан бошқалардан кўра олдинроқ хабардор бўлади. Ҳарф терувчи Ўткир Рашид ҳам “Янги Фарғона” рўзномасида босилаётган ҳар бир бадиий асарни элдан бурун ўқир, илҳомланар ва ўзи ҳам шеърлар ёзишни машқ қилар эди. Ҳавас ва машқлардан бошланган шеър ёзишлар бора-бора касбга айлана бошлади. Эндиликда ўқиш, ҳаётни ўрганиш, изланиш керак эканлигини сезган Ўткир Самарқанд давлат университетига ўқишга кирди.

Университетдаги ўқиш, адабиёт шайдолари билан дўстлашиш изланишда бўлган Ўткир Рашиднинг илҳомига-илҳом қўшди, унинг шеърый машқлари деворий газета ва адабий альманахларда кўрина бошлади.

Ўткир Рашид ўқишни тамомлаб, Тошкентга келди. Бадиий адабиёт нашриётида муҳаррир, “Ёрқин ҳаёт”, “Гулистон” ойномаларида ва ҳозирги “Ўзбекистон овози” рўзномасида адабий ходим бўлиб ишлади. Бу жараёнда кўплаб қаламкашларнинг китоблари, асарлари унинг қўлидан ўтиб, ўқувчига тегди. Бу ишларнинг ҳаммаси Ўткир Рашидни қаламкаш шоир сифатида вояга етишида, товланишида катта бир ҳаёт мактаби бўлди.

1937 йилда Ўткир Рашиднинг “Ёшлик” номи билан биринчи китоби босилди. Шундан кейин “Шеърлар”, “Меҳнат тантанаси”, “Йиллар ва одамлар” деб номланган ҳикоя ва очерклар тўпламлари, “Умр қўшиқлари”, “Қўшиқлар гулдастаси”, “Гулшан диёрим” каби шеър ва қўшиқ китоблари, “Эсим қурсин”, “Акам бўласиз” каби ҳажвий тўпламлари нашр этилди. Ўткир Рашид драматург сифатида “Катта ҳаёт”, “Кудалар”, “Кудрат”, “Фарзанд деб...” номли саҳна асарлари яратди.

Шоир Ўткир Рашид бир неча йил Ўзбекистон Фанлар академиясида илмий ходим бўлиб ишлади. 1957 йилда “Ўзбек совет болалар адабиёти тараққиёти очерки” мавзусида диссертация ёқлаб, фан номзоди бўлди. У узоқ йиллар ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университети-

да талаба-ёшларга адабиёт фанидан дарс берди. “Чашма” адабий тўгарагига раҳбарлик қилиб, ўнлаб ижодкор ёшларнинг адабиёт оламига кириб келишига ёрдам берди.

Ўткир Рашид бўлажак ўқитувчиларга сабоқ берар экан ҳар доим:

— Инсон умрининг сўлмас гули, мангулиги — болаларимиз. Биз бутун ҳаётимизни бағишлаган муқаддас ишни болалар давом эттиради. Шунинг учун биз уларнинг тақдирини доим ўйлаймиз. Бу чуқур ҳаётий муҳим масаладир. Севимли ўғил-қизларимиз бизга ўринбосар бўлишини билишнинг ўзигина кифоя қилмайди. Болалар севимли ўғил-қизларгина эмас, балки, аввало, келгусининг фуқаролари, ота-оналар бошлаган буюк ишнинг қонуний давомчилари. Шунинг учун уларни замонамизнинг энг олижаноб анъаналари руҳида, курашчанлик руҳида тарбиялашимиз керак, — дер эди ва бунга ўзи қаттиқ амал қилиб кичкинтойлар учун шеър, кўшиқ, достон, эртақлар ижод қилар эди.

Келажагимиз гули бўлган болаларни қаттиқ севган шоир уларга бағишлаб “Ўртоқлар”, “Икки ўртоқ”, “Ким айбдор?”, “Энг ўзғир нима?”, “Равшанжон ва айиқча”, “Катта бўлсам”, “Бу — биз бўламиз”, “Бахтиёр болалик” каби китоблар ёзди.

Ўткир Рашид болаларга бағишлаб шеър ёзар экан биринчи ўринда уларни ҳақиқий ватанпарвар, чинакамига эл-юрт фидойилари бўлиб ўсиб-улғайишларини истайди. “Ватаним”, “Мард наслар”, “Далам” шеърлари шу мақсадга қаратилган. Ватанимизнинг гўзаллиги, ҳузурбахшлиги, бойлиги, ёш китобхоннинг меҳрини ўзига тортадиган, шу юртга муносиб инсон бўлиб улғайишга чорлайдиган даражада қувноқ тасвирга эга:

Чаман-чаман гулларга,
Сайроқи булбулларга,
Кўкни қучган уйларга,
Бахт келтирган тўйларга,
Қувноқ ва шўх куйларга,
Жойдир гўзал Ватаним,
Бойдир гўзал Ватаним.

Бундай юртга фарзанд бўлишнинг ўзи бўлмайди. Бунинг учун нима қилиш керак? Софдил, ўқимишли, меҳ-

наткаш, хулқ-у одобда бошқаларга ўрнак бўладиган фази-латларга эга бўлиш керак. Буларнинг ҳаммаси Ўткир Рашид шеърларида ўз ифодасини топган. Мана мактаб, ўқиш, касб-хунарни олиб кўрайлик. “Мактаб”, “Китоб”, “Совға”, “Катта бўлсам”, “Етмиш хунар экан кам?”, “Ким айбдор?”, “Ака-ука” шеърлари бунинг жавобидир.

Мактаб ҳақида кўпгина шеърлар ёзилган. Ўткир Рашиднинг “Мактаб” шеъри такрорий асарлардан эмас. Бу асар алоҳида услубга эга. Асар қаҳрамони эндигина боғчани тарк этган бола, мактабга биринчи марта қадам қўйиши. Мактаб қандай бўлар экан, деб иккиланиб борган болани гулзор мактаб, ўқитувчи алоҳида меҳрибончилик билан кутиб олиши ёш қалбда мактабга, китобга, ўқишга ҳавасини орттиради:

Муаллима опамиз
Кутиб олди туриб тик.
Гап сўради кучоқлаб
Меҳрибон онамиздек.
Озода синфларинг
Мени бағрига тортди.
Ўқишга-ўрганишга
Меҳру-ҳавасим ортди.

Ўткир Рашид ишەқмас, дангаса болалар ҳақида ҳам анчагина шеърлар битган. “Кўғирчоқ-ўртоқ” шеъри айниқса, таъсирли чиққан. Болалар ҳаётда ҳеч нарсадан чўчимай, кўрқмай, елка кериб яшашлари керак. Бунинг учун эса, боланинг ўзи соғлом, тетик бўлмоғи даркор. Соғлом-тетиклик қаердан келади? Бу боланинг юриш-туришига, ҳаракатига боғлиқ. Агар боланинг ўзи ҳаракатчан бўлмаса, жисмоний иш, спортга ҳавас қўймаса ўртоқларидан ортда қолиб, бир жонсиз кўғирчоққа айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Қуддус ажойиб феълли болалардан. Ёзнинг жазирма иссиғида ҳам тўн ва телпак кийиб юради, дўстларига қўшилмайди, ишەқмаслик, дангасалик унинг ҳамроҳи бўлиб қолган. Шеърнинг хулосаси ҳам яхши:

Демак Қуддус соппа-соғ,
Фақат жуда эринчоқ.
Одати — дангасалик,
Дангасалик — касаллик.

Катта очсин кўзини,
Даволатсиз ўзини.
Тагин ётиб қолмасин,
Лойга ботиб қолмасин?!

Ўткир Рашид айрим хулқи ёмон болаларни табиатан унча хуш кўрмайди. “Танийсизми Каримни?”, “У нима деркин?”, “Собирнинг шу иши тўғрими?”, “Файрат ва Омон”, “Ўсар — қайсар” сингари асарларида одоб, ахлоқда бошқалардан орқада қолиб кетган болалар устидан кулади. Бундай ҳажвий-юмористик асарлар болаларни ўзлари устида ўйлашга фаҳм-фаросатли бўлишга ҳамон даъват этиб келмоқда.

Ўткир Рашид “Иш билмас ва иш қилмас бола ҳақида”, “Ҳозча — митти”, “Шерали”, “Энг ўзғир нима?”, “Равшанжон ва айиқча” каби бир нечта эртақ-дostonлар ҳам ёзди.

Бу асарларнинг деярли ҳаммаси кичик ёшдаги болаларга бағишланганлиги билан эътиборга лойиқдир. “Ҳозча — митти”да ўрмон тўғрисида, қушлар, ҳайвонлар, йиртқишлар ҳақида гап боради. Бу ёшдаги болалар жониворларнинг турмуш тарзларини унча яхши билмайдилар. Улар “Ҳозча — митти”ни тинглашиб, жониворларнинг ҳаётларини, яшаш шароитларини бирмунча билиб оладилар. Айниқса, ғозчанинг хатти-ҳаракати, довюраклиги, ишбилармон ва тадбиркорлиги яхши таассурот қолдиради.

Шоирнинг мана бу мисраларига эътибор беринг, унда ўрмонда яшайдиган кўпгина жониворларнинг жам бўлиб яшашлари, аҳил, дўстликлари кимни хурсанд қилмайди дейсиз:

Кийик, қуён, олмахон,
Курка, лайлак, ўрдак, ғоз.
Аҳил бўлиб, дўст бўлиб
Яшарканлар қишу ёз.

Ҳаётда — ўрмонда зўравонлар кўп. Ёввойи тўнғиз булардан анча кучли — муттаҳам ва сурбет, зўравонлик қилиб буларнинг қишда ейиш учун ғамлаб қўйган овқатларини еб, ҳар куни нонуштаси учун учта ғоз беришларини талаб қилади. Бу очкўз баттолдан қутулиш йўллари қидиришади. Митгининг маслаҳати ва унинг ёрдами билан айиқполвон билан дўстлашишади.

Айиқполвон билан тўнғиз ўртасида жанг бошланади. Бу жангда унинг ўзи ёлғиз эмас. Ҳамма жам бўлиб, биргалашиб жанг қиладилар:

Босди айиқ тўнғизни
Устига ташлаб ўзин.
Митти, ўрдак, лайлақлар
Чўқиб олдилар кўзин.
Айиқчалар тўнғизнинг
Тишлаб турди оёгин,
Она айиқ ўлдирди
Ғажиб унинг томоғин.

Ашаддий душман тўнғиз ўлди, бу билан энди душман йўқ, роҳат-фароғатда яшаймиз, дейишга ҳали жуда эрта. Тадбиркор ва ишбилармон ғозча ҳаммани бир уй қуриб, янги маконда яшашга чақиради-ки, бу кўпчиликка маъқул тушади:

Митти дер: Ҳали ёв бор,
Ҳушёр бўлиб турайлик,
Ундан сақланиш учун
Бир пана жой қурайлик.
Айиқполвонга Митти
Деди: — Амаки, яшанг!
Сиз устасиз бу ишга,
Уйни ўзингиз ясанг!

Айиқвой уста бўлиб,
Иш бошлади шу куни.
Кийиклар дарахт кесди,
Ташишди дўстлар уни.
Шундай қилиб ёғочдан
Қуриб олдилар бир уй.
Безадилар бу уйни
Қилгандайин худди тўй.

Дўстлар аҳил бўлиб ҳаёт кечира бошлайдилар. Улар бўри ва қоплонни ҳам худди тўнғиздек ўлдиришади. Аҳилликда, бирликда ҳикмат кўп экан, кимки дўст орттирса, иттифоқ бўлса, уни ҳеч қандай душман енга олмас экан, деб шод-бахтли яшашлари ёш китобхоннинг қувончига-қувонч улашади:

Яшадилар дўст бўлиб,
Йўқотилди душман-ғов.
Дедилар: “Бирлик бўлса,
Енголмас экан ҳеч ёв”.

Шоирнинг енгил юмор билан суғорилган “Шерали” достонини ўқимаган, тингламаган бола бўлмаса керак. Шерали гўё овқат учун дунёга келгандек, кечаси-ю кунду-

зи овқат ейди. Ҳаракат қилмагандан кейин семиргандан семириб кетган. “Хомсемиз” лақбини олган бу боланинг жирканч башарасини шоир:

Оёқ-қўли пиликдай,
Шилвиратиб юради.
Бир тоғора хўрдани
Битта ўзи уради.

Фақат овқат ейишга
Полвон эди Шерали.
Лекин дадил, чопқиллаб
Юролмасди у ҳали, —

каби мисралар билан Шералининг айбини кескин очиб ташлайди. Шерали одам, у инсон. Инсонда ақл — эс бўлади, фаҳм-фаросат бўлади. У шу жиҳатлари билан ҳам ҳайвондан фарқ қилади. Танбал, латта, теппа-тебранмас бу бола дўстлари, сафдошу устозларининг амалий ёрдами билан жисмоний иш, спорт билан шуғулланади. “Хомсемиз” лик дардидан кутулади:

“Менга соғлиқ, куч берган
Мана шу машқ”дир дея,
Шераливой ҳали ҳам
Қилар бадантарбия.

“Равшанжон ва айиқча” асарининг сюжети кичик мактаб ёшидаги болаларга жуда мос. Равшанжонларнинг уйлари тоғ бағрида, у тасодифан бир ғордан айиқ боласини топиб олади, уйига олиб келади, унга Қоровой деб ном қўяди. Қоровой Равшанжон-у уйдагиларга ёқиб қолади. Бола унга турли қилиқларни, юмиш бажаришни ўргатади. Натижада айиқ оиланинг дастёрларидан бири бўлиб қолади. У товуқларга керак бўлса дон сочади. Бегона одамни уйга киритмайди, беланчакда ётган чақалоқни тебратади, “Болалар тўп ўйнашса, дарвозабон”лик қилади.

Болаларни чинакам севиб, ардоқлайдиган шоирларгина уларга муносиб шеърлар, дostonлар тўқий олади. Шоир ва педагог Ўткир Рашид умрининг охиригача сеvimли китобхонлар бўлмиш кичкинтойларни улуғлаш, ардоқлаш нафаси билан яшади.

ПЎЛАТ МЎМИН
(1922 йилда туғилган)

Пўлат Мўмин ёшлигиданоқ адабиётга ҳавас қўйди. У Тошкент педагогика билим юртида ўқиб юрган вақтида адабиёт тўғарагига фаол қатнашди. Адабиётни қунт билан ўқиди, ўрганди. Ўрта маълумот олгач, ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетининг ўзбек тили ва адабиёти факультетига ўқишга кириб, уни муваффақиятли тамомлагач, аспирантурада ўқиди, мактабларда ўқитувчилик қилди. Сўнгра Ўзбекистон давлат нашриётида ишлади. П. Мўмин қаерда ишламасин, доимо адабиётга муҳаббат билан қаради, уни қунт билан мутолаа қилди, ўрганди. Кичик-кичик шеърлар ёза бошлади. 1944 йилда “Баҳорга саёҳат” номли биринчи шеъри босилиб чиқди. Биринчи шеърлар тўплами эса 1949 йилда “Сайранг, қушлар” номи билан нашр этилди. Китоб адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинди. Тўпламдан муносиб ўрин олган “Дарслар мажлиси”, “Яшна, улуг ўлкамиз”, “Ўқитувчим”, “Ҳайкал”, “Алла ва Жалла” (эртак) сингари асарлари мазмундорлиги, қизиқарлилиги билан китобхонларнинг эътиборини ўзига жалб этди.

Болаларга ижод этиш, бу соҳада муваффақият қозониш учун эса қобилият ва истакнинг ўзигина етмайди. Белинский таърифи билан айтганда, болалар ёзувчиси бўлиб туғилиш керак. Бу болалар ёзувчиси моҳир педагоглардай бола қалбининг билимдони бўлсин, нозик таъб эгаси, гўдак табиати ва психологиясининг билимдони, меҳрибон ва болажон, камтарин ва самимий, болаларча соддадил ҳам доно бўлсин, деган мазмунни тақозо этади, албатта. Биз Пўлат Мўмин ижодида ана шундай олижаноб хусусиятлар мужассамлигини ҳис этамиз. Шоир бутун умрини болалар орасида ўтказиб келмоқда. Унга болалар ва мактаб ҳаёти, ажойиб, жўшқин ва кенг дунёси жуда таниш ва қадрлидир. У ўз ёш китобхонларининг ўй-фикрлари, орзу-умидларини яқиндан билади. Уларнинг дилларидагини тилларга чиқара билади.

Шоирнинг тинимсиз ижодий меҳнати туфайли “Ҳунардан унар”, “Тўғри ўсган гул бўлар”, “Ақл қаерда бўлар”, “Ўринбосарлар”, “Олтин най”, “Бир ярим Карим”, “Энди

адашмайди”, “Барча бола дўст бўлса”, “Раҳматга раҳмат”, “Газполвон эртақ айтар”, “Чанг ютар ботир”, “Дўстинг қанча кўп бўлса”, “Офтоб ва одоб”, “Яхшиларга ўхшасам”, “Бу жуда соз”, “Эсон ва Омон”, “Олтмиш олти олтин қўл”, “Устозлар изидан”, “Болаларнинг бахти кулган”, “Бир юз бир олтин қўл” шеърӣ тўпламлари; “Чаноквой билан Қовоквой”, “Баҳодирнинг ботирлиги”, “Оқ фил йўқолди”, “Суқатой-Конфетвой”, “Она болам дейди...” каби эртақлари; пьесалари юзага келди. Бу китобларга кирган энг яхши шеър ва қўшиқлари, достон ва эртақлари болалар адабиётӣ хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди, уни бойитди. Бу асарлардан бир қанчаси жаҳон халқлари тилларига таржима қилинганки, бу фақат шоирнинг эмас, балки ўзбек болалар адабиётининг ҳам ютуғи, обрўси ҳисобланади.

Кимда-ким аъло ва яхши баҳоларга ўқиш учун астойдил интилса, ҳаракат қилса, заҳмат чекса, шубҳасиз, у мақсадига эришади, самарали билим олади. Агар бу интилиш жисмоний меҳнат билан қўшиб олиб борилса, янада муваффақиятли бўлади. Пўлат Мўмин таълим ва жисмоний меҳнатга бағишланган шеърларида меҳнат ва меҳнатсевар болалар ҳақида фикр юритади. Баъзи ишёқмас, дангаса, ялқов ўқувчиларни танқид қилади, уларнинг камчиликларини очиб ташлайди. Масалан, “Беш олдим, беш!” деган шеърини олайлик. Асар қахрамони узоқ вақт паст баҳога ўқиб юрарди, фанларни кўнгилдагидек ўзлаштира олмаганидан дўстлари, ота-онаси ва ўқитувчилар олдида гуноҳкордек ҳис қилади ўзини. Ўқувчи бундай қийин аҳволдан фақат кўпроқ дарс тайёрлаши, китоб ўқиши билан қутулиб кетиши мумкинлигига ҳам ишонмайди. Нима бўлади-ю бир куни у уйга берилган топшириқни қайта-қайта ўқийди, дарс, китобдан бошқа ҳеч нарсани ўйламасликка ҳаракат қилади. Натижада эртаси куни “беш” баҳо олади. Шу-шу бола китобни севиб қолади. Қунт қилиш, берилган топшириқ устида кўп меҳнат қилиш лозимлигини тушуниб етади. Ўзидаги бундай ижобий ўзгаришдан хурсанд бўлади. Боладаги бу қувонч ва ҳаяжонни шоир ёш китобхон руҳиятига мос равишда чизиб беради:

Шундай қилиб, дўстларим,
Айтсам юрак сўзларим,
Юришиб қолди ишим
Кўпайиб кетар “беш”им.

Болалар шоирининг “Туганмас кон”, “Ўқитувчи баҳо қўйганда”, “Кўчаларни тўлдириб”, “Сизга нима бўлди, ўғил болалар?!” , “Юқумли “2”лар”, “Билса бўлар экан-ку!”, “Сентябрдан ким севинар?” каби шеърлари ҳам аъло ва яхши ўқиш учун интилаётган, ҳаракат қилаётган болалар тўғрисида ёзилгандир.

Баъзи ўқувчи-ёшлар орасида муғамбир, писмиқ болалар ҳам топилиб қолади. Шоирнинг “Қўл кўтариб қўлга тушди” деган асари ана шундай болаларга бағишланган. Асар қаҳрамони аслида дангаса, ишёқмас, қолоқ ўқувчи. У бунини ўқитувчисига сездирмаслик учун ҳар куни дарс пайтида “Мен айтаман деб кўгаради қўл”. Ўқитувчиси эса боланинг бундай муғамбирлигини сезмайди, у дарсни яхши ўзлаштирибди, деб ундан сўрамайди. Охири бир куни “Майли, айта қол” дейди. Шунда ҳалиги бола саволга жавоб бера олмай, ўқитувчи ва ўқувчи дўстлари олдида изза бўлади:

Дарвозасига
Урилгандай гол
Қўлга тушганди
У кўтариб қўл.

Шоир шеърларида кичкинтойларнинг жисмоний ишга интилишлари ҳам яхши очиб берилади. Унинг “Офтоб чиқди оламга”, “Ер чопилди — жавоб топилди” шеърлари фикримизнинг далилидир. “Офтоб чиқди оламга” асарида у халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Шеърда болаларнинг ҳаракати, уриниши, катталар ишига кўмаклашиши ниҳоятда таъсирли ва ширали ифодаланган.

Пўлат Мўмин ҳақиқатан ҳам офтоб — бу олам-олам қувонч, шодлик, меҳнат, яшаш, яшариш рамзи эканлигини кичкинтой дўстлари қулоғига қўйишга, бунини бола образи орқали янада ёрқинроқ, таъсирлироқ акс эттиришга ҳаракат қилади:

Офтоб чиқди оламга,
Чопиб бордим дадамга.
Дадам кўчат экарди,
Салом бердим дадамга.

П. Мўминнинг “Ер чопилди — жавоб топилди” асарида меҳнатдан завқланиш туйғуси ёрқин ифодаланган. Асар қаҳрамони дастлаб уйга берилган топшириқ-мисолларни ишлай олмайди. Шунда у жисмоний меҳнат қилишга киришади — ер чопидади. Терлаб-пишади. Натижада кўнгли ёришади, фикри ойдинлашади. Уйга берилган мисолларни ҳам ечади, ерни ҳам чопидади.

Барча саволга
Жавоб топилди,
Шу баҳонада
Ер ҳам чопилди.

Пўлат Мўминнинг “5” баҳо кўшиғи”, “Хурсандмисиз? Хурсандмиз”, “Сентябрим”, “Уч баҳо — пуч баҳо” сингари кўшиқлари ўқиш, илмли бўлиш мавзусига бағишланган. Ўз устида кўп ишлаш, китоб ўқиш, дарс қолдирмаслик “аъло” ўқишнинг мустаҳкам гарови эканлигини шоир “Уч баҳо — пуч баҳо” кўшиғида анча танқид қилиб ўтади. Оналарни, кексаларни ҳурмат қилиш, эъзозлаш (“Ачом-ачом бувижон”, “Меҳрибоним, ойижон!”); ўзаро ҳурмат, дўстликни жойига кўйиш (“Бир жаҳон болалармиз”); ҳар бир шодиёна, байрамларни зўр тайёргарлик билан кутиб олиш, чеварлик касбини болалиқдан билиб бориш (“Кўйлагим”) мавзуларига бағишлаб шоир ўнлаб кўшиқлар яратганки, бундай кўшиқлар болаларнинг жон-дили ҳисобланади.

Пўлат Мўмин ахлоқ ва одоб куйчиси ҳисобланади. Бу масалага кўпроқ “Бировлар”, “Бир одамнинг афсуси”, “Сўзи шунақа — ўзи шунақа”, “Беҳзодни биласизми?”, “Улғайдими ақлингиз?”, “Кўлинг олтин, йўлинг олтин”, “Биринчи бўл, биринчи” каби шеър ва кўшиқларида очиб берилади.

Пўлат Мўминнинг “Алла билан Жалла”, “Зийрак фил ва зикна боққол”, “Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига”, “Унутган ўғил”, “Олтин най”, “Доно бола”, “Билгани қари — билмайди пари” сингари эртак-дostonларида халқ оғзаки ижоди намуналаридан унумли фойдалангани кўриниб туради.

Пўлат Мўмин дostonчи-шоир сифатида ҳам жуда қадрлидир. Унинг “Олтин нокли боғ”, “Кўча — кўпчилик

учун”, “Эҳ, роса ширин экан”, “Холнинг жийрон велосипеди”, “Кўнгил истар яхшилик” деган поэмалари аллақачон кичкинтойларнинг севимли асарларига айланиб кетган. Шоирнинг дostonларида болалар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўқитувчи ва жонажон мактабга муҳаббат, бирлик, интернационализм каби масалалар илгари сурилган. Болалар ҳаётида содир бўладиган ютуқ ва камчиликлар бадиий бўёқларда, қизиқарли эпизодларда чизиб берилган. Бир сўз билан айтганда мактаб ўқувчиларининг жозибали ҳаёти завқ-шавқ билан тасвирланган.

Пўлат Мўмин ўзининг эртақ-пьесалари билан ҳам ёш китобхонлар ўртасида шуҳрат қозонди. Унинг “Қовоқвой билан Чаноқвой”, “Суқатой-Конфетвой”, “Она болам дейди, бола онам дейди” номли фантастик эртақ-пьесалари узоқ вақтлардан бери болаларнинг қувончига қувонч қўшиб келаётир.

Қовоқвойнинг дангасалиги, лапашанглиги, эркалиги, тантиқлигини ўткир кулги остига олувчи ва Чаноқвойнинг билимдонлиги, донолиги ва меҳрибон дўстлигини улуғловчи “Қовоқвой билан Чаноқвой” болаларни яхшиликка даъват этади.

Бу асардаги яхши фазилатлар драматургнинг бошқа бир эртақ-пьесаси “Суқатой-Конфетвой”да ҳам кўринган. Тематикаси ва ғоявий йўналиши, услуби жиҳатидан бу икки асар бир-бирига яқин. Унда ҳам илм, одоб, ҳалоллик ва меҳнатсеварлик улуғланади. Воқеа Билим Хола, Ақлжон, Одобжон, Чалавой, Ойпопук билан Нафасвой, Ёмонжон, Лақма ота, Жанжал хола, Курт ўртасидаги кураш асосида ривожланади.

Пўлат Мўминнинг бутун эътибори, ижодининг моҳияти болаларга ҳаёт йўлини кўрсатиб беришга интилишдан иборат. Шу пьесадаги Ақлжон билан Одобжон айтганидек:

Ақл, Одоб, Фан йўли,
Йўлларнинг энг маъкули,
Кимки юрса уч йўлдан
Иши келади ўнгдан,
Йўллар элтар мактабга,
Етказди мақсадга.

Бугина эмас, болалар Пўлат Мўминнинг ўнлаб топишмоқларини ҳам севиб ўқиб-ўрганадилар ва зеҳнларини чархлайдилар.

Севимли шоиримиз Пўлат Мўмин оромсиз қалб соҳибидир. У ҳамон қайноқ самарали ижод билан банд.

ҚУДРАТ ҲИКМАТ (1925—1968)

Талантли болалар шоири Қудрат Ҳикмат қисқа ва самарали ижодини кичкинтойларни илмга иштиёқ, она-Ватанга, жонажон юртимизга садоқат руҳида тарбиялашга бағишлади.

Қудрат Ҳикмат 1925 йилда Тошкент шаҳрида камбағал деҳқон оиласида туғилди. Бўлажак шоир Қуддус Муҳаммадий раҳбарлик қилган адабиёт тўғарагида фаол иштирок этди. Бу тўгарак унинг шеърят сирларини эгаллашида катта роль ўйнади.

Қ. Ҳикматнинг ижодий ўсишида Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Миртемир, Қуддус Муҳаммадийларнинг мураббийлик роли катта бўлди.

Қ. Ҳикмат болалар учун 1945 йилдан бошлаб шеърлар ёза бошлайди. Унинг дастлабки шеърлари болалар ва ёшлар газеталарида ҳамда журналларида босила бошлади.

Қ. Ҳикмат бир қанча вақт Чирчиқ шаҳар газетасида ишлади. Шу билан бирга меҳнатдан ажралмаган ҳолда ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетида ўқиди. 1957—60 йилларда Ўзбекистон бадиий адабиёт нашриётида муҳаррирлик қилди. 60-йилдан то умрининг охиригача “Камалак” (“Ёш гвардия”) нашриётида бўлим бошлиғи сифатида ёш авлодга китоблар чоп этишда фидойилик қилди.

Қудрат Ҳикматнинг “Менинг Ватаним” (1950), “Бахтли болалар” (1951—1952), “Ободлик” (1953), “Дўстлик” (1954), “Родной Узбекистан” (1955) каби қатор тўпламлари нашр этилди. Кейинчалик “Илон шоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида эртақ” (1963), “Соатжоннинг соати” (1964), “Тошбақалар ҳужуми” (1965), “Дайди бола”, “Ўғлим билан суҳбат” (1970) сингари китоблари билан ўзбек болалар адабиёти тараққиётига самарали ҳисса қўшди.

Шоир асарларининг мавзу доираси кенг ва ранг-баранг. Турли ёшдаги китобхонлар Қудрат Ҳикмат асарларини севиб ўқийдилар, улардан эстетик завқ оладилар.

Шоир ўз асарларида болаларни қизиқтирган, уларнинг билгиси, эшитгиси келган нарса ва воқеаларни ихчам, ўйноқи, вазн ва қофиялари пишиқ ишланган мисраларда ифодалайди.

Қудрат Ҳикмат ижодининг яна бир муҳим томони шундаки, у болалар тилини яхши ўзлаштирган, ўрганган. Шунинг учун ҳам унинг шеърлари гўзал ва ёқимли, содда ва раvon.

Қудрат Ҳикмат ўзининг илк шеърларидан бири “Менинг Ватаним”да меҳрибон она-Ватаннинг улуғворлигини кўтаринки руҳ билан куйласа, “Боғча” шеърисида болаларни шу улкан Ватаннинг кучоғига етаклаб киради. Ватан деган шу азиз сўзни, унинг том маъносини болаларнинг соя-салқин, озода, оромбахш боғчасига кўчиради. Шу ер, кичкинтойларнинг юрган-турган жойи улуғ Ватан эканини уқтиради.

Ўртоқжон Турғун,
Мен билан юргин.
Бизнинг боғчани
Бир бориб кўргин.
Турли ўйинчоқ,
Арғимчоқ бизда.
Кемамиз сузар
Денгизчамизда.
Милтигимизнинг
Ўқлари олмос,
Чегарамизга
Душман йўлолмас.

Шоир “Бахтли болалар” шеърисида болаларни озод, эркин, бахтиёрлиги ва уларнинг она-Ватанга бўлган чексиз меҳр-муҳаббатларини зўр кўтаринки руҳ билан куйлайди. Қудрат Ҳикмат бу шеърисида ҳам ўз услубига содиқ ўлароқ мисраларни энг кичик вазнда ифодалайди:

Қуёш йўлидай
Ёруғ йўлимиз.
Қайга узатсак,
Етар қўлимиз...
Гулласин доим
Жонажон Ватан!
Халқимиз учун
Фидо жон ва тан.

Қудрат Ҳикмат кичик ёшдаги болаларни мактабга қизиқтиришни, уларнинг илм-фанга нисбатан бўлган ҳавасини унйғотишни ўзини шоирлик вазифаси деб билди. Масалан, унинг “Китоб — дўстим” шеърини олиб кўрайлик. Шеърда бошдан-оёқ китоб таърифи ётганлигини кўрамиз. Шоирнинг таъкидлашича, кимки китобга меҳр қўйса, астойдил ўқиса, ақли-зеҳни ривожланишини жуда ўйноқи мисраларда ёзади:

Китоб — кенг дунё.
Сўзи нур — зиё.
Кўйсанг меҳрингни,
Очар зеҳнигни.

Шоир китобнинг моҳиятини чуқурроқ очишга интилиб, “Кенг дунё”, “Сўзи нур-зиё” каби истиораларни қўллаб ўз олдига қўйган мақсадига эришади.

“Салом, мактаб!” шеърида шоир мактабнинг моҳияти ва улуғворлигини бир бутунлигича китобхон кўз ўнгида гавдалантира олган. Санъаткор жозибали мисралар тузиб, болалар эътиқодини мактабга тортади, уларни илм-фан асосларини янада мукамалроқ эгаллашга ундайди.

Илму фан боғи.
Ҳаёт булоғи.
Азиз умрнинг
Суянган тоғи.

Шеърдан назарда тутилган энг муҳим масалалардан бири шундаки, мактабдан олган илмни халқ учун, Ватан учун сарф қилиш ҳар бир боланинг муқаддас бурчи эканлиги алоҳида таъкидланади:

Сендан олиб дарс,
Ўсдик ҳар нафас.
Ватан хизматин —
Ўташ бизнинг қарз.

1952 йилда Қудрат Ҳикмат ҳаётида қувончли воқеа юз берди. Яна бир китоби “Бахтиёрлик” номли шеърлар тўплами Москвада нашр этилди. Унинг “Ободлик”, “Бахт-

ли болалар” китоблари шоир номини кенг китобхонлар оммасига танитди.

Қудрат Ҳикмат ижодида “Тинчлик ҳақида қўшиқ” шеъри алоҳида аҳамиятга эгадир. Шоир тинчликнинг моҳиятини бутун борлигича шеърга солади:

Тинчлик жуда соз,
Тўкин-сочин ёз.
Ўқ товуши чиқмас,
Янграр қўшиқ, соз, —

деб боланинг тинчлик ҳақидаги тасаввурини ҳаётининг парчалар орқали янада кенгайтиради. Шоир тинчликнинг моҳиятини янада чуқурроқ очиш учун урушнинг ёмон оқибатларини болалар онгига мос равишда кўрсатади:

Бўлса-чи уруш,
Ўт тушар ҳар ён.
Тинч, ширин турмуш,
Бўлади вайрон...
Гўзал шаҳарлар,
Ёниб кул бўлар.
На гиёҳ қолар,
На дарё, қўллар.
Бу сира бўлмас,
Халқлар йўл қўймас,
Тинчлик-ободлик,
Ҳеч қачон сўнмас.

Шоир ҳамма, ҳар бир оила, жумладан, Шавкатларнинг оиласи ҳам тинчлик бўлсин деб астойдил хизмат қилаётганини тасвирлаб, тинчлик урушни енгиши муқаррарлигини тасдиқлайди. Шоир бу билан болада жасадон илғор халқларининг, айниқса, тинчликсевар халқнинг куч-қудратига зўр ишонч туғдиради, болага тинчликсеварлик руҳини сингдиради.

Қудрат Ҳикмат ҳалол меҳнатни гўзал ҳаётнинг манбаи, у билан киши ҳурмат, эътибор орттиради деб ишонч фодалайди. Шунинг учун у ўзининг кичик китобхонларида ёшлигиданоқ меҳнат кўникмаларини тарбиялашни асосий вазифа деб биледи. “Бувимнинг деганлари” шеърида ўз меҳнати самарасидан хурсанд бўлган кичкинтойлар образини яратди. Буни шоир Санобар образида гавдалангитиради. Му-

аллиф ўзининг кичкина қаҳрамонидаги интилишни сезиб, уни улуғ ишларга бошлайди. Санобар бувиси билан пилла қурти тутади ва бу ишидан бениҳоя хурсанд бўлади. Бунинг учун унинг севинчи, бувисига бўлган муҳаббати чексиздир. Шоир Санобардаги бу ҳолни:

Санобарнинг вақти чоғ,
Барг келтирди қучоқ, —

деб тасвирлайди.

Буви ҳам Санобарнинг ишидан хурсанд бўлади, энди унинг катта ишларни ҳам удалай олишига ишонади.

Энди сенга шу сўзим —
Қуртлар кирди даҳага,
Ўрнак бўлиб ҳаммага
Дастага ҳаракат қил,
Ўз ишининг кўзин бил!

Шоир Санобарнинг бувисидан ўрганган ишининг ижтимоий моҳиятга эга эканини содда мисраларда чуқур очишга эришади:

Бу йил бизлар уч марта
Қурт тутиб, мамлакатга —
Топширамиз пиллани,
Пилла эмас, тиллани.

Бу шеърнинг ҳар бир мисраси образли ўйноқи мақол сингари тез ёдда қоладиган асарлардан биридир. Бунинг учун юқоридаги парчага, айниқса, “Пилла эмас, тиллани” иборасига қайта нигоҳ ташлаш киёфия.

Шоир бу шеърда болаларни меҳнатсеварликка, Ватан ва халқ олдидаги бурчни мақаддас деб билишга ундайди.

Қудрат Ҳикмат ижодида болаларнинг она-Ватанга нисбатан бўлган муҳаббатлари “Менинг Ватаним”, “Мен туғилган кун” каби шеърларида яққол ифодасини топган. Жумладан, “Менинг Ватаним” шеърда жонажон Ўзбекистонимизнинг гўзаллиги, юртимиздаги барча халқ ака-укадай дўст бўлиб, иттифоқ бўлиб ҳаёт кечираётганлиги ўйноқи мисраларда акс эттирилган:

Кўкдайдан бепоён,
Бойликларга қон,
Кенг пахта майдон
Менинг Ватаним.

Тинчлик учун курашга бағишлаб шоир “Бор бўлсин тинчлик”, “Йўқолсин уруш”, “Тинчлик — ободлик”, “Тинчлик ҳақида қўшиқ” асарларини яратган. Шоир “Тинчлик ҳақида қўшиқ” шеърида:

Тинчлик жуда саз,
Тўкин-сочин ёз.
Ўқ товуши чиқмас,
Янграб қўшиқ, саз, —

каби мисралар орқали болаларнинг тинчлик ҳақидаги тасаввурини ҳаётий деталлар асосида кенгайтиради. Муаллиф тинчликнинг ҳаётий зарурат эканлигини янада чуқурроқ очиш учун уруш оқибатларини контраст тасвирлаш йўлидан боради ва шу орқали урушга муносабат билдиради:

Бўлса-чи уруш
Ўт тушар ҳар ён.
Тинч, ширин турмуш,
Бўлади вайрон...
Бу сира бўлмас,
Халқлар йўл қўймас.
Тинчлик — ободлик,
Ҳеч қачон сўнмас.

Қудрат Ҳикматнинг “Човқар”, “Тошбақалар ҳужуми”, “Қум остида қовунлар”, “Илоншоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида эртақ”, “Чирчиқ фарзанди” каби поэма ва эртақ-дostonларини болалар ҳузур қилиб ўқийдилар ва катта эстетик завқ оладилар.

Қудрат Ҳикматнинг “Бободехқон ҳангомаси”, “Қум остида қовунлар”, “Тошбақалар ҳужуми” поэмаларида болаларнинг катталар меҳнатига қизиқишлари, улардан ўрнак олишга интилишлари ёритилади.

Болалар шоирнинг “Човқар”, “Кўмилган олтин, вайсақи хотин ва тадбиркор овчи қиссаси”, “Илоншоҳ ва

унинг амалдори ари ҳақида эртак” сингари эртак-достонларини ҳам яхши биладилар.

Оз ва мазмунли умр кўрган Қудрат Ҳикмат болаларга бағишлаб йигирмадан зиёд китоб ёзди. У тамомила ёш китобхон ишончини оқлаб, кишилар ҳурматини қозонди. Бунинг эвазига у муносиб тақдирланиб, эл назарига тушди.

Шоир ўзи башорат қалгандай, —

Олмос менинг юрагим,
Толмас менинг юрагим.
Ким айтади элимда,
Қолмас менинг юрагим, —

деб ёзгани каби бугун у барҳаёт, орамизда, меҳри кўз қорамизда.

ХУДОЙБЕРДИ ТЎХТАБОВ (1932 йилда туғилган)

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида саргузашт ва фантастика жанрларининг ривожланишига катта ҳисса қўшиб келаётган талантили адиблардан бири Худойберди Тўхтабоевдир.

Худойберди Тўхтабоев 1932 йилнинг 17 декабрида Фарғона вилоятининг Ўзбекистон туманига қарашли Каттатогоб қишлоғида деҳқон оиласида дунёга келди. Бошқа болалар қатори Худойберди ҳам пода боқди, ер чопди, пахта терди, хуллас, қишлоқда бўладиган ҳамма меҳнатларда ҳоли-қудрат иштирок этди, ҳаёт нимадан иборат эканлигини ёшлигиданоқ била бошлади.

Бўлажак адиб иккинчи жаҳон уруши йилларида ўқишни йиғиштириб қўйиб, далада кетмон чопди, ҳисобчилик қилди, машаққатли меҳнат билан суяги қотди.

Кўқон педагогика билим юртини муваффақиятли тамомлаган Х. Тўхтабоев она қишлоғида муаллимлик қилар экан, унда илмга чексиз иштиёқ уйғонади. Шунинг учун ҳам у ўқитувчиликни ташлаб, Тошкент давлат дорилфунунига ўқишга кирди. Бу ерда Алишер Навоий, Бобур, Ғ. Ғулум, Ойбек, Ҳ.Олимжон, А. Қаҳҳор асарларини севиб ўқиди, ўрганди.

Университетини тугатиб, Боғдод туманида ўқитувчилик қилди. Илмий бўлим мудир, директорлик лавозимларида ишлаб, ёшларни илм-фан нурларидан баҳраманд этиш ишларида фаолият кўрсатди. Шеърини машқлари вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилина бошлади. Бу эса бўлажак адибни марказга — Тошкентга ижодий иш билан жиддий шуғулланишга чорлар эди. Шундай ҳам бўлди. У 1958 йилда Тошкентга кўчиб келди. “Тошкент ҳақиқати” газетасига ишга кирди.

Х. Тўхтабоев болаликдан тўғри сўз, ҳалол, пок ва меҳнатсевар бўлиб ўсди. Газетада ишлар экан, баъзи нопок одамларни кўриб, уларнинг қилмишларини ҳазм қила олмади. Бундай кишиларнинг сир-асрорларини фош этишга, эл-юрт ўртасида мунофиқларнинг ярамас томонларини очиб ташлашга қарор қилди. Бу борада унга фельетон жанри қўл келди. 1962 йилда Республикамининг отахон газетаси — “Ўзбекистон овози” (“Совет Ўзбекистони”)га фельетончи бўлиб ишга ўтди. Бу ерда 300 дан зиёд фельетон ёзиб, ўзини сўз устаси эканлигини кўрсатди.

“Ҳадик”, “Тилхат”, “Она”, “Характеристика”, “Бевақт айтилган азон”, “Домланинг уйига ўт кетди”, “Махсус топшириқ”, “Жонгинам, шартингни айт” каби катталар учун қисса ва ҳикоялар ёзган Х. Тўхтабоев болалар учун ҳам ҳикоялар ярата бошлади. Унинг “Биринчи дарахтим”, “Қочоқлар”, “Қизганчиқ”, “Дадажон, ёзманг”, “Келвордим, дада”, “Вали билан Салим”, “Шошқалоқ”, “Яхши-яхши” сингари ўнлаб ҳикоялари ёш китобхонларда катта қизиқиш уйғотди.

“Кичкина раис” ҳикоясининг қаҳрамони кичкинтой ўқувчи бола. Лекин Фозилжоннинг хатти-ҳаракати, интилиши, пахта далаларини сергаклик билан кузатиши, фикр юритиши раисларга хос.

Фозилжонда она заминга, одамларга нисбатан қизиқиш таъсирли чизилган. Кимсасиз, фирг етим бола ўз қишлоғи, атрофидаги одамлар билан севишиб, қувониб яшайди. Ўзини уларнинг бағрида эркин ҳис этади.

Худойберди Тўхтабоевда ёзувчиликка иштиёқ уйғотган, қобилиятининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган, асарларига қайтарилмас ранг ва жило берган нарса ҳаёт, вақтли матбуот, редакциядаги қайноқ ижодий муҳит ва қунт, чидам билан ўқиш, ўрганиш, ўз устида ишлаш бўлди.

Ҳаётда турли характердаги одамлар кўп бўлади. Биров яхшилик қиламан деб ёмонлик қилиб қўйганини ўзи ҳам сезмай қолади. Биров ўзини жамоат учун гоёт фойдали одамман деб ўйлайди, аслида эса зараркунанда бўлиб чиқади. Яна биров билар-билмас ҳар нарсага аралашаверади, ўртага тушади, сўз беради, лекин барибир мен ҳақман, шундай қилишим керак деб билади. Ана шундай кишиларга бағишланган “Жонгинам, шартингни айт” қиссаси Худойберди Тўхтабоевни ҳажвчи сифатида кенг китобхонлар оммасига таништирди.

Худойберди Тўхтабоев узоқ йиллар фельетончи бўлиб ишлаб, кишиларнинг юрак дардини, ҳасратини қунт билан ўрганди. Бундай шикоятларга сабаб бўлаётган шахсларнинг хатти-ҳаракатларини муфассал билиб олишга интилди. Даврдан орқада қолган, сарқит деб аталган иллатлар ботқоғига ботган, молу дунёга ҳирс қўйган шахслар ҳақида талай фельетонлар ёзди. “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими” номли асарлари ана шу фактларни умумлаштириш асосида юзага келди, десак тўғри бўлади.

Маълумки, ҳажвий қиссаларимиз бармоқ билан саналарди. “Калвак махсум”, “Тошпўлат тажанг”, “Тирилган мурда”, “Шум бола”дан кейин анча вақт бу жанрда айтарли асар яратилмади. Кейинги йилларда Абдулла Қодирӣ ва Фафур Фуломнинг анъаналарини Худойберди Тўхтабоев давом эттириб, бу “бўшлиқ”ни тўлдиришга ҳаракат қилди.

Худойберди Тўхтабоев болалар учун асар ёзаётган пайтда, албатта, ўз ўқувчисини кўз олдига келтириб ёзади. “Олти ёшли болага айтаётган гапингиз ўн тўрт ёшли ўсмирга айтадиган гапингиздан албатта, фарқ қилиши керак” деб таъкидлайди у. Ёзувчининг болалар ва ўсмирларга атаб ёзган асарларининг қизиқарли, ўқимишли, жозибали бўлишининг асосий сабабларидан бири ҳам шу. Шунинг учун ҳам Худойберди Тўхтабоевнинг биринчи юмористик-саргузашт қиссаси болалар ҳаётидан олинган “Сеҳрли қалпоқча” тез орада болалар ҳурматига сазовор бўлди ва уни жамоатчилик жуда яхши кутиб олди.

Ёзувчининг юморга мойиллиги, оддий вазиятлардан ҳам кулги чиқара олиш истеъдоди илгариги асарларига нисба-

тан бу асариди яна ҳам чуқурроқ сезилди. “Сариқ девни миниб” асарини қизиқарли сюжет асосига қуради, асарнинг ҳикоячиси — баёнчиси қилиб ундаги барча воқеаларнинг иштирокчиси, гувоҳи бўлмиш Ҳошимжонни қўяди, тилга олинадиган воқеалар унинг тилидан ҳикоя қилинади. Ёзувчи Ҳошимжоннинг ҳикояси орқали унинг ҳаёт йўли — саргузаштларини, ўзига хос характери ва психологиясини атрофлича очиб беради. Шунингдек, Ҳошимжон характерида Хўжа Насриддиннинг ва халқ эртақларидаги “тегирмонга тушса бутун чиқадиган” зукко болаларнинг фазилатлари яққол мужассамлашганлигини кўради.

“Сариқ девни миниб”да ўқиш, илм чўққиларини эгаллаш учун ва инсоннинг ўз орзуси, эзгу ниятига эришиш учун барча имкониятларни яратиб берган замонамизда яшашига қарамай, дангасалик, ялқовлик қилган, ҳаётда енгил-елпи йўл ахтарган ва адашган болалар — Ҳошимжонлар кулги остига олинади.

Ҳошимжон деҳқон оиласидан чиққан, шўхлиги оламини бузадиган бир бола. У ҳаётдаги кўп нарсага меҳнатсиз, қийинчиликларсиз осон йўл билан эришгиси келади. Меҳнатсиз ва илмсиз ҳам киши истаган нарсага эриша олиши, катта обрў орттириши мумкин, деб ўйлайди. Ўз фикрида қатъий турган Ҳошимжон муддаосини амалга ошириш учун бувиси айтиб берган эртақдаги сеҳрли қалпоқчани излашга тушади, узоқ изланишлардан кейин истаган ишини ҳеч қандай машаққатсиз бажаришга ёрдам берадиган сеҳрли қалпоқчани ташландиқ молхонадан топиб олади. Энди у ўзини орзуларига батамом эришадигандай ҳис этади. “Ортиқча” фанларни дарс жадвалидан чиқаришни рад этган директор, ҳар хил вазифалар бериб “миясини қотирадиган” ўқитувчиларига ўқимасдан ҳам ҳар қандай касб эгаси, машҳур одам бўла олиш, кўкрак тўла орденлар билан шон-шуҳратлар, катта обрўга эга бўлиш мумкинлигини кўрсатиб қўймоқчи бўлади ва шу мақсадда сеҳрли қалпоқча билан сафарга чиқади. Шундай қилиб унинг саргузаштлари бошланади.

Минг афсуски, сеҳрли қалпоқча бу борада Ҳошимжонга кўмак беролмайди. Сеҳрли қалпоқча муҳайё этган имкониятлар ҳар сафар кутилмаган кўнгилсиз оқибатларга олиб

келаверади. Ҳошимжоннинг бахти энди кулай деб турганда ишининг пачаваси чиқиб қолаверади. У давлат хўжалигида агроном бўлиб ҳам, “шоирлик қилиб” ҳам, қурилишда муҳандислик қилиб ҳам, қўғирчоқ театрида артистлик қилиб ҳам кўради, машҳур саёҳатчи сифатида бутун дунёни кезмоқчи ҳам бўлади. Лекин ҳамма ерда илмининг, тажрибасининг йўқлиги ишнинг пачавасини чиқараверади. Ҳошимжон қаерга бормасин, қандай иш қилмасин пировардида шармандаи шармисор бўлади. Унинг агрономлик ва муҳандислик “фаолияти” жинойтга олиб келади, қамалишига сал қолади, шоир бўламан деб расво бўлади, “улуғ артист” театрдан қувилади.

Қиссада Ҳошимжон ўз саёҳати давомида қанчадан-қанча ажойиботларнинг гувоҳи бўлиб, қизиқ, кулгили саргузаштларни бошидан кечиради. У ўқимай, меҳнат қилмай, ўз устида ишламай жуда кўп нарсаларга эришмоқчи бўлади, лекин у ҳеч нарсага эриша олмайди. Чунки унга илм-сизлиги панд беради.

Ёзувчи Ҳошимжон образини бутун қирралари билан очишга уринган. Болаларга хос ўйинқароқлик ҳам, соддалигу бегуборлик ҳам, гурурлик, тўғри сўзлик, шумлик, бироз мақтанчоқлик, ҳатто ўрнида ёлғонни ҳам дўндириб юборадиган, ўзини бошқалардан ажратиб кўрсатишга интилиш одатлари, болаларга тақлидчилик, довюрак, эпчил ва руҳий тетиклик, хафачилик ва руҳий тушкунликдан йироқлик Ҳошимжон характериға хос хусусиятдир.

Худойберди Тўхтабоевнинг “Сариқ девнинг ўлими” саргузашт романи уч қисм (“Ўртоқ полковник”, “Сариқ девни қувиб”, “Сариқ девнинг ўлими ёки олам гулистон бўлгани”)дан иборат. Бу роман асосида ҳам Ҳошимжон саргузаштлари ётади. Китобни ўқиб унинг янги саргузаштларидан хабардор бўласиз, сеҳрли қалпоқча яна мададга келади, ажойиб-ғаройиб кароматлар кўрсатади. У Ҳошимжонга жиддий масалаларда — ўғри, муттаҳам, текинхўрларни фош этишда ёрдам беради.

Эндиликда Ҳошимжон айнан аввалги ўйинқароқ Ҳошимжон эмас, балки тўққиз йиллик мактабни битириб, улғайиб, бирмунча қуюлиб, эси кириб, оқ-қорани таниб қолган йигитча. Энди у ўз ҳаёти, тақдири, жамиятга фойда етказадиган одам бўлиб етиши ҳақида жиддий ўйлай-

ди, бирор касб эгаллаш ҳақида бош қотиради. Бошида сартарош бўлади. “Биласизку, бир ишга аҳд қилсам, уни охирига етказмагунча қўймайдиган одатим бор. Жонимни қийнаб бўлса ҳам мақсадимга эришаман”, деб шу касб орқали одамларга хизмат қилишга бел боғлайди. Кейин милиция мактабига кириб ўқиб, уни битиргандан сўнг милиционерликка ишга ўтади. Китобдаги барча воқеа ва ҳодисалар, саргузаштлар Ҳошимжоннинг ана шу милиционерлик нуқтасидан бошланади, ҳамма гап-сўзлар қаҳрамоннинг шу касб-кори билан боғлиқ ҳолда давом этади.

Романда яхшилик, эзгулик рамзи сифатида милиция полковниги Салимжон, унинг мададкори Ҳошимжон, ёмонлик, эскилик рамзи тарзида Одил баттол гавдаланади.

Улар ўртасида тинимсиз шиддатли кураш кетади. Одил ниҳоятда маккор, у Салимжон бошига жуда кўп оғир савдолар солган, уйига ўт қўйган, унинг якка-ю ёлғиз фарзандининг қўлига тўппонча тутқазган, жиноятга етаклаган.

Асар пировардида бутун умри халққа, яхши одамларга зарар етказиш билан шуғулланган Одил баттол ва унинг ҳамтовоқлари қонуний мағлубиятларга учрайди, ҳақиқат, адолат, эзгулик голиб чиқади.

Худойберди Тўхтабоев ўз романида юлғичларга, қаллобларга қарши курашда бутун халқ бир кишидай бўлиб бирлашса, бу ишни бутунлай ўз қўлига олса, Одил баттолларга қирон келади, улардан ном-нишон ҳам қолмайди, деган фикрни ўртага ташлайди.

“Сариқ девни миниб” қиссаси ва “Сариқ девнинг ўлими” романининг энг яхши фазилатларидан бири тилининг ширадорлиги ва ўйноқилигидадир. Муаллиф бош қаҳрамон Ҳошимжоннинг тилини алоҳида эътибор билан ишлаган. Бу тил нозик қочирмаларга бойлиги ва жонлилиги, шу билан бирга болалар тилига мос ҳолда соддалиги билан ажралиб туради. Қаҳрамоннинг характери унинг сўзларидан шундоққина билиниб туради.

Фантастик-саргузашт жанри болалар адабиётининг энг қизиқарли жанрларидан биридир. Бундай асарлар болаларнинг онги ва психологиясига кучли таъсир кўрсатади, уларни ўқишга, ўрганишга, изланишга ўргатади, жамиятимизнинг фаол қурувчиларини тарбиялашга ёрдам беради.

“Қасоскорнинг олтин боши” романи марказида бош қаҳрамон — тарихий шахс, халқ қасоскори Намоз тақдир-ри ётади. “Қасоскорнинг олтин боши” тарихий-биографик роман эмас, шунинг учун ҳам муаллиф Намознинг ҳаётини батафсил ёритиб беришни мақсад қилиб олган эмас. Лекин адиб ўрни-ўрни билан унинг ҳаётига доир маълумотлар бериб борган. Бу маълумотлар унинг характерини тушуниб олишда китобхонга ёрдам беради.

Намоз фақат жисмонан эмас, ақлан ҳам етук. У ҳақиқат учун курашчи, қасоскор, кўрқмас, тadbиркор, очиқ кўнгил қаҳрамон сифатида гавдалантирилади. У атрофига ўзи каби довжорак йигитларни тўплаб, золимларга қарши курашга ундайди. Ҳалоллиги, мардлиги, адолатлилиги, етимпарварлиги учун халқ Намозни яхши кўради ва Гўрўғлига қиёс қилади. “Гўрўғлибек Намозбой қиёфасида пайдо бўлган эмиш. Афсун ўқиса кўздан ғойиб бўлиб қолармиш. Ундан ўқ ўтмас эмиш, қилич чопмас эмиш...”

Намознинг мардлиги, жасорати халқ қалбида мангу яшаб келаётганлиги “Қасоскорнинг олтин боши”да яхши чизиб берилган.

Талантли болалар адиби Худойберди Тўхтабоевнинг “Сир очилди”, “Ака-ука Омонбой билан Давронбойнинг қишлоққа газ олиб келганлари ҳақида жажжи қисса”, “Беш болали йигитча”, “Ширин қовунлар мамлакатада ёки сеҳр-гарлар жанги”, “Мунгли кўзлар”, “Жаннати одамлар” каби йирик асарларининг юзага келиши ўзбек болалар адабиётининг катта ютуғи ҳисобланади. У болалар учун янада ўқимишли асарлар яратиш мақсадида туинимсиз излан-моқда.

ФАРҲОД МУСАЖОН (1933 йилда туғилган)

Ўзининг қисқа ҳажмли ва ҳаяжонли ҳикоялари, мазмундор қиссалари, кичкинтойларни тўлқинлантирадиган пьесалари билан болаларнинг қувончларига қувонч улашиб келаётган қаламкашлардан бири Фарҳод Мусажон 1933 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. 1956 йилда Тош-ДУнинг Шарқ факультетини тамомлайди. Бир неча йил

Ўзбекистон радиосида, “Ўзбекистон маданияти” газетасида, “Гунча” журналида меҳнат қилади. 1966 йилдан эса “Ўзбекфильм” да муҳаррир, бош муҳаррир вазифаларида ишлаб келмоқда.

Фарҳод Мусажоннинг илк асари 1955 йилда эълон қилинган. Шундан сўнг “Дарадаги қишлоқда” (1960), “Турди, қизил боғич ва мен”, “Офтобни қувлаб” (1970), “Чин дўстлик” (1976), “Чевар қиз” (1982), “Булоқ суви” (1982), “Турди, велосипед ва мен” (1983), “Глоток родниковой воды”, “Текин томоша” (1989) каби китобларининг майдонга келиши болалар учун катта байрам бўлди.

1997 йилда адиб ўзининг болаларга атаб ёзган барча ҳикояларини жамлаб, йигирма икки табоқдан иборат катта китобини қайта ишланган ва тўлдирилган ҳолда чоп эттирди. Бу китобини ҳам илгарисига ўхшаб “Текин томоша” деб атади. Олдингисидан фарқли ўлароқ бу китоб уч қисмдан иборат: кичкинтойлар, ўртанчалар ва ўсмирларга.

Фарҳод Мусажон ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, унинг аксар ҳикоялари қувноқ юмор ҳисси билан суғорилган. Адибнинг барча ҳикояларида бегубор ва завқли болалик даври руҳияти сақланган. Шунинг учун унинг ҳикоялари осон ўқилади, осон ҳазм бўлади. Натижада таъсир кучи ҳам ортади.

Адиб ижодининг яна бир жиҳати у ўз персонажларини ёмон ёки яхшига, адабий атамалар қўллаб айтадиган бўлсак, салбий ёки ижобийга ажратмайди. Уларга баҳо берар экан, феъли-атвори қандайлигини тасвирлар экан ҳеч қачон кучли ибораларни, “аблаҳ, иблис, ярамас, газанда” ва ҳоказо ҳақоратомуз, қаттиқ-қуруқ сўзларни ишлатмайди. Зеро, инсон сифатида энди шаклланаётган болаларга нисбатан бундай ўткир сўзларни ишлатиш инсофдан ва адолатдан эмаслигини тушунади. У ўз қаҳрамонларини қандайлигидан қатъи назар — ўйинқароқми, лапашангми, айёрми, дангасами, мақтанчоқми — ҳаммасини бирдай севади ва севиб тасвирлайди. Унинг учун мутлақо ёмон бола умуман йўқ, камчилиги бўлиши мумкин, дейлик ёлғончироқ, хасисроқ, худбинроқ, лекин нокас бола йўқ, ҳар қандай болани ҳам тўғри йўлга солиб юбориш мумкинлигига ишонади. Ва шу муборак мақсад йўлида ижод қилади.

Адиб асарларида ёш авлодни мардлик ва олижаноблик, тўғри сўзлик ва ҳалоллик, инсоф ва иймон каби инсоний фазилатларни, садоқат ва меҳр-шафқат каби туйғуларни сингдиришга ҳаракат қилади. Ва бунинг уддасидан чиқади.

Фарҳод Мусажоннинг ўзига хос услуби бор. Унинг асаридан бир парчагина ўқиган одам муаллифнинг кимлигини аниқлаб олиши мумкин. У аниқ ва содда, тушунарли ва ихчам ёзади. Шу сабабли катта маҳорат эвазига йиллар давомида пайдо бўладиган ва шаклланадиган бадиий соддалик туфайли унинг асарлари ўқимишли чиқади. Болалар тили билан айтсак ҳикоялари “ростанам бўлган воқеага ўхшайди”. Дарҳақиқат, адиб воқеаларни худди ҳаётдагидек ишонарли ва қизиқарли қилиб сўзлаб беради. Бу жуда муҳим. Негаки болалар ҳикоя воқеаларига ишонмасалар асарнинг таъсир кучи йўққа чиқади. Мана шу омил — ишонтира олиш маҳорати Ф. Мусажон ижодининг энг муҳим хусусиятидир.

Фарҳод Мусажон барча ёшдаги болалар учун ёзади. Унинг китоблари орасида мактабгача тарбия ёшдаги, мактаб ёшидаги кичик ҳамда ўрта ва катта ёшдаги болаларга ва ўсмирларга бағишланган асарларни ҳам учратиш мумкин.

Аёнки мактабгача ёшдаги болалар китобхонлиги оналар, тарбиячилар томонидан амалга оширилади. Болалар ўзлари тинглаган асарлари ёрдамида атроф-муҳит билан таниша борадилар. Она-юртга, табиатга, муҳаббат ҳислатлари, меҳнат қилиш ва меҳнат аҳлини ҳурмат қилиш каби фазилатлар шу ёшдан шакллана бошлайди. Турмушда қизғанчиқ бўлмаслик, касб-ҳунар эгаллашга интилиш, катталарни ҳурмат қилиш каби ижобий фазилатлар ҳам шулар жумласига киради.

Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг педагогик-психологик хусусиятларини яхши ўрганган Фарҳод Мусажон уларга бағишлаб “Энг яхши бобо”, “Шодиёна кун”, “Шикилдоқ”, “Паҳлавон ва нимжон”, “Совға”, “Ажойиб бузоқча”, “Яхшилик”, “Тўлаб бер”, “Варрак”, “Доғ” каби ўнлаб ҳикоялар яратган.

Адибнинг “Варрак” асари мазмуни оддийгина варрак яшаш воқеаси асосига қурилган. Асарда кичкинтойларни болаликдан бошлаб мустақил ҳаракат қилишга чақирилади.

Ана шундай жозибали асарларидан яна бири “Энг яхши чана” дир. Бу ҳикояда қўли очиқ, саҳоватли, Бағри бутун бўлишлик, ҳасис, зиқна бўлмаслик каби ғоялар кичкин-тойлар онгига етказилади.

Латифжонга дадаси чана олиб келиб беради. Қувончдан боланинг боши кўкка етай дейди.

Латифжон бошда анча қизғанчиқ бўлади. Шунинг учун чанада битта ўзи учади. Бошқаларни чанага яқин келтирмайди, унга бировнинг қўли тегиб кетса, чанани кўтариб уйига чопади.

Латифжоннинг дадаси ўғлидаги бундай қизғанчиқликни пайқайди, лекин унга панд-насиҳат қилиб ўтирмайди. Аксинча, куйидаги ибратли ҳикоятни келтиради:

— Биласанми, — деди дадаси ўғлига, — мен бу ажойиб чанани қаердан олдим? Бунақаси магазинда сотилмайди, бу буюртма билан қўлда ясалган чана. Ёши олтимишда. Ҳа, отлмиш йил бурун битта оғайнимнинг адаси олиб берган экан. Оғайним ўша пайтда сендек экан. Чананинг чиройлилигини кўриб учишга унинг ҳам кўзи қиймабди. Каттароқ бўлганимда учарман, ҳозир болалар тортиб олиб эскитиб қўйишади, деб асраб юраверибди. Орадан йиллар ўтибди, бир кун қараса болалиги тугаб, чол бўлиб қолибди. Энди унга чана керак эмас эди, чунки чол одам уялмасдан чана учадими?! Оғайним чанани менга совға қилар экан, беғубор болалик чоғимда маза қилиб учолмадим, ишқилиб сенинг ўғлингга яхши хизмат қилсин деди. Шунақа, ўғлим, қизғанчиқ одам завқдан маҳрум бўлади!

Латифжон бошда дадасининг бу гапларига тушуна қолмайди. Юрагининг аллақасери жаз этгандек бўлади. Ниҳоят у дадасига юзланиб:

— Эртадан бошлаб аямасдан учаман, — дейди.

Адибнинг “Совға” ҳикояси ҳам кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишланган. Асарда болалар меҳнаткаш бўлишга даъват этилади. Оқилжоннинг гул экиши, уни меҳр билан парвариш қилиши кичик китобхонда катта таассурот қолдиради.

“Турди, қизил боғич ва мен” ҳикояси узоқ йиллардан бери ёш китобхонларнинг севимли асарларидан бири сифатида эъзозланиб келинади.

Ҳикояда озодалик, шаҳар тозалиги учун курашиш бош масала қилиб қўйилади. Турди ва Фиёс кабиларнинг шаҳар тозалигида фаол қатнашмаганликлари, дангасаликлари фош қилинади.

Хуллас, Фарҳод Мусажон ўзининг мактабгача ва мактаб ёшидаги кичик болаларга бағишлаб ёзган ҳикояларида салмоқдор фикрларни содда, болаларбоп шаклда айтади. Адиб насиҳат қилиш йўлидан бормайди, аксинча, болалар ҳаётида кўп учраб турадиган оддий воқеаларни тасвирлайди ва айтмоқчи бўлган муҳим гапларини ана шу воқеалар мағзига сингдириб юборади.

Фарҳод Мусажоннинг “Орзуга айб йўқ”, “Бўш келма, Алиқулов”, “Булоқ суви” каби бошқа қиссалари ўзбек болалар адабиётида муҳим ўринда туради.

Фарҳод Мусажон драматург сифатида ҳам ёшларнинг меҳрини қозонган. “Ҳаёлпарастлар”, “Оқ кабутар”, “Сабил қолди”, “Ўғлимни қайтариб беринглар” пьесалари шулар жумласига киради.

Булар орасида, айниқса, “Ўғлимни қайтариб беринглар” асари машҳур бўлди.

Драматург унинг номини ўзгартириб, “Нажот истаб” деб қайтадан ишлади. У Миллий Академик драма театрида муваффақият билан қўйилди. Душанбе, Олмаота шаҳарларида, Татаристонда сахна юзини кўрди.

Пьесада асосан бола тарбиясида ота-онанинг ўйнайдиган беқиёс катта роли ҳақида гап боради.

Фарҳод Мусажон катталарга бағишлаб “Баҳор нафаси”, “Бу кўзларга ишонса бўлади”, “Хотин кишининг раъйи”, “Кўр шофёр”, “Зўраки кашанда”, “Нозик масала”, “Калла-поча”, “Ҳиммат”, “Боғ кўча” каби китоблар ёзган.

ЛАТИФ МАҲМУДОВ (1935 йилда туғилган)

Ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида ҳикоя, қисса, пьесалари билан машҳур бўлган қаламкашлардан бири Латиф Маҳмудовдир. У 1935 йилда Тошкент шаҳрида дунёга келди. Тошкент давлат дорилфунунини тамомлаган. Узоқ йиллар Республика радиосида, “Камалак” нашриётида ишлаган.

Латиф Маҳмудовнинг ижоди, унинг ўз китобхонига бўлган меҳри, масъулияти ҳақида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, академик Салоҳиддин Мамажонов шундай ҳикоя қилади, — 70-йиллар Ўзбекистон телевидениеси томонидан ташкил этилган “Ёзувчилар — болаларга” телевизион эшиттиришларини олиб бораётган бир пайтда навбат Латиф Маҳмудовга келганда у эътироз билдирди, телевизорга чиқишдан бош тортди. “Мен ҳали бирон арзигулик асар ёзганим йўқ, китобхонлар олдига нима деб чиқаман”, деб рози бўлмади. Режамиз бузилди, ниятимиз амалга ошмади, мен ачиниб қолдим. Нега деганда, Латиф адабиёт даргоҳида ўн-ўн беш йилдан буён бетиним қалам тебратиб келар ва ўз ўқувчисини топа бошлаган эди... Латиф бу вақтда катталарга аталган учта ҳикоялар китобини нашр қилганди. “Чинор”, “Икки ўртоқ”, “Шўх дарёнинг сири”, “Болалар шодлиги” китоблари эса болалар қўлига етиб борганди. Латиф ҳикоянавис сифатидагина эмас, айтиш чоқда, қатор драматик асарлар муаллифи бўлиб ҳам танила бошлаган эди. 1964 йилда Латифнинг “Қирғай олиб қочган бола” саҳна асари Наманган ва Қарши театрларида қўйилди. Республика ёш томошабинлар театрида эса унинг “Сирли хат”, “Али-Вали” комедиялари намойиш қилинганди. Агар “Али-Вали” етти йилдан буён саҳнадан тушмаётган бўлса, “Дангасанинг ҳолига вой” асари Андижон қўғирчоқ театрида 500 мартадан кўпроқ қўйилди. Москвада “Беркут” (1965) номли китоби босилганди, 1971 йилда Латиф Маҳмудовнинг қисса ва ҳикоялардан ташкил топган “Икки дангасанинг саргузаштлари” деган каттагина китоби чоп этилди.

Мана шу далилларнинг ўзиёқ унинг болалар адабиётида ўзига хос муносиб ўрин олаётганлигидан далолат беради. Латифнинг эшиттиришда қатнашишга кўнмаганлиги менда унда нисбатан яна катта ҳурмат ва ишонч уйғотади. Латифнинг енгил шон-шуҳратга интилмаслиги (битта китобча чиқариб кўкрагига уриб шуҳрат кетидан қувганлар учрамайди дейсизми!), ижодига ғоят масъулият билан қараши ва китобхонни чуқур ҳурмат қилиши мени қувонтирди”¹.

---

¹ Эзгу ният йўлида “Ёш гвардия”, Тошкент, 1978, 100-бет.

Салоҳиддин Мамажонов айтганидек, у болаларга бағишлаб ёзган ҳар бир катта-кичик асарини узоқ вақт, пишиқ ва пухта қилиб ишлайди. Бу адибнинг биринчи тўплами — “Чинор” да ўз аксини топган.

Ҳикоя қаҳрамонлари Салим бобонинг ҳар куни эрта-лабдан кечгача чинорнинг тагида ўтириши уларга жуда бошқача туюлади. Гўёки бу ерда — чинор остида қандайдир бир яширин сир бордек туюлади уларга.

Маълумки, болалар ҳар бир нарсага қизиқувчан бўладилар. Улар ўзлари учун номаълум бўлган оламнинг сирасрорларини тезроқ билиб олишга, унинг охирига етишга интиладилар. Шоқир ҳам, Вали ҳам ана шундай болалар тоифасидан. Шунинг учун улар чинор ва унинг остидаги супага жуда қизиқиб қоладилар. Салим отанинг супада кечаю кундуз ўтириши уларни ҳайратга солади.

Аслида чинорда ҳам, супада ҳам ҳеч қандай сир-пир йўқ эди. Бобонинг якка-ёлғиз ўғли бўлиб, у шоиртабиат бўлган. Бир вақтлар шу чинор олдида бир аёл анҳорга қулаб тушади. Уни Салим отанинг ўғли қутқаради. Аммо ўзи анҳордан чиқа олмай, сувга чўкиб ҳалок бўлади. Шу сабабдан чол чинор тагида, супа устида узоқ ўтириб, ўғлидан қолган ёдгорлик — унинг китобини қайта-қайта ўқийди.

Бундан беҳабар бўлган болалар ғор қазиб, бу ердаги сирни билиб олмоқчи бўладилар. Кутилмаганда болаларнинг ғори ўпирилиб, супа қулаб тушади. Бу ерда ҳеч қандай сир ҳам, тарих ҳам йўқ эканлигини билган болалар, айниқса, бобонинг супа ўпирилиб тушгандан кейинги ҳолатини кўриб, ўзларини ўзлари кечира олмайдилар. Чол эса уйдан чиқиб, супа томон юрар экан: “...чинордан ўн-ўн беш қадам нарида, анҳор бўйида ўрани кўриб қолди, тўхтади, энгашди, хассасига таяниб худди сурат олдираётгандек қимир этмай туриб қолди. Анчадан кейин бошини кўтариб, кўз олди жимирлашиб кетди, ойнагини артмоқчи бўлганди, қалқиб кетиб, анҳорга тушириб юборди. Қалтираб анҳор ёқасига чўккалади. Енгини шимариб, ойнагини қидира бошлади. Бироқ чуқур, қўлини тортиб олиб, хассасини сувга тиқиб кўрди. У ҳам етмади. Ойнак аллақачон оқиб кетган эди. Салим бобо сувга қараб анча ўтиради. Кейин секин ўрнидан турди. Чинорнинг тагига бир қараб, қоқила-қоқила уйига қараб кетди”.

Қариянинг бундай аянчли аҳволидан ва айниқса, бу воқеадан кейин унинг касал бўлиб қолишидан болалар қаттиқ изтироб чекадилар. Бу ишда фақат ўзлари айбдор эканликларидан уяладилар. Қандай бўлмасин, чолга таскин беришга, унга ҳар томонлама кўмаклашишга, ёрдам беришга ҳаракат қиладилар.

“Чинор” ҳамон севиб ўқилади, болаларни яхшиликка, кексаларга кўмак беришга, ажойиб инсон бўлиб камол топишга даъват этиб келмоқда.

Кимки жисмоний меҳнатга берилса, жисмоний тарбия ҳамда спорт билан ошна бўлса, у ҳаётда соғлом ва тетик бўлади, олдига қўйган ният-мақсадига эришади, тенгқурлари ўртасида обрў-эътибор қозонади. Ёки аксинча...

Ёзувчи Латиф Маҳмудовнинг “Дарвозабон” ҳикоясининг қаҳрамони Ориф юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, иккинчи тоифадаги болаларга киради.

Кўпчилик болалар турли дам олиш масканларида ёзги таътилни кўнгилдагидек ўтказиб, спорт билан шуғулланиб, янги куч-қувват тўплайдилар, ҳар томонлама чиниқадилар.

Ориф-чи? У на жисмоний меҳнат қилади, на спорт билан шуғулланади, на бадий китоб ўқийди. Кечаси-ю кундуз, овқат еб, хомсемиз бўлиб қолганлигини Латиф Маҳмудов болаларга таъсир қиладиган даражада тасвирлаб беради.

Ҳикоянинг айниқса, қуйидаги мисраларини ўқиган ҳар бир ёш китобхон Орифнинг бу қиёфасидан кулади ва ўзи ҳам шу кўйга тушиб қолмаслик учун ҳаракат қилади:

“... қўшни кўча футбол командаси билан сайҳонликда учрашув бўлди. Ориф дарвозабон эди. Ўйинга аралашмай кўя қол, десак ҳам “мен бу учрашувга атайлаб куч йиққанман” деб туриб олди. Ноилож кўндик.

Шу кунни рақибларимиз дарвозага ўн тўрт тўп кириштиди. Ориф Нишонов копток тутаман деб ҳар гал коптоқдан олдин ўзи думалаб дарвозага кириб кетар эди”.

Латиф Маҳмудов ҳикоялари мавзу жиҳатдан ранг-баранг. Уларнинг ҳаммасида болалар қайноқ ҳаёти уфуриб туради. Адибнинг деярли барча ҳикояларида болаларни қизганчиқ бўлмасликка, катта-кичикка меҳрибон, ғамхўр бўлишга чақириш (“Бир пуд тош”); озода бўлиш, гигиена қонун-қоида-

ларига амал қилиш (“Қойил қилишди”); ҳалол, пок, тўғри сўз бўлиш (“Аттанг”); кўчат экиш, боғ-роғларни парвариш-лаш (“Гилос”); она табиатни асраш, авайлаш, унга фидойилик кўрсатиш (“Қиргай”, “Мусича”); давримизга муносиб касб-кор эгаси бўлиш (“Шокирнинг тоғаси”) каби болаларни қизиқтирадиган, уларни ҳаяжонга соладиган, тўлқинлантирадиган масалалар ётади.

Латиф Маҳмудов ўзбек болалар адабиётида қисса жанрини ривожлантиришга ҳам катта ҳисса қўшиб келаётган талантли адиблардан бири ҳисобланади. Адибнинг “Эски дуторнинг сирлари”, “Тоғдаги лолалар”, “Тоғда отилган ўқ”, “Икки дангасанинг саргузаштлари” каби қиссаларини ўқимаган ёш китобхон топилмаса керак.

Адиб ўз қиссаларида болаларнинг ҳаётларини, эзгу-ният, орзу ва интилишларини ёзади. Қиссаларда аъло ва яхши ўқишга интилиш, жисмоний тарбия ва спортга берилиш, катталарни ҳурмат қилиш ва кичкинтойларга ёрдам қўлини чўзиш, меҳнатсевар ва она-Ватанга фидокор бўлиб камол топиш каби масалалар ётади.

Адибнинг энг жозибали, болалар қалбини ўзига ром этадиган қиссаларидан бири “Икки дангасанинг саргузаштлари” дир.

Қисса қаҳрамонлари — Мирвали, Ботирлар оддий, бошқалардан фарқ қилмайдиган болалар, аммо хатти-ҳаракатлари, интилишлари бир жаҳон. Иккаласи ҳам ёмон ўқувчилардан эмас. Хулқ-одоблари ҳам бошқаларга манзур бўлади ган болалардан.

Ҳамма гап адабиёт муаллими Алижон Валиевичнинг Ботирнинг дадасига мактуб ёзиб беришидан бошланади.

Алижон Валиевичнинг болалар маъқул кўрмайдиган бир одати бор. Буни Мирвали тилидан берилиши янада ишончли чиққан: “Сиз Алижон Валиевич жуда баджаҳл одам экан, деб ўйламанг. Алижон Валиевич бировга қаттиқ гапирмайди, уришмайди, қовоғини ҳам солмайди. Ҳатто, айбингизни ҳам айтмайди. Гуноҳингиз оғир бўлса икки элик хат ёзиб конвертга солади, яхшилаб елимлайди, сизнинг оппоқ оқариб кетаётганингиздан завқланиб бе-парволик билан қўлингизга тутади.

“— Шунини дадангизга бериб қўйинг”.

Ботир ўқитувчининг қўлидан мактубни олар экан, даҳшатга тушади, нима гуноҳ иш қилиб қўйганини билмай ўй-хаёлга ботади.

Ҳамфикр, дўст, сирдош, юрса-турса бирга бўладиган Мирвали билан ўқишда, юриш-туришда йўл қўйган хатоларини хўп ўйлашади. Маълум бўлишича, улар кунлардан бир кун чолларга салом бермай ўтишган, қачонлардир таннафусда бир марта ўқитувчиларидан яшириб папирос чекишган, дарс тайёрламай келишганда синфдошларидан уйга берилган вазифани кўчиришган. Аммо булар хатга асосий сабаб бўлмаслиги мумкин деб ўйлашади.

Болалар руҳиятини яхши биладиган Латиф Маҳмудов ўқитувчи таърифига катта баҳо беради. Алижон Валиевич образини жуда ишончли қилиб чизади. Ботир юрса-турса ўқитувчи-устози уни кузатиб тургандек бўлаверади:

“...Назаримда кўчада юрсам елкамдан, уйда китоб ўқиб ётсам шипдан қараб турганга ўхшайди” деб болани ҳаётга янада масъулият билан қарашга ўргатади.

Латиф Маҳмудов қиссада тимурчилик ҳаракатига ҳам алоҳида муҳаббат билан муносабатда бўлади. Ўқитувчининг мактубини олган болалар ўзлари йўл қўйган хатоларни қидира бошлашади ва гуноҳларини ювиш мақсадида ўткинчи бир чолнинг қопини кўтариб унинг уйига олиб бориб беришади. Бу каби лавҳалар ёш китобхонда катта таассурот қолдиради.

Икки дўст нима бўлганда ҳам ўқишни бўшаштирмасликка ҳаракат қилишади.

Кейинчалик мактубдаги:

“— Заводингизга экскурсия уюштирмоқчимиз, пахта териш машинаси ҳақида гапириб берсангиз, қачон борсак бўлади”, деб сўраган хат мазмунидан хабардор бўлган икки дўст териларига сизмай қувонишса-да, аммо ўз хато ва камчиликларини тузатиб олганликларидан беҳад шод бўладилар.

Шу нарса қувончлики, қиссада хатоларсиз яшаш ҳар бир бола учун катта бахт эканлиги китобхон кўзига ярқ этиб ташланиб туради.

Латиф Маҳмудовнинг “Чўққидаги лолалар” қиссасида ҳам фаройиб, фавқулодда ва ғоятда қизиқарли воқеалар ҳикоя қилинади. Қиссада сирли йўловчилар ҳам, шаҳар

ҳовлиларидан бирида содир бўлган ғалати воқеа ҳам, дом-дараксиз ғойиб бўлишлар ҳам, антиқа излашлар ҳам бор. Қиссага Қизбулоқ ҳақидаги афсона ниҳоятда табиий сингдириб юборилган. Ана шу боисдан ҳам қисса қизиқиб ўқилади.

Латиф Маҳмудов ўзбек болалар насрида саргузашт жанрини ривожлантиришга ғоят катта ҳисса қўшиб келаётган адиблардан биридир. “Чўққидаги лолалар” шу жанр меваси ҳисобланади. Унда бошдан-оёқ болаларни ўзига ром этадиган воқеа ва саргузаштлар баён этилади.

Аммо шубҳасизки, гап фақат саргузаштлардагина эмас. Қиссанинг аҳамияти, муҳим жиҳати-у яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш хусусида, янги ҳаёт ҳақида, ақли, заковатли, тиришқоқ, сахий, меҳридарё кишилар — катталар ва болалар ҳақида ҳикоя қилади.

Қисса саҳифаларида турли-туман ўғилу қиз болалар, бизнинг замондошларимиз гавдаланади. Булар Равшан ва Асқар, Шаҳло ва Мунира, Озода ва Нортажилар. Улар сира бир-бирларига ўхшамайдилар, феъл-атворлари ва истак-майллари турлича, аммо уларни бир нарса — ҳалоллик, садоқатлилик, чинакам дўстлик бирлаштириб туради.

Катталар — Мўминжон, Мулладўст, уста Ашир образлари ҳам муваффақиятли чиққан.

Латиф Маҳмудов нозиктаъб, хассос ижодкор, у инсон характери, кайфиятининг турфа хил қирраларини маромида тасвирлашни жуда яхши уддалайди.

“Латиф Маҳмудовнинг “Чўққидаги лолалар” қиссасини ўқир эканман, — деб ёзади Сергей Баруздин, — бу шоир битган проза асари-ку, деган фикр хаёлимдан нари кетмади. “Зотан, ушбу таассурот бежиз эмас. Латиф Маҳмудовнинг ўз асарлари қаҳрамонлари билан муносабатида қандайдир ўзгача бир илиқлик, тасвир оҳангида самимият акс этиб туради. Айнан шу нарса асар қаҳрамонларини жонли, ҳаётгий ва тўлақонли тасаввур этишга имкон беради. Ёш китобхонларнинг адиб асарларини бунчалик севиб ўқишларининг боиси ҳам ана шундадир.

Адиб кейинчалик бу асарини қайта ишлаб, “Қопга яширинган одам” романини яратди.

Латиф Маҳмудов ўзбек болалар адабиётида драма жанрини ривожлантиришга катта ҳисса қўшиб келаётган санъ-

аткор сифатида ҳам эъозланади. Унинг “Э, аттанг!”, “Муҳим топшириқ”, “Дангасанинг саргузашти”, “Ҳақиқий ўғил бола”, “Али билан Вали”, “Бургут олиб қочган бола” каби асарлари узоқ йиллардан бери ёш томошабинлар қалбига қувонч бағишлаб келмоқда.

Латиф Маҳмудов ўз драмаларида доимо болаларнинг қайноқ ҳаётларини акс эттиради. Қаҳрамонлар кўпинча ўзларининг аъло хулқ-одоблари, меҳнатсеварликлари, ўқиш-мактабни севишлари бирлан ажралиб турадилар. Баъзи ҳолларда эса ишەқмаслик, дангасаликлари туфайли ўз тенгқурлари даврасида қизариб қоладилар. Масалан, “Э, аттанг!” асарини олиб кўрайлик. Аббос билан Азим 4-синфда ўқишади. Улар учун жисмоний меҳнат жуда енгилдек туюлади. Иккаласи:

Бизнинг ишни
Ҳамма кўрсин.
Кўча-кўйда
Мақтаб юрсин, —

дея синф хоналарини ювишга киришадилар.

Шошқалоқликлари, ишда тажрибасизликлари туфайли болалар полга сувни кўп тўкиб юбориб уни арта олмайдилар, дангаса, ишەқмас икки ўртоқ 1-синф ўқувчиларининг ёрдамлари билан синфни тозалаб, дўстлари олдида изза бўладилар.

Латиф Маҳмудовнинг “Али билан Вали” саҳна асари бугунги ўзбек болалар драмачилигида энг бақувват асарлардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у узоқ йиллардан бери жумҳуриятимиз болалар саҳнасидан тушмай келаётир.

Асарнинг бош ғояси — инсон ва унинг тарбияси. Халқда кимки ўзига ўзи хизмат қилишни билса, у ҳақиқий инсон бўлади, деган гап бор. Асарнинг бошидаёқ ўз-ўзига хизмат қилишни ёқтирмайдиган, кир-чир юрадиган Али билан Вали қиёфаси, уларнинг юриш-туришларига кенг ўрин берилади.

Али ҳам, Вали ҳам тозалikka, гигиена қонун-қоидаларига асло риоя қилмайдиган болалар: кийимлари кир, дазмолланмаган, қўл, бўйинларига сув тегмаган, тирноқлари олинмаган бу болалар синфда тўполончи, ўзлаштирмов-

чиликда ном чиқаришган. Улар меҳнат қилиш, жисмоний тарбия ва спорт ишлари билан шуғулланишни хаёлларига ҳам келтиришмайди, синфдошларини менсишмайди.

Тўполончи, қолоқ Али билан Вали тарбияси билан бутун синф шуғулланади. Айниқса, бошқа мактабдан келган аълочи ва жамоатчи Дилбарнинг хизмати катта. У юриш-туриши, оғир ва босиқлиги билан буларга ўз таъсир кучини ўтказади.

Асарда ўқитувчи Асад Саидович бошдан-оёқ иштирок этмайди. У аҳаён-аҳёнда китобхон кўзига ташланади. Али билан Валини яхши болалардан ибрат олишга, яхши ишларга қўл уришга чақиради. Бу эса бошқа тўполончи болаларга ғайритабиийдек туюлса-да, аммо кейинчалик улар бу ҳақ гапдан тўғри хулоса чиқаришга ҳаракат қиладилар.

Али билан Вали асар охирида катта ҳаёт йўлида бошқа тенгқурлари каби дадил олға интилувчи болалар сифатида намоён бўлишади.

Латиф Маҳмудов ҳам ҳикоя, ҳам қисса, ҳам драма жанрида ижод қилиб, ўзбек болалар адабиётининг салмоғига салмоқ қўшиб келаётир.

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг Фафур Фулом номидаги мукофотига сазовор бўлган Латиф Маҳмудов Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходимидир.

МИРАЗИЗ АЪЗАМ **(1936 йилда туғилган)**

Ҳозирги замон ўзбек болалар шеърлятида шоир Миразиз Аъзамнинг ўз ўрни бор. Бу, албатта, унинг изланиши, меҳнаткашлиги, болаларни ва уларнинг адабиётини қаттиқ севишидан. Ижодкор болалар ўртасидаги дўстлик, ҳамжиҳатлик, она-Ватанга чексиз муҳаббат, одобли бўлиш, яхши ўқиш учун ҳаракат қилиш, курашиш каби масалаларни кўпроқ очиб беришга ҳаракат қилади.

Миразиз Аъзам 1936 йилда Тошкент шаҳрида туғилди. Мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ шеърлятга қизиқди. Шеър й машқларини Қуддус Муҳаммадий ва кейинчалик Қудрат Ҳикмат бошчилиқ қилган адабий тўғарақда синовдан ўтказар, ижодий изланиш, ўқиш ва ўрганишни қиз-

н давом эттирар эди. Адабиёт ва шеърятга бўлган чанқилик уни ТошДуга етаклади. Адабий машқлари болалар ўқувчилар газеталарида, “Гулхан”, “Фунча” журналларида босила бошлади.

Университетни муваффақиятли тамомлаган М. Аъзам р қатор газета ва журналларда ишлади. Шоирнинг “Меълург”, “Ақлли болалар”, “Сенга нима бўлди?”, “Ғалатлуш”, “Ер айланади”, “Ерга доврўқ соламиз”, “Бир нтак ёнғоқ” каби тўпламлари болалар китоб жавонлардан мустаҳкам ўрин олган.

Миразиз Аъзамнинг жуда кўп шеър, қўшиқ, эртак-досонлари мактабгача тарбия ёшидаги болаларга бағишланган. У ҳар бир асарида болажонлар учун, албатта, бир янлик, бир яхши гап айтиш иштиёқи билан қайнаб-тошава бунинг уддасидан чиқади. Масалан, “Ер айланади” шеърини олиб кўрайлик. Бундай олиб қарасангиз, бу бирдий гап. Ахир неча минг асрдан бери у айланади яна ланаверади, бу ҳақда қандай шеър бўлиши мумкин, деген тушунча ҳаёлингиздан ўтади. Лекин шеърни ўқисангиз сизнинг тасаввурингиз бутунлай ўзгаради. Мурғак қалбда турсин биз катталар ҳам ернинг айланиши, онларнинг ўтиши, шамолнинг эсиб туриши билан ўсиб-улғайганимиз, камол топишимиз, бунёдкорлик ишларимиз кўзгиздан ўтади. Қилган яхши-ёмон ишларимизни кўрайлик. “Ер айланади” — худди шу ҳақда баҳс юриди:

Аста-аста шамол эсади,
Аста-аста ер айланади,
Аста-аста одам ўсади,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста улғаяр ақл,
Аста-аста ер айланади.
Аста-аста етилар нақл,
Аста-аста ер айланади.
Биров “мен” деб елдай елади.
Ҳар кимга ҳам навбат келади.
Аста-аста ер айланади,
Аста-аста ер айланади.
Мева пишар бир кун ногаҳон,
Аста-аста ер айланади.
Ўзлигини танир ҳар инсон,
Аста-аста ер айланади.

Кичкинтойлар кўпинча ҳаёт мураккаблигидан беҳабар бўладилар. Улар катталарнинг кўмагида, ўзлари тинглаган бадий асарлари ёрдамида олам мўъжизалари, турмуш билан танишиб борадилар. Миразиз Аъзамнинг “Бедананинг бувиси” шеъри бу ёшдаги болаларга жуда қўл келади. Бу шеър халқ оғзаки ижоди анъаналари таъсирида яратилган.

Ёш китобхон шеърда беданаларнинг турмуш тарзлари билан яқиндан танишиб олади. Худди инсонлар каби уларнинг ҳам қавм-қариндошлари, кекса-ёшлари бўлишини, касал-соғ юришларини буви-бедана кечмишлари орқали тушуниб етади. Буви дардга чалиниб, оғир касал бўлиб қолади, томоғидан овқат ўтмайди. Ҳаммининг тинчлиги, ороми бузилади, ҳар ким қўлидан келганича унга мададкор бўлишга интилади. Бу эпизод чиройли ва таъсирли чизилган:

Бедананинг отаси бор экан, нор экан,
Онасига орият ёр экан, ёр экан.
Дори-дармон, ўт-ўлан келтириб, келтириб,
Қари қушга тутишиб, ичириб, едириб,
Айланишиб бошида турдилар, турдилар.
Соғайишнинг чорасини кўрдилар, кўрдилар.
Миттивой ҳам қўлидан келганча, келганча,
Сув тутди бувисига билганча, билганча.
Уч кунда тандан ариб бор дарди, бор дарди,
Бувижон бошини кўтарди, кўтарди.
Хурсандликдан кўзлари ёшланди, ёшланди,
Сайроқилик қайтадан бошланди, бошланди.
Ва-вақ, ва-вақ,
Бит-бил-диқ.
Ва-вақ, ва-вақ,
Бит-бил-диқ.

Биз ҳар доим болалар адабиётида ўй ўйлаш, хаёл суриш, ўзининг учқур хаёллари билан яшаш ҳақида ёзилган асарларни қизғин қўллаб-қувватлаймиз. Миразиз Аъзамнинг ҳам “Хаёл суриш” шеърининг қаҳрамони ҳар бир нарсани тезроқ билиб олгиси, унинг поёнига етгиси келади. Лекин у қанча ўйланмасин, хаёл сурмасин ақлий тафаккури ҳали тўла ривожланмаганлиги сабабли кўп нарсаларни тушунмайди, ожизлик қилади. Ота ўғлини унча-

лик ўйламасликка чақиради. Отанинг насиҳати билан бола ўзини тинчита олмайди:

Қаттиқ ўйлайверма! — дейди юмшаб
отам, —
Каттароқ бўлганинда англарсан
ҳаммасин.
Ўйламай бўларканми шуларнинг барин одам?
Ўйламай яшолмайман,
масалан, ҳаммасини.
Кун қисқа
қандай қилиб кун чиқди, деб ўйлайман,
Тун чўзилса,
нега тун
чўзилди,
деб ўйлайман.
Уни хаёл қиламан,
Буни хаёл қиламан
Ўйлайман,
бари бир,
ўйлайман.

Миразиз Аъзамнинг “Биз енгамиз бўронларини” шеъри бугунги мустақилликка жуда қийинчилик билан, курашлар билан етиб келганлигимизни жарангдор мисралар билан чиройли ифодалаб беради:

Бизни босди довул, селлар —
Омон чиқдик бўронлардан,
Омон яшар ботир эллар —
Кўрқмас ваҳший ҳайвонлардан.
Қорли, музли чўққилар ҳам
Қолиб кетар пойимизда.
Жасур қўшиқ бизга ҳамдам
Ҳар бир қўнган жойимизда.

Шоир бу билан чегараланиб қолмайди. Ҳали олдинда қиладиган ишларимиз, улуғ мақсадларимиз борлигини таъкидлайди, болаларни юксак ахлоқ-одобли бўлишга, катталарнинг ишларини давом эттиришга чорлайди:

Мақсадимиз тоғдай улуғ —
Чамбарчасдир туташ қўллар.
Озодликнинг йўли қутлуғ —
Олға дўстлар, оғайнилар!

Миразиз Аъзамнинг “Қирқ болага қирқ савол”, “Ғалати туш”, “Нурхон билан Бурхон”, “Ота билан бола”, “Бир чўнтак ёнғоқ” (туркум), “Алла”, “Бола ва она”, “Йўтал бобо” каби шеър ва қўшиқлари болалар адабиётида катта ўринда туради.

“Асрор”, “Эрк қуши”, “Она юрт осмонида”, “Антиқа” каби дoston, эртақ-дostonлари ҳам болаларда катта қизиқиш уйғотиб келмоқда.

Миразиз Аъзамнинг “Асрор” дostonидаги Асрор образида болаларга хос жўшқинлик, шижоат, меҳнатсеварлик мотивлари, ҳақиқий ўқувчига хос фазилатлар ёрқин тасвирланади. Шоир бу ғояни очишда кичкинтойлар онги ва дунёқарашидаги ҳолатларни тўқнаштириш, уларнинг нарса ва воқеаларга бўлган муносабатларини солиштиришдан самарали фойдаланади.

Пилла қурти боқиш дostonга асосий мавзу қилиб олинди-да, ўқувчи-ёшларнинг бу соҳага қизиқишлари, билимдонликлари меҳнат жараёнида очиб берилади.

Асарда Асрорнинг олижаноб фазилатлари — оқкўнгил, софдил, қўли очиклиги ишонарли тасвирланади; унинг тут дарахтларини севиши, табиатга ғамхўрлиги ёш китобхонлар учун дидактик қимматга эга.

Ғайрат, Нор, Раҳим, Раъно образлари орқали қалби қайноқ, бир-бирига меҳрибон, жамоа иши учун фидойи ёшлар гавдалантирилади.

Болаларнинг мактабда пилла қурти боқишлари — қўшимча соҳа — қишлоқ хўжалиги ишларига жон-дилдан ёрдам беришлари, фикр-мулоҳаза юритишлари, бирор ишга қўл уришса, дадил ҳаракат қилишлари китобхонни хурсанд этади. Чунончи асарнинг “Пилла қуртларининг лоҳас бўлиши” бўлими ўқувчида катта қизиқиш уйғотади.

Пилла қурти боқилаётган хона ҳаддан зиёд исиб кетгач, қуртлар барг емай қўяди. Шу дақиқада болаларда юз берган ҳолат: тушкунлик, хижолатпазлик, қуртларга ачиниш ҳисси тасвири кичик китобхонни чексиз ҳаяжонга солади:

Пиллачилар хонасин
Босган эди сукунат
Ўқувчилар чурқ этмас,
Қотиб туришар фақат.

Шоир ҳаётӣ лавҳалар чизишда давом этади. Сўкичак энгиллатилиб, хона маълум даражада совитилгач, қуртлар яна аслига қайтади, бир меъёрда барг ейишга киришади. Болалар олам-олам қувончга тўладилар, шодланадилар:

Бир-бирига қарашиб
Болалар жилмайдилар.
Хатар ўтган бўлса ҳам
Хонадан жилмайдилар.

Шоирнинг “Ўлмас қуш” эртақ-достонида тасвирланишича, Чингизхоннинг жодугарлик билан баҳодирларнинг ёстиғини қуритган гўзал канизаги Сайхун бўйида яшаётган Наҳанг қассобнинг ҳам оромини бузади. Жанг майдонида канизакни кўрган Наҳангнинг қиличи қўлидан тушади. Қизнинг макрига учиб, уни севиб қолади. Унинг хотини қазо қилиб, Ўлмас ва Олмос исмли фарзандлари қолган эди. Бироқ ота ўғли ва қизидан кечиб, канизакка уйланади. Достонда эпчил қиз Олмоснинг акаси Ўлмас учун отаси ва ўғай онасидан ўч олиши анча қизиқарли ва ишонарли тасвирланади.

Болалар адабиёти тараққиётига катта улуш қўшаётган М. Аъзам ҳозир янги-янги асарлар устида ишламоқда.

ЭРГАШ РАИМОВ (1937 йилда туғилган)

Менинг дўстим, қушчалар, сиз,
Куйни хўп-у хуш чаласиз.
Баҳор келди учиб келинг,
Боғимизга кўчиб келинг.
Мен куйлайин гул Ватанда,
Сиз куйлангиз гул чаманда,
Куйга тўлсин боғ-у гулшан,
Куйга тўлсин она-Ватан.

Бу мисралар — мустақил диёримизнинг кенжатоӣи, эртанинг бунёдкори, она-Ватанимизнинг гулдек яшнаб туриши, унинг бағрида булбул-у майналарнинг худди ўзи каби эркин хониш қилиб юришлари тарафдори бўлган бола тилидан айтилган кўшиқ Эргаш Раимов қаламига мансуб.

Бутун ҳаёти ва ижодини болалар учун шеър, кўшиқ, ҳикоя, дoston, драма, қисса ва романлар ёзишга қаратиб келаётган истеъдодли қаламкашлардан бири Эргаш Раимов 1937 йилда Тошкент вилоятининг Чиноз туманида таваллуд топди. Чинозда ўрта мактабни тамомлаб, ҳозирги Низомий номли Тошкент давлат педагогика университетининг тарих-филология факультетида ўқиди. Бир неча йил “Камалак” (“Ёш гвардия”) нашриётида ишлади, меҳнат фаолиятининг катта қисмини эса Ўзбекистон телевидениесида турли бўлимларда муҳаррирлик билан ўтказиб келмоқда.

Эргаш Раимов сермаҳсул қаламкашлардан бири ҳисобланади. Унинг “Анҳорча” — (шеърый тўплам. 1963 йил), “Булут ва бола” (шеърый тўплам. 1969 йил), “Оқилбой” дoston. 1973 йил), “Бир дона япроқ” (дoston-эртақ. 1971 йил), “Жилғалар куйлайди” (шеърый тўплам. 1973 йил), “Меҳрибонларим” (қисса. 1975 йил), “Ажаб қишлоқ” (қисса. 1976 йил), “Эҳ, биз катталар” (қисса. 1979 йил), “Кўз лғамас шуълалар” (қисса. 1986 йил), “Гулларим, булбуларим” (шеърый тўплам. 1988 йил), “Удивительный кишак” (қисса. Рус тилида. 1990 йил) каби китоблари болар ўртасида қўлма-қўл бўлиб юрибди. Драматургнинг Доктор Ҳакимнинг фаройиб ихтироси”, “Ёз кунларининг триди” (Э. Мусаев билан ҳамкорликда), “Шаҳарлик кен” (Алп Жамол билан ҳамкорликда), “Дардисар” комедия (Э. Мусаев билан ҳамкорликда), “Кафтингда тут”, “Занг коса” сингари сахна асарлари узоқ йиллардан бери театромошабинларда катта эстетик завқ-шавқ уйғотиб келмоқда.

Эргаш Раимовнинг кичик мактаб ёшидаги болалар ўқитидан олиб ёзган шеърлари бир олам. У ўз шеърларида стақил диёримиз ҳақида, бу масканда ташвишсиз яшаб, олим-тарбия олаётган мактаб ўқувчиларининг ўқишларидан ахлоқ-одоблари, она-Ватанга, табиатга, меҳнатга меҳр-қаббатлари тўғрисида тўлиб-тошиб ёзади.

Ривоят қилишларича, қадимда бир тўда болалар ўйиндан машғул эдилар. Тасодифан халқ ичида обрў ва эътига эга бўлган бир қари одам отга миниб ўша кўчадан бошлади. Ўйнаб турган болалардан бири чолнинг кетганини кўриб, четроқ жойга чиқиб турди. Қари киши

етиб келгач, қўл қовуштириб салом берди. Бошқа болалар эса, чолга эътибор бермай, ўйинда машғул бўлдилар.

Чол бу боланинг оқилона ҳаракатидан завқланди. У болаларнинг одобини синаш учун болалар ёнига келиб, қўлидаги узукни уларнинг ўртасига ташлаб:

— Қайси бирингиз узугимни қўлимга олиб берсангиз, китоб, дафтар олиш учун пул бераман, — деди. Болалар бир-бирлари билан уришиб узукка ёпирилдилар. Ниҳоят, бир бола чаққонлик билан узукни олиб, чолнинг қўлига берди. Салом берган бола эса узукни олиш учун қилган ҳаракатларга қўшилмай, ўз жойида турарди. Бу дафъа узукни унинг ёнига ташлади. Бола дарҳол узукни ердан олиб, артди. Чолга таъзим қилиб, унинг қўлига берди. Чол у боланинг одоби, тарбиясидан завқ-шавққа тўлиб, таҳсин-офарин айтди, отдан тушиб, боланинг пешонасидан ўпиб, унинг ҳақиқага хайр-дуо қилди, ўғлини шундай тарбияли, одобли қилиб ўстиргани учун унинг ота-онасига раҳматлар айтди.

Эргаш Раимовнинг кўп шеърларида юқоридаги ҳикоятда кўрсатилган бола каби ахлоқ-одобли қаҳрамонлар бор. Шоир шеърларида таъкидлаб ўтганидек, ўзбек халқи ва фарзандлари одоб-ахлоқ борасида, салом-аликда бутун дунё аҳлини ўзига ром қилиб келади. Даниялик бир этнограф олим умрининг ўн беш йилини олам кезиш, саёҳат қилиш билан ўтказди. Бир қатор мамлакатларда бўлади, одамларнинг муомаласини, уларнинг салом-алигини ўрганади. Бизнинг мамлакатимизда бўлган чоғида, — ер юзининг кўп диёрларида бўлдим, халқ, элатлар билан суҳбатлашдим. Аммо ўзбек диёридек салом-алик тавозъга бой юрт-у халқни кўрмадим. Ўн беш ёшли бир ўзбек қизалоғининг тавозъе билан чой узатиши мени қойил қолдирди, — деб қайта-қайта таъкидлаганини кўпчилик билади.

Болалар шоири Эргаш Раимовнинг “Олтин олма — дуо ол”, “Олқиш олган болалар”, “Боболар раҳмат деди”, “Қизча” шеърлари салом-алик қилиш, дуо олиш, катталарга ҳурмат, кичикларга илтифот кўрсатишга қаратилган. Масалан, “Қизча” асарини олиб кўрайлик. Асар оддийгина бир ўқувчи қизалоқ тўғрисида. Шу қизчанинг юриш-туриши, салом-алиги ҳақида.

“Қизча”да шоир энг аввало мактабга йўл олган ўқувчи қизнинг оддийлиги, соддалиги, беғуборлиги тўғрисида сўз юритади. Унинг юриши, туриши барча болаларга ибрат, намуна бўлиши, ўртак кўрсатиши:

Мактабга борар қизча,
Бамисоли бир ғунча.
Қўлида жажжи папка,
Юзи ўхшар офтобга,

— каби мисраларда таъсирли қилиб берилган. Қизчанинг ҳамма болаларга ибрат бўладиган томони шундаки, у йўлда дуч келган катта-кичикка салом бериб ўтади. Қизча кимга салом берса, раҳмат эшитади, дуо олади. Дуо, мақтов, олқиш битта ўзигагина эмас, балки бу қизчани шу даражага етишида хизмат қилган, ўргатган ота-онасига, муаллимига ҳам айтилган таҳсин ёш китобхон қалбида узоқ сақланиб қолади:

Кўринганга дер, — салом,
— Кўп яша, балли болам.
Одоблик таълимингга,
Раҳмат муаллимингга,
Йўлингга бахт эш бўлсин,
Ўқишларинг беш бўлсин,
Дуо қилади чоллар...
— Ширин-шакар она қиз
Катта бўлгин доно қиз,
Дуо қилар аёллар
Яхши қиз! Номи яхши,
Элга саломи яхши.

Ҳаётда қайси бола ювиниб-тараниб, покиза кийиниб юрса, мактаб гигиеник қонун-қоидаларига амал қилса, албатта, ўша ўқувчи кўп нарсага эришади, танаси соғлом, ўзи тетик-бардам бўлади. “Ёрқиной” худди шу мазмунни ифодаловчи асар. Шоирнинг шиори шундай: “Ҳамма покиза бўлсин”, “ювиниб, оппоқ кийиниб юрсин”. Ана ўшанда “Ҳар боланинг одоби яхши, ўқиши аъло” бўлади, катта-кичикнинг ҳурмат ва олқишига муяссар бўлади:

Мактабда ҳам, уйида ҳам
Ирkitликка доим қарши.
Шунинг учун ҳамма уни
Доктор қиз дер: қандай яхши!

Болалар шоири Эргаш Раимовнинг “Дон йиғишдик”, “Аъло ўқиш-аъло иш”, “Катталарга дастёр-ҳамкормиз”, “Раҳмат деди муаллим”, “Биз ҳам кичик ёрдамчи”, “Дон экамиз, дон йиғамиз”, “Дон келди — нон келди” ва бошқа шеърлари, қўшиқлари халқ ривоятлари, панд-насихатлари йўлида ёзилганлиги боис таъсирли, ўқимишли, бадий пишиқ чиққан. Бу асарларда катталар меҳнатини қадрлаш, кичкинтойларни ҳам худди боболар каби меҳнаткаш бўлишга даъват этади.

Шоирнинг таъбири билан айтганда, жисмоний иш, меҳнат одамни бахтиёр қилади, умрига-умр, ризқига-ризқ, эл-юрт ўртасида обрўйига-обрў қўшади.

Эргаш Раимов суҳбатларнинг бирида отаси ҳикоя қилиб берган қуйидаги ривоят унга кўп нарса берган. Ўқимишли, меҳнаткаш бўлишга ўргатган. Шу сабабли шоир ижодида меҳнат мавзуси катта ўринда туради.

— Куз кунларидан бир кун саксон ёшга кирган бир чол ёғочдан ясалган уйда ўтирганди. Ниҳоят қариганлигидан унинг соч-соқоли жуда оқарган бўлса ҳам, юзи тўла, бели ва қўли қувватли, ҳамма аъзолари саломат эди. У чолнинг рўбарўсида унинг набира ва эваралари ўйнашиб юрганди.

Шу вақтда бир йигит келдида, чолга салом бериб, унинг ҳол-аҳволини сўради, чол билан бир оз сўзлашиб ўтиргандан кейин ундан шунча ёшга етган бўлса ҳам, ёш йигитлардек қувватли ва ғайратли эканининг сабабини сўради. Чол у йигитга:

— Ота-онам ёшлигимдан бошлаб кун чиққунча ўрнимда ялқовланиб ётишга рухсат бермади. Шунинг учун эргалаб дарҳол ўрнимдан туриб бир иш билан машғул бўлдим, иш ва меҳнатдан сира ҳам эринмадим. Ишга ихлос билан берилиб, уни ўлда-жўлда қолдирмасдан тўла-тўкис битиришга ғайрат қилдим. Бутун умримни иш ва меҳнат билан ўтказдим. Иш-меҳнат бутун аъзомни қувватли қилди, менга узоқ умр, саломатлик бағишлади. Энди ўғилларим ва набираларимни ҳам иш-меҳнатга ўргатиб тураман. Агар сен ҳам мендек кўп яшашни, қувватли ва соғ-саломат бўлиб умр кечиришни истасанг иш-меҳнатдан асло тортинма. Ҳар вақт ихлос билан берилиб иш қил, ялқовликдан йироқ бўл, — деб жавоб берди.

“Дон келди — нон келди” шеъри кўп вақтдан бери болаларнинг меҳнатга, ғалла экиш, парвариш қилиш, буғдойдан мўл-кўл ҳосил олишга нисбатан бўлган иштиёқ-ҳавас, ҳисларини жўш урдириб келади. Шеърда вагон-вагон доннинг ўша ривоятдаги каби меҳнаткаш, ҳалол, пок одамларнинг пешона терлари ҳисобига юзага келиши ёш китобхонни хурсанд қиладиган, ғайрат-шижоатларига ғайрат кўшадаган, ғалла экиш, парвариш қилиш, ўриб-йиғиштиришга одатлантирадиган даражада чиройли, таъсирли чиққан:

Поезд чўлдан келади,
Темир йўлдан келади.
“Буб-буб-буб”лаб келади
Нени юклаб келади,
Қатор қизил вагонга,
Қатор учун вагонга?
— Дон,
    Дон,
        Дон!
Донни чўлга ким эккан?
У азамат ким экан?
— Биласанми у — деҳқон.
Ота каби меҳрибон —
Ўз юрти — ўз элига
Етказиб берар доим:
— Нон!
    Нон!
        Нон!

Она-Ватан! Ватанни севиш, ардоқлаш, унинг ҳар бир қарич ерининг ўзи учун муқаддас билиш тўғрисида шеър битмаган ўзбек болалар шоири йўқ. Эргаш Раимов ҳам худди шу мавзуда шеър ёзган. Лекин у мавзунини бошқача, ўзига хос янги услуб, янги йўл билан очиб беришга ҳаракат қилган ва олдига қўйган мақсадига бир қадар эришган. Масалан, “Олақарға”ни олиб кўрайлик. Боболар азалдан: қарға қағ этади — ўз вақтини чоғ этади, деб қарғанинг енгилтаклиги, ҳаётга бефарқ қараши, бир онлик роҳатини кўзлаб яшашини танқид қилиб келадилар. Шоир ўша қарғада чинакам юрт, эл йўқлигини шеърга солиш билан кичкинтойларни қарға каби бўлмасликка, она-Ва-

танни астойдил, бир умрга, сўнгги нафасгача севишга чорлайди:

Олақарға қағ этади,
Ўз вақтини чоғ этади.
Қорға шўнғиб чўмилади,
Пар тўшакка кўмилади.
Иссиқ кунлар унга ёқмас,
Ёз кунлари қор ҳам ёғмас
Шунинг учун қишда ўйнар,
Иссиқ кунда боши қайнар.
Ёз келганда учиб кетар,
Юртин ташлаб кўчиб кетар.
Севмас қарға чаманини,
Демак, савмас ватанини...

Эргаш Раимов “Симлар чалади хуштак” асарида катта-ю кичик болаларга ибрат, ўрнак бўладиган мавзуни очиб беради. Асар қаҳрамони Мавлуда исмли қизча. У машқ, бадантарбия билан кўп нарсаларга эришиш, соғлом, тетик, бақувват-бардам бўлиш йўлини ўрганиб олган. Қаҳратон қиш ўз ҳукмини ўтказиб, унча-мунча одамнинг совуққа бардоши чидамай турган бир пайтда у бемалол, хотиржам қор устида машқ қилади, танасини чиниқтиради, ҳамманинг ҳавасини келтиради.

Мавлуданинг фақат машқ устига машқ билан эл оғзига тушиши . . . шоирона тасвирга эга:

Қаҳратон қиш чилласи,
Юзни кесар изғирин.
Уйдан чиқсанг эшикка,
Ачишар кулоқ, бурун.
Писанд қилмай совуқни,
Эрта туриб Мавлуда.
Бадантарбия қилар
Роҳатланиб ҳовлида.
Ойиси дер: — Ҳой қизим,
Шамоллаб қолма яна.
— Йўқ, ойижон, — деди у —
Совуқда пишар тана.
Чидаёлмай совуққа,
Симлар чалади хуштак.
Аммо спортчи қизча,
Ўзин сезади кушдек.

Шоир Эргаш Раимов ўзбек болалар адабиётида дoston, эртақ-дoston ижодкорларидан бири сифатида кенг китобхонлар оmmasига яхши таниш. Ов овлаш, кексаларга муҳаббат, она-табиатни, ҳайвонлар оламини севиш, ардоқлаш, уни эҳтиёт қилиш (“Кекса овчи қиссаси”); яхши ўқиш, билимдон бўлиш, илм-фан сир-асрорларини кўпроқ ўрганиш, ўзлаштириш (“Оқилбой”); меҳнаткаш, ҳалол-пок бўлиш, ўзгаларни камситмаслик (“Бир дона япроқ”) каби масалалар шоир дostonларининг асосий мавзуси ҳисобланади.

Бутун ижодини кичкинтойларнинг катта адабиётига бағишлаб келаётган Эргаш Раимовнинг “Меҳрибонларим”, “Ажаб қишлоқ”, “Кўз илгамас шуълалар”, “Эҳ, биз катталар” ва бошқа қиссалари ҳозирги ўзбек болалар прозасида ўзига хос ўринда туради. Ёзувчи қаламга олган мавзу ҳар хил, қаҳрамонлар ҳар хил, аммо мақсад, муддао бир хил — давримизга муносиб комил инсонларни тарбиялашдан иборатдир.

Ҳаётда бола тўполончироқ, шўхроқ ҳам бўлиши мумкин. Бўлар бола бошидан, деганларидек бола дадил бўлиб ўсса, ўз нонини ўзи топиб ейдиган бўлса, қандай яхши. Бироқ Усмонхўжага (“Меҳрибонларим”) ўхшаб қолса, бундай эрка, зараркунанда боланинг боридан йўғи яхши.

Бир донишманддан сўрадилар:

— Қандай аломатлар одамнинг бахтли эканидан хабар беради?

Донишманд айтади:

— Ҳалол меҳнат, сахийлик, ғайрат, очиқ юзлилик ва ширин сўзлилик бахтли одам аломатларидир.

Яна ундан сўрадилар:

— Чакки йўлда юрган тарбиясиз фарзанд нимага ўхшайди?

Донишманд айтади:

— Бундай фарзанд ортиқча ўсган бармоққа ўхшайди. Уни кесиб ташламоқчи бўлсанг, оғрийди, ўз жойида қолдирсанг, бедаво бўлиб тураверади.

Усмонхўжа ҳам худди ортиқча ўсган бармоққа ўхшайди. Усмонхўжанинг ноўрин хатти-ҳаракати, ўйинқароқлиги, манманлиги, кибр-ҳавога берилганлигини муаллиф меъерига етказиб тасвирлайди. Боланинг ўзбошимча, бемеҳр бўлиб камол топишига онаси сабабчи. Онанинг ўзи

шундай иллат қобиғида ўралашиб қолганлиги боис ёлғиз фарзандининг ҳам тарбиясини издан чиқаради, унинг талтайиб кетишига, шароит яратади. Аммо ота ҳақиқий инсон. Усмонхўжа мактаб жамоаси, ота кўмаги билан қайта оёққа туради.

“Ажаб қишлоқ” қиссаси ўсмирлар ҳаётини очиб беришга қаратилган. Асарнинг асосий қаҳрамонлари Саид ва Соатдирлар. Бу қисса ёш китобхонлар томонидан севиб ўқиб келинади. Шодибек ичкиликка муккасидан кетган, ароқ туфайли обрўси йўқолган, ишидан ҳайдалган инсон. Саид ва Соатлар ота изидан эмас, бошқа йўл билан бориб, ҳаётда ўз ўрни, ўз бурч-вазифаларини бажаришга интилган ёшлар сифатида китобхонда яхши таасурот қолдирадилар.

Иккинчи жаҳон уруши ўзбек халқининг ҳам бошига тушган бало бўлди. Фашист босқинчиларига қарши курашда кўп оилалар кимидандир жудо бўлди. Урушга кетганларнинг айримлари бир умрга мажруҳ бўлиб қайтдилар. “Кўз илғамас шуълалар” қиссаси мана шундай кишилардан бирининг ҳаётини кўрсатишга бағишланган. Болтабой ака урушдан омон қайтган. Аммо панжалари тўмтоқ бўлиб қолган. Уруш офатидан, очлик ва юпинликдан отаси, хотини оламдан кўз юмган. Ота фронтдан қайтганида безгак азобини тортиб ётган ёлғизи — Тўхтаҳон ҳам қазо қилади. Аммо Болтабой ака атрофида яхши, сахий, меҳрибон, бағри кенг одамлар кўп. Ана ўшалар ичида Болтабой ака ўзини эркин тутати, дунёда ёлғиз эмас эканлигини ҳис қилиб яшайди. Дўсти совға қилган айиқ боласига исми ўчмасин деб Тўхтаҳон деган ном беради. Тўй-ҳашамларда айиқ ўйнатиб катта-кичикка кулги, қувонч, шодлик улашади. Шу йўл билан Болтабой ака одамларнинг умрларига умр улашади, элдан дуо олиб ўзи ҳам қалбига таскин бериб умр ўтказати. Зеро, адибнинг ўзи китоб сўз бошисида ёзганидек, “Баъзи одамларни сахий, бағри кенг дарёларга ўхшатгим келади. Сокин дарёлар тубида қанчалар куч-қудрат, қанчалар жўшқинлик, алғов-далғов пўртаналар борлиги ҳаммага аён”. Мажруҳ Болтабой ака атрофида ҳам Шер ота, Абдулла каби ҳақиқий инсонларнинг борлиги, кимсасиз, чорасиз, ғариб кўнглини кўтариб, уни яшашга, яшаш учун қаттиқ курашишга даъват

этиб туришлари китобхон болаларнинг қувончларига-қувонч улашади. Уларни ҳам яхши ўқишга, юриш-туришда ўзгаларга ўрнак бўлишга мудом чорлаб туради.

Э. Раимовнинг севги ва садоқат, поклик, инсонийлик ва оилавий бурч ҳақида ёзган “Эҳ, биз катталар” қиссаси болалар ўртасида катта шов-шувга сабабчи бўлди. Асарда етакчи қаҳрамон Жалолиддин. У тўртинчи синфда ўқийди. У сипо, оғир-босиқ, содда бола сифатида ҳаммани ҳавасини келтиради. Мактабда яхши ўқийди, уй-рўзгор ишларида онасига кўмаклашади. Меҳнат билан, ўқиш билан ўзининг кўнглини ўзи кўтаришга, буларни қон қақшатиб ташлаб кетган ота ўрнини босишга интилади. Қиссада Жалолиддиннинг руҳий кечинмаларига, отасизлик, болаларнинг қаттиқ гап-сўзларига унинг сабр-тоқат билан, бардош билан чидаб юришига кенг ўрин берилади.

Драматургнинг “Доктор Ҳақимжоннинг фаройиб ихтироси”, “Кафтингда тут”, “Заранг коса” каби пьесалари узоқ йиллардан бери мамлакатимиз ёш томошабинлар театрида, телевидениеда қайта-қайта намоиш қилинмоқда.

ТЎЛАН НИЗОМ (1938 йилда туғилган)

Бугунги ўзбек болалар адабиётини Тўлан Низомсиз тасаввур қилиш қийин. Унинг ўқиш., одоб ва меҳнатга бағишланган сержило шеърлари, болаларнинг қувончларига қувонч улашадиган кўшиқлари, дилларни ром этувчи ажойиб-фаройиб эртақ-достонлари узоқ йиллардан бери ёш китобхонни мафтун этиб келмоқда.

Тўлан Низом асли чўллик. Шунинг учун ҳам унинг ижодий ишлари чўл-биебонларни боғ-роғларга айлантриш, бу ишларда болаларнинг иштироклари масалаларига қаратилганлиги билан ҳам ажралиб туради. Демак, чўлқувар болалар шоири, деб ном чиқарган Тўлан Низом 1938 йилда Андижон вилоятининг Бўз туманида чўлқувар оиласида таваллуд топди.

Тўлан Низомнинг отаси доимо бўлажак шоир қулоғига меҳнатни севиш, меҳнат аҳлини эъзозлаш лозимлигини қуйиб:

— Ўғлим, меҳнатдан ҳеч қачон қочма, яхши инсон, ўқимишли одам бўламан десанг кетмон чоп, чўлни ўзлаштирувчилар сафида бўл, яхши ўқи. Жисмоний меҳнат билан ўқишни омухта қилиб олиб борсанг, кам бўлмайсан. Тенг-тушларингни ҳам меҳнат қилишга чорла, меҳнатга ҳавас қил. Ахир ҳеч бир ишни ҳавас қилмайдиган, ҳеч нарсага қизиқмайдиган, меҳнатга бепарқ қарайдиган бирорта ҳам киши қолмаслиги керак. Ҳар ким ҳам олим, ёзувчи, артист бўлиб етиша олмайди, ҳар бир киши ҳам янгилик кашф эта олмайди, лекин ҳар бир киши ўз соҳасида, ўз ишида худди шоирдек, худди рассомдек тер тўкиб меҳнат қилиши керак — бу шахсинг ҳар томонлама камол топишида ғоят муҳим аҳамият касб этади. Ҳеч кимнинг қўл учиди, шунчаки апил-тапил ишлашига йўл қўйиб бўлмайди. Ўзи яхши кўрган иши билан шуғулланмайдиган кишини ҳеч қандай маданий бойликлар, хазиналар билан шод этиб бўлмайди, — дея насиҳат қилар эди. Ота панд-насиҳатини қулоғига қуйиб олган Тўлан далада ишлади, мактабда ўқиди. Ўрта мактаб ва Андижон педагогика институтини аъло баҳолар билан тамомлади. Узоқ йиллар чўлқуварларнинг фарзандларини ўқитди, муаллимлик қилди. Мана бир неча йилдирки у Бўздаги шоира Саида Зуннунова номидаги педагогика билим юртининг раҳбари сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда.

Меҳнаткаш, ўзига ўзи талабчан, шеърлари ҳам пухтапишиқ Тўлан Низомнинг “Сенинг эртақларинг”, “Ёшлик баёзи”, “Ифтихор”, “Куёш йўли”, “Она тилим”, “Она элим”, “Андижонда бир қуш бор”, “Чўлпон”, “Чаман ичра”, “Муқаддас руҳ” каби йигирмадан зиёдроқ тўплamlари ёш китобхонларнинг дилларига қувонч улашиб келмоқда.

Тўлан Низомнинг сара шеърлари меҳнат, чўл, чўлларни боғ-бўстонга айлантираётган чўлқувар ва уларнинг фарзандларига аталганлиги билан ажралиб туради. “Чўпон бола”, “Бўз”, “Дарё ва мен”, “Ёшлигим, қайдасан?”, “Дўстимга”, “Йўллар”, “Болаликка қайтиш”, “Қалдирғоч” сингари юзлаб шеърларида шу руҳ бор. Мана “Чўпон бола” шеърини олиб кўрайлик. Тўғри, ўзбек болалар адабиётида ҳам назм, ҳам насрда чўпонларга ёрдам бераётган, чўпонлик қилаётган болалар ҳақида ўнлаб асарлар ёзилган. Аммо

Тўлан Низомнинг бу шеъри ўзининг ўйноқи мисралари билан қалбларни ларзага солувчи, шу касбга кичкинтойларнинг меҳрларини жўш урдирувчи даъвати билан ажралиб туради. Қаранг, мана бу меҳнаткаш, ўз ишининг фидойиси, жонкуяри бўлган чўпон болага берилган таъриф қайси болага ёқмайди дейсиз?

Чўпон бола,
Чаққон бола,
Яйловга хўп
Ёққан бола.

Қадимда Бўз ерлари яйдоқ чўл бўлган. У бугун одамлар меҳнати туфайли водийнинг гулзор масканларидан бирига айланиб кетган. “Бўз” шеърида шоир бу масканни гўё келинчак каби ясаниб, гўзаллашиб, катта-кичикнинг ишқ-ҳавасини келтираётганлигини бор овоз билан куйлайди:

Андижоннинг ҳиссасида,
Хў, Марғилон жуссасидай,
Оталарнинг қиссасида —
Гул-чечак Бўз!
Келинчак Бўз!

Сарижўга қирғоғида,
Қумликлар-у, тошлоғида,
Асрий чўлнинг кучоғида —
Ястанган Бўз!
Ясанган Бўз!

Кел, опичлай, елкамда қол,
Пахта мисол ўлкамда қол,
Китобимга бир қўшиқ сол —
Зар гилам Бўз!
Заргинам Бўз!

Болалар табиат шайдоси бўладилар. Табиатни севишга, табиат шайдоси бўлиб камол топишга ўргатувчилар асосан катталардир. Бу борада бадиий адабиётнинг ҳам роли катта. “Манзара”, “Офтоб ишқи”, “Илк қор”, “Шаббода”, “Муз” шеърлари билан Тўлан Низом бу масалага яқин-

дан ёндашганлигини кўрамиз. Табиатни севиш, эъзозлаш, эҳтиёт қилиш инсон бурчи, вазифаси. Табиат билан ҳазиллашиб, ўйнашиб бўлмайди. “Манзара” асарида шоир худди шу ғояни илгари суради. Болаларни табиатга қарши бормасликка, акс ҳолда унинг қаҳр-ғазабига дучор бўлиши табиийлигини уқтиради:

Қора булут босиб келади,
Ҳайқириқ-ла бўрон елади.
Чўғ ирғитиб момоқалдироқ,
Ҳовлиқади, қаҳ-қаҳ кулади.

Ғазаб қилса ер ҳам отади
Борлиқ тўфон, лойга ботади
Табиатнинг жами фарзанди —
Мавжудоди тўзиб ётади...

“Офтоб ишқи” асарида болаларга хос бўлган соддалик, табиатдан унумли фойдаланиш истаги кичкинтойлар ўй-хаёллари билан чамбарчас қилиб берилганлиги ёш китобхон учун кутилмаган воқеа бўлади:

Куз шамоли эсади,
Ҳароратни кесади.
Қизим дер: “қор ёққунча,
Томлар садаф таққунча,
Сувларимиз музламай,
Печка, кўмир изламай.
Қоплаб олиб қуёшдан,
Ишлатайлик бир бошдан...”

Ким тинчлик, осойишталикни хоҳламайди? Каттанинг ҳам, кичикнинг ҳам ўйи, фикрида тинчлик. Тинчлик Тўлан Низомнинг ҳам суюкли мавзуси. “Тинчлик учун” шеърда бу ғоя кичкинтойлар руҳиятига мос ишланган. Озодбек ҳали ёш, у ҳали уруш нима эканлигини ўзи билмайди. Лекин танк, наган, пулемёт, ракета уруш қуроллари эканлигини яхши билади.

Озодбек пластилиндан турли-туман ўйинчоқлар ясашни обдон яхши ўрганиб олган. Боланинг ўйи, хаёли яхши. У танк, наган, самолёт, пулемёт, кема, ракетани ўз кўзи билан кўрмаган, қўли билан ушламаган. Буларни у теле-

визорда кўрган, таъриф ва тавсифини катталардан эшитган, холос. Ана ўша уруш қуролиларини у ўйинчоқ сифатида ясайди. Ўзи ясаган ўйинчоқнинг ҳаётда тутадиган ўрни, вазифасини қалбига сингдирган. Бу жиҳатдан ота-бола суҳбати чиройли тасвирга эга:

— Булар нима, Озодбек?
— Мана бу — танк, бу — наган.
Мана бу — тўп, самолёт,
Пулемётдир, бу турган.
Мана буси — кемадир,
Денгизларда сузади.
Бу — ракета жуда зўр,
Ўйдан учқур, ўзади.
Бу — бир солдат, постида
Жуда ботир, бемалол —
Тошдай қотиб турибди,
Қўлида ушлаб қурол.
Душман сира келолмас,
“Бизникилар” мустаҳкам.

Боланинг бийрон тиллари, тушунчаси қайси китобхонни қойил қолдирмайди? “Бу ракета жуда зўр, ўйдан учқур, ўзади”, дейиши ҳатто отани ҳам мамнун қилади.

Отанинг ўғилнинг бу ишидан розилиги, миннатдорлиги ёш китобхон учун бир сабоқ бўлади. Негаки бола тинчликни хоҳлайди, ота тинчлик тарафдори, отанинг сўнгги сўзи — хулосаси ёш китобхоннинг қувончига-қувонч улашади:

“Яхши”, дедим оҳиста,
Бошим чулғаб хаёллар.
— Тинчликка қалқон бўлсин.
Сен ясаган қуроллар!

Тўлан Низом шеърятида ота-онани севиш, эъзозлаш, уларнинг панд-насихатларига қатъий амал қилиш бош масалалардан бири. Ота-онани тириклигида севиш, ардоқлаш, уларнинг хизматларини сўзсиз адо этиш, фоний дунёнинг муҳим иши, вазифаси. Улар қазо қилишгандан сўнг оҳ-войнинг фойдаси йўқ. Шоир бу ҳақда мана бундай, деб ёзиши ҳар қандай ёш китобхонни ўйлашга, хулоса чиқаришга ундайди:

Отам кўзин юмган кун
Қуёш сўнгандай бўлди.
Онам қазо қилган тун
Олам тўнгандай бўлди...

Болалар ҳар хил бўлишади. Камгап, камтаринлари ҳам, мақтанчоқ, дўстларини менсимайдиган, уларни ранжитадиганлари ҳам топилиб туради. Шоир дўстлари қалбига озор берадиган, уларни ранжитадиган болаларни хуш кўрмайди. Бундай болаларни у аёвсиз танқид қилади:

Гулдан гулга учиб ари
Бол йиғади тили билан.
Айрим одам қалбни тилар
Гулдан нозик дили билан.

Тўлан Низом ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётида эртақ-достон ижодкори сифатида ҳам ўзига хос овозга эга. “Бойчибор” эртақ-достони узоқ йиллардан бери китобхон болалар олқишига сазовор бўлиб келмоқда. Бу асар боғчалар, мактаб, олий ўқув юртлари учун нашр этилаётган кўплаб дарслик, қўлланма, мажмуаларда қайта-қайта чоп этилмоқда.

Халқ эртақ-достонларидаги учқур, довжурок, соҳибининг қувончига қувонч, жасоратига жасорат қўшадиган отларни яхши биламиз. Болалар ёзма адабиётида ҳам бу ҳақда кўплаб шеърлар, достонлар яратилган. “Казбек” (З. Дийёр), “Тойчоғим” (И. Муслим), “Тойчоқ”, “Човкар” (Қ. Ҳикмат), “Дулдул от” (О. Ҳожиева), “Тойчоқ-ўйинчоқ” (З. Раимбердиева), “Сирли чавандоз” (А. Насиров) каби шеърларда ўша дулдул от-у ғиркўклар ҳақида гап боради.

Ҳаётда ҳам, бадиий асарларда ҳам отларнинг учқурлиги, полвонлиги, эгасига садоқатлилиги тўғрисида кўп гапирилади. Қудрат Ҳикматнинг “Човкар” асарининг қаҳрамони Муқон. Човкар Муқоннинг суюкли оти. Қаҳрамоннинг шу биргина отидан бошқа ҳеч нарсаи йўқ. Унинг ўйи ҳам, дўсти-оиласи ҳам шу битта от, холос. Юрт зўравони Муқонни қилич билан чошиб ташлаб, унинг отини миниши билан эгасининг ўлганини сезган от елкасидаги каллакесарни тоғнинг чўққисига олиб чиқиб, пастликка сакрайди, зўравон отдан қулаб, тоғ-тошларга урилиб ҳалок

бўлади. От эса соҳибининг олдига келиб, кўзлари тўла ёш билан эгасининг юзларидан ялаб туриши зикр этилади. Худди шунга яқин гоя “Бойчибор” да ҳам берилган.

Бойчиборнинг эгаси урушга, элига қирғин олиб кирган душманга қарши жанг қилишга отланади. Вафодор от — Бойчиборни минган кишининг мақсад-муродига етишида тулпорнинг хизмати беқиёс мақтовга лойиқ. Бугун Бойчиборни минган соҳиб ҳақида ҳам эшитганлар бор. Аммо Бойчибор таърифининг ўзи бир оламча бор:

Бир от бўлган — Бойчибор,
Ўзбек эли томонда.
Унинг донғи кўп ёққа
Ёйилиб кетган экан.
Отни минган ҳар йигит
Муродга етган экан.

Чавандоз кўп жанг қилади, душманни кўп қиради. Унинг шашти, кучи, ғайрати зўр. Буларнинг ҳаммаси Бойчибор билан, аввало суюмлилиги билан, кучи, жасорати билан боғлиқ ҳолда берилади.

Бўлиб ўтар не жанг, суронлар
Душман босди мисли мўр-малах,
Дод-фарёдга тўлиб ер, фалак,
Дарё бўлиб оқарди қонлар.

Қонли жангларнинг бирида чавандоз мардларча ҳалок бўлади. Бу от учун оғир жудолик бўлади. У қайғу-ғамга ботади. Аламзада бўлиб юрган отга душман минган заҳоти Бойчибор уни зарб билан елкасидан отиб юборади:

Сапчиди кўкка тулпор,
Ёв устидан тойрилди.
Тепки еб, бўлиб абгор,
У жонидан айрилди.

Тўлан Низом шу зайлда бедов отнинг эгасига содиқлигини, керак бўлса соҳиби учун жон беришга ҳам тайёр эканлигинигина кўрсатиб қолмай, балки халқдаги “от айланиб қозоғини топади” мақолини ҳам асарга сингдириб юборади.

Човкар ҳалок бўлган соҳибининг қошига келиб йиглаб юз-кўзидан ҳидлаб турса, эгасидан жудо бўлган, жангда уни йўқотиб қўйган Бойчибор эса ўз маконига-хўжасининг уйига талпинади. Бутун эл-юрт “ерни титратиб”, “тепиб-кишнаб” келган Бойчиборни кўриб ҳайрон ва ҳайрат билан ёқа ушлаб қолади:

От келди уйин таниб,
Ҳидлади остонани.
Тулпор турар ўртаниб,
Юрти шу — соғингани.
Шундан вафодор тулпор —
Номи севиб алқалди.
У ҳақда такрор-такрор —
Куйланиб дoston қолди.

“Бойчибор” достони орқали шоир болаларни она-Ватанни севишга, керак бўлса унинг ҳар бир қарич ери учун қон тўкишга, ҳайвонларни, айниқса, отларни севишга, уларни эҳтиётлаб парвариш қилишга ўргатади.

“Олмаҳон” эртак-достонида Собир исмли болакайнинг ўжарлиги, қўпол-қўрслиги, олмаҳонга ноўрин хатти-ҳаракати танқид қилинади.

Тўлан Низом марҳум шоир Чўлпон тўғрисида “Чўлпон”, ўзбек мумтоз адабиётининг оташин куйчиларидан бири Бобораҳим Машраб ҳақида “Руҳи равоним” каби дostonлар ижодкори ҳамдир.

Яқинда Чўлпоннинг она шаҳри Андижонда Тўлан Низом қаламига мансуб “Чўлпон” спектакли намойиш қилинди.

ТУРСУНБОЙ АДАШБОВ (1939 йилда туғилган)

Таниқли болалар шоири Турсунбой Адашбоев 1939 йилда Қирғизистоннинг Ўш вилоятига қарашли Олабуқа туманидаги Сафед Билол қишлоғида туғилган. У Тошкент Давлат дорилфунунини ҳамда жаҳон адабиёти институти-ни битирган. Шоир “Олатоғ-лолатоғ” китобида ёзганидек, икки элнинг фарзандидир:

Ўзбек, қирғиз қони синган,
Сизга айтсам тўғриман.

Шу боисдан икки халқнинг
Эрка шоир — ўғлиман.

Турсунбой Адашбоев ўзбек ва қирғиз тилларида ижод қилади. “Камолнинг олмаси” деб номланган биринчи китоби 1967 йилда талабалик чоғидаёқ нашр этилган. Кейинчалик Тошкентдаги “Камалак” (“Ёш гвардия) Қирғизистондаги “Мектеп” нашриётларида “Биз саёҳатчилар” (1969), “Ала-Толук болумун” (1971), “Арслонбоб шаршараси” (1973), “Сурнай” (1975), “Нур дарё” (1977), “Гулдас-та” (1979), “Олатоғ-лолатоғ” (1982), “Оқбўра тўлқинлари” (1985), “Совға” (1987) тўпламлари босилиб чиқди.

Кичкинтойларга атаб қисқа ва лўнда ёзиш, қиссадан ҳисса чиқариш Турсунбой Адашбоев ижодининг энг муҳим фазилатларидан биридир. Ижодкорнинг “Сумалак” сарлавҳали шеъри шу жиҳатдан характерли:

Бойчечаклар ниш уриб,
То тургунча ўрнидан.

Баҳор қишни тарновга,
Осиб қўйди бурнидан.

Ёки болаларнинг чексиз хаёлотин билан боғлиқ бўлган “Тугма” деб номланган машқи зийрак кузатувчанликнинг маҳсулидир:

Рузвон хола кўшнига
Чиққанида элакка.
Камзулининг тугмаси,
Тушиб қолди йўлакка.

Чумолилар тўпланиб,
Мажлис қураш шошилиб:
— Бир, икки, уч кўтардик,
Тегирмоннинг тошини...

Турсунбой Адашбоевнинг кулгига бой, ҳазил-мутойиба билан йўғрилган асарлари бир қанча халқлар тилларига ҳам ўгирилган. Масалан, “Песня Жаворонок”, “Мельница”, “Подарок”, “Олти оёқли хўтикча”, “Олатоғ оҳанглари” сингари бир талай асарлари рус, латиш, қозоқ, тожик тилларида чоп этилган. Энг сара шеърлари эса қирғиз ва ўзбек болалар шеърини анталогияларидан ўрин олган. 1989—90 йилларда унинг “Арслонбоб афсонаси”, “Сичқоннинг орзуси”, “Уч бўталоқ ва сирли қовоқ” тўпламлари босилиб чиқди.

Ижодкор қатор учрашувларда, рўзнома ва маҳаллалардаги суҳбатларда берилган саволларга қайтарган жавобла-

рида шеър ёзишнинг сир-асрорларини ўзига хос йўналишда очиб берганлигини кузатамиз:

— Нима учун болаларга шеър ёзасиз?

— Эзиб ёмғир ёққанидан кейин, етилган ерни завқ-шавқ билан ҳайдаган қўшчининг меҳнатини сира кузатганмисиз? Кичкинтойларга шеърлар машқ қилар эканман, ана шу деҳқонга ўхшаб, тер тўкишга ҳаракат қиламан. Демак, ҳар ким қўлидан келган юмушни уддалаши керак. Қисқаси болаларга атаб шеър ёзишдан ўзга иш қўлимдан келмайди.

— Сизда шеърнинг туғилиши қандай кечади?

— Асосан ҳаётни, болаларнинг сўнгсиз оламига алоқадор икир-чикир, воқеа ва ҳодисаларни синчиклаб кузатишдан туғилади. Масалан, оддий бир тугмани чумолининг йўлига қўйиб, хатти-ҳаракатини кузатсангиз тахминан қуйидагича машқ қоғозда акс этиши мумкин:

Чарчаб, хориб,
Юмушдан
Қайтар эди,
Кумурсқа.
Тугмани
Олиб қўлга,

Ташладим
Уни йўлга.
У ён-бу ён,
Бўйлади.
Тоғ экан деб,
Ўйлади...

— Шеърларингизда манзара яратиш маҳоратини кимдан ўргангансиз?

— Ҳар бир мисра устида ишлаш ва манзара яратиш санъатини устоз Қудрат Ҳикматдан ўрганганман. Қудрат аканинг лампочка ҳақидаги мисраларига эътибор беринг:

Тўлқинжоннинг нок нуха
Лампочкаси бор эди.

Патронга солиш билан
Уйнинг ичи ёриди.

Қаттиққўл устоз назаридан ўтган, эндиликда муаллифнинг энг яхши машқлари қаторидан ўрин олган “Насибанинг олмаси” сарлавҳали шеъри шу жиҳатдан ибратлидир:

Насибанинг олмаси
Тушиб кетди ариққа.
Тутқич бермай ўйнайди
Худди ўхшаб балиққа.

Содиқжон кўриб қолиб,
Олмани ушлаб берди,
Раҳмат айтиб Насиба
Ярмини тишлаб берди...

Иқтидорли шоирнинг ўқимишли шеърлари жамланган “Уч бўталоқ ва сирли қовоқ” тўпламидаги асарларни ўқир эканмиз, ижодкор қувноқ, енгил кулги билан суғорилган мисралар орқали кичкинтойлар дунёсини маҳорат билан очиб беришдек ўз услубига содиқ эканлигини кўрамиз. Чунончи, “Аҳил дўстлар” шеърида Сухроб билан Жаҳонгир исмли икки дўст битта боқчага қатнаб, ҳатто музқаймоқни ҳам тенг бўлиб ейдиган икки ошна-оғайнига тўп совға қилинган, кўнгилихиралик бўлмаслиги учун улар коптокни ҳам икки бўлакка ёриб ўйнайдилар:

Совғага келган тўпни Ётсирамай олишиб,	Тенг шерикка бўлишди Шарт иккига ёришиб...
---	---

Китоб ва дафтарнинг қадр-қимматига етмайдиган, хусусан, дафтарни исроф қиладиган болакайлар кўп учраб туради. Шоир “Ўн икки варақ дафтар” шеъри орқали ана шундай тоифадаги ўқувчилардан ибрат олмасликка чақиради ва қиссадан ҳисса чиқаради. Яъни коса остида ним коса бор:

Ўн икки варақ дафтар Холис хизмат этмади.	“Ло-ла, ош, о-л” сўзини Ёзиш учун етмади...
--	--

Турсунбой Адашбоевнинг 60-йиллардаги дастлабки машқларини кузатган киши шоир баъзан тайёр юморлар асосига шеър битганлигининг гувоҳи бўлади. Бу, албатта, изланиш жараёнида юз берадиган қусурлардир. Хайриятки, ижодкорнинг ўзи буни тезда англаб етди ва ўз устида жиддий ишлади. Изланишлар эвазига пухта машқлар дунёга келди:

Кун ботиши Козимни, Жуда ҳайрон этибди. — Дада, қуёш думалаб,	Тоғ бошига етибди. Йиқилибди шекилли, Бурни қонаб кетибди.
---	--

Ёки “Ҳовучингиз каттароқ” сарлавҳали шеърини олиб кўрайлик:

— Отинг нима қизалоқ? — Менми, тоға, Лоламан. — Ол майиздан бир ҳовуч	— Йўқ одобли боламан. Ҳовучингиз каттароқ Сиз берсангиз оламан.
---	---

Шоирнинг болалигини хотирлаш асосида яратилган ўнлаб машқлари ҳам ҳаётини воқеаларнинг хосиласи эканлиги билан ажралиб туради. Иккинчи жаҳон уруши ҳамда урушдан кейинги даврда кичик овулда рўй берган ҳодисалар силсиласи Турсунбой Адашбоев шеърларининг ўзагини ташкил этади. “Туш бўлиб қолсин майли...” шеърдаги қуйидаги мисралар кишини олис болаликка етаклайди:

Думбул бўлган буғдойнинг
Қайчилайман поясини.
— Бу бир қозон қўғирмоч
Шодлигим ниҳоясиз.
Бу — урушдан кейинги,
Пишиқчилик ўлкада

Сезмай қопман тарса-турс
Қамчи тушди елкамга.
Жон халфида уйғондим
Ҳа, қоровул туфайли.
Хайрият тушим экан,
Туш бўлиб қолсин майли...

Ўта жўн пахта қуритиш хонаси саналмиш сушилкани шоирнинг тенгдошларигина яхши эслайди. Арзимаган пахтани қуритиш эвазига 1940 йилдан токи 1960 йилларгача ўлкамиздаги сон-саноксиз боғу-роғлар ўтин қилиб ёқиб юборилди:

Гавжум клуб, чойхона
Бунда бобом, акамлар —
Кўсак чувиб тонгача
Фронтга пахта ғамлар.
Абдулла раис ночор,
Сушилкага ўтин йўқ.
Кеч куз. Кўсак чувиймиз
Бўлмас ўтин ғамламай:
Унсун момо боғини...
Сушилка ер ямламай...

Кичкинтойлар учун аталган шеърлар тўқ-мағиз қофиялар асосига қурилган тақдирдагина ўқиш учун ўнғай, ёдлаш учун осон кўчади. Зотан, Зафар Диёр, Қудрат Ҳикмат шеърятининг умрбоқийлиги ана шундадир. Турсунбой Адашбоев ҳам устозлари изидан бориб кутилмаган қофиялар топади. Бу муаллиф қаламга олган мавзунинг ўқувчига тезроқ етиб боришига хизмат қилади. Мутолаа жараёнида чақмоқдек ёрқин из қолдирадиган қуйидаги қофияларни биргаликда кўриб чиқайлик: “қай таъриф — қайтариб, тивитдан — ивитган, ёш томар — тошфонарь,

қуш овлар — тушовлаб, кир қилиб — йиртилиб, қалдирғочлар — суҳбат бошлар, ахир сан — чақирсам, дам олиб — Камолов” сингари бир талай мисолларни келтириш мумкин. Шоирнинг ижодий фазилатларидан яна бири шеърларининг қисқа, лўндалигида.

Турсунбой Адашбоев жаҳон ҳамда қардош халқлар болалар шеърляти вакилларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш борасида ҳам фаол иш олиб бораётир. Уолтер Дэ Ламер, Ян Бжехва, Корней Чуковский, Самуил Маршак, Муса Жонғозиев, Қодир Мирзалиев, Оғагелди Алланазаров, Канибек Жунушев, Сайдали Маъмур, Леонс Бриедис, Ескен Елубаев шеърларини ёш китобхонлар Турсунбой Адашбоев таржимасида севиб ўқишади. Шоир кичкинтойларнинг улкан адабиётига бўлган юксак эътиқодини қуйидаги мисраларда рўйи-рост баён этади:

Болажонлар, кўнглим найин
Сизлар учун созлаганман.
Қудрат Ҳикмат айтгандайин
Ҳар мақомда ёзмаганман...

САФО ОЧИЛ (1942 йилда туғилган)

Сафо Очил деганда кўз ўнгимиздан шоир, насрнавис, адабиётшунос ва педагог — олим ўтади. Бу тиниб-тинчимас, ижоди булоқдек қайнаб тошиб юрадиган инсон 1942 йилда Хоразм вилоятининг Янгиариқ туманида таваллуд топди. Ўрта маълумотни Боғот туманидаги Наримонов номли мактабда олди. Тошкент давлат чет тиллар педагогика институти немис тили факультетини немис, ўзбек тили ва адабиёти ихтисоси бўйича тамомлаган. Педагогика фанлари доктори, профессор.

Кичкинтойларнинг машҳур шоирларидан бири бўлган Сафо Очилнинг асли касби муаллимликдир. У узоқ йиллар Хоразм давлат педагогика институтида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, кафедра мудири лавозимларида меҳнат қилди. Студент-ёшларни илм-фан нурларидан баҳраманд қилишга хол-қудрат ҳисса қўшди. Ҳозирги пайтда

“Ўқитувчи” нашриётида бўлим мудири сифатида фаолият кўрсатмоқда.

Тиниб-тинчимас шоирнинг “Умидвор қушча”, “Кама-лак ва сумалак”, “Айтсамми ё айтмасам”, “Бургут”, “Қалб гулшани”, “Муборак кунлар”, “Замин садолари”, “Орзулар кўкидаги шафақлар” деб номланган 20 дан зиёдроқ китоблари чоп этилган.

Педагог халқи ҳар доим болалар ўртасида таълим-тарбияни яхшилаш тўғрисида ўйлайди, чора излайди, топади. У мудом шогирдини ақли, бардошли, ўзига мустақил, кучли, одобли, ўқимишли, ватанпарвар, меҳнатсевар бўлишини истайди.

Шоир Сафо Очилнинг “Гулларим” шеъри узоқ йиллардан бери мамлакатимиз кичкинтойларига катта қувонч, шодлик улашиб келмоқда. Педагог-қуйчининг бу шеъри оддий гуллар тўғрисида. Гул ҳеч қачон ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди. Гул ўстирмоқчи бўлган ҳар бир киши биринчидан, меҳнаткаш бўлмоғи, иккинчидан, маҳоратли бўлиши керак. Меҳнатга маҳорат қўшилсагина элнинг ҳавасини келтирадиган, унинг қувончига қувонч улашадиган муаттар ҳидли ранго-ранг гуллар вояга етказилади.

Сафо Очилнинг қаҳрамони ўз ишидан, меҳнатида мамнун. У пешона тери тўкиб, астойдил ишлаган. Гуллари эл ҳавас қиладиган, ҳидлаб-ҳидлаб тўймайдиган, ҳатто “булбулларни сайратадиган” даражада вояга етган. Хўш, мана бу қувноқ мисраларга жам этилган бола меҳнатида ким фахрланмайди, дейсиз? У қайси китобхонни ўзига мафтун қилмайди дейсиз:

Гул экаман ер очиб,
Гулларим, о, гулларим.
Бўйи кетар том ошиб,
Гулга тўлар йўлларим!

Шамол силаб тебратар,
Ҳид таратар муаттар,
Булбулларни сайратар,
Гулларим, о, гулларим!

Қишлоғимнинг жамоли,
Бўй чўзади ниҳоли,
Порлоқдир истиқболи,
Гулларим, о, гулларим!

Шоир биладики, боланинг ҳаёти шеърсиз, куйсиз, кўшиқсиз ўтмайди. Кимки кўп кўшиқ тингласа, куйласа

фигри тоза, одобли, ўқимишли, билағон бўлади. “Қўшиқ айтайлик” шеърда у кичкинтойларни куй куйлашга, қўшиқ айтишга нечоғлик иштиёқмандликларини очиб беради.

Келинг, жўралар,
Қўшиқ айтайлик.
Орзу ўйимиз,
Қўшиб айтайлик, —

каби мисраларда илгари сурилган бу ғоя, бу фикр бир қараганда жуда жўн, оддийдек туюлади кишига. Аммо мисраларга жамланган ҳар бир фикр болани ўйлашга, хаёл суришга даъват этади. Қўшиқ куйловчи болаларнинг эзгуниятлари буюк, олдиларида бажаришлари зарур бўлган катта ишлар, қатор режалар ётади. Шу сабабли ҳам улар “Орзу-ўйимиз қўшиб айтайлик” дея қалб тўрларидаги яширин дард, ширин ниятларини “булоқ каби тошиб айтайлик” воситасида ҳол-қудрат илгари суришга эришадилар.

Табиатни севиш, жониворларни парвариш қилишни тарғиб қилиш Сафо Очил ижодида бош мавзулардан бири ҳисобланади. “Туш кўрган бола”, “Сув”, “Кўклам қўшиғи”, “Мен, қуёш ва қушлар”, “Қайсар бола”, “Илон ва типратикан” каби шеърлари худди шу мақсадга қаратилган. Булар орасида “Туш кўрган бола” асари алоҳида ажралиб туради. Одатда болаларнинг ўйи, хаёли, фантазиясини шоир туш мисолида лўнда қилиб беради. Туш кўрган бола уйқуда қушларга меҳрибон, ғамхўр, иложи борича уларни севишга, парвариш қилишга, зарур бўлиб қолса жароҳатланган паррандаларнинг яраларига малҳам қўйиб тузатишга ҳам тайёр:

Худди шу ҳозиргидек,
Қўлларим ҳам бор эмиш.
Бир қушчани отдилар,
Шунда қўллар берди иш.
Ушлаб қолиб қушчани
Уясига ётқиздим.
Яраларини боғлаб,
Тонгни бирга ўтказдим.

Шоир бола тушида қушчага гамхўрлик, меҳрибонлик қилдими, унинг жароҳатига малҳам қўйдими, демак у ўнгида ҳам она-табиатдаги жамики парранда-ю даррандага ана шундай хизмат қилади, деган хулосага келади ва ўзининг жажжи китобхонини қушни парвариш қилган қаҳрамондан ибрат олишга чақиради.

Ҳаётда ўзгаларнинг ижобий томонларидан ибрат олиб, уларга тақлид қилиб яшаш болаларга хос одат, ижобий фазилат ҳисобланади. Шоир шеърларининг катта кўпчилиги худди шу мақсадни тарғиб қилишга бағишланади. “Курашчан бола”ни олайлик. Шоирнинг таъбирича, дардсиз, орзу-ҳавассиз бола-бола эмас. Қачонки бола олдинга интилса, ҳаётда ном чиқариб, донг таратиб ўтган авлодаждодини ҳар доим ёд айлаб юрса кам бўлмайди. Шеър қаҳрамони ёш китобхон орзу қилганидек бола. У жуда қатъиятли, ҳам бир сўзли. Бола билади: Бобоси полвон ўтган. Курашда унинг елкаси ерга тегмаган. “Менман” деган кўплаб полвонларни йиқитиб, эл-юрт ўртасида катта шуҳрат қозонган. Бола худди ўша бобоси каби полвон бўлмоқчи, бобоси каби эл-юртга танилмоқчи. Бу ижобий ҳол. Демак, болада бобога ўхшаб ном чиқаришга ҳавас, интилиш, талпиниш борми у, албатта, ажойиб инсон бўлади, атрофига ўзига ўхшаган дили покларни тўплайди, эл-юрт хизматкори бўлиб камол топади. Зеро, давримиз, ҳаётимиз талаби ҳам шундай. Мана бу шеърдан бир парча ўқинг:

Дадамнинг дўсти
Сўрарди ҳар кун.
— Кимнинг ўғлисан,
Айтгин-чи, Турсун.
Жавоб қилдим мен
Ўйламай — нетмай,
Тўғри юракда
Борим беркитмай.
Бобом ўғлиман.
— Нега, айтгин-да?
— Чунки бобомлар,
Полвон ўтган-да!..

Педагог-шоир Сафо Очил шеърларида болаларни она тилига меҳр-муҳаббатли қилиб тарбиялаш ҳам етакчи мав-

зулардан бири ҳисобланади. Тўғри, биз узоқ йиллар “қизил империя” исканжасида яшадик. Юртимизда ўзбек тили иккинчи тилимизга айланиб қолди. Аллоҳга шукр, бугун мустақилликка эришдик. Ўз тилимиз қайтадан эъзозландиган замонга етишдик. Буни шоир ёш қаҳрамон тилидан бор овоз билан куйлайди:

Кунлар алла тингладим,
Тунлар алла тингладим,
Ўзлимизни англади,
Ўзбек тилим, ўз тилим.

Транспорт воситаси кўпайган ҳозирги пайтда кўчалардан ўтишда ҳушёр, эҳтиёт бўлмаслик кўп ҳолларда кўнгилсиз воқеаларга олиб келади. Шу сабабли оилада, боғчаларда, мактабларда йўл қоидаларини болаларга тушунтириш, ўргатиш ишлари қизгин олиб борилади. Кўчаларда йўл кўрсатувчи — светафорга эътибор бериш, унинг кўрсатмаси асосида юриш қонунлаштирилган. “Раҳмат”, “Светофор” шеърлари билан Сафо Очил болаларни яна ҳам сезгир, тадбиркор бўлишга даъват этади.

“Светофор” кўшиғи болаларнинг жон-дили ҳисобланади. Бир неча йилдирки у болалар дастасида, боғча, мактаб, радио, телевидениеда куйланиб келинади. Ўзбек болалар адабиётида светафор ҳақида жуда кўп асарлар яратилган. Лекин Сафо Очилнинг бу асари мисраларнинг равонлиги, мазмуннинг содда ва мухтасарлиги билан ажралиб туради. Бир ўқишдаёқ ҳар қандай бола ёд олиб, уни кўшиқ қилиб куйлаб юради:

Уч оғайни ботирмиз,
Уч хил рангда нодирмиз:
Қизил, яшил, сариқмиз,
Куч-қудратга қодирмиз.

Қизил ёнса, тек тулинг,
Яшил ёнса, тез юринг.
Сариқ ёнса, эҳтиёт
Чорасини ҳам кўринг.

Ҳамжиҳатмиз доим биз,
Чорраҳадир жойимиз.
Вақти билан нур сочар,
Учта тўлин ойимиз.

Гапимиз шу сизларга:
Барча ўғил-қизларга,
Дуч келмайсиз хатарга,
Қулоқ солинг бизларга.

Ҳар қайси шоирда бўлганидек Сафо Очил ижодида ҳам бола одоби масаласи етакчи ўринда туради. Бола одобли,

ақли-хушли бўлса қандай яхши. Бундай фазилатга эга бўлган ҳар қайси бола ота-отанинг, юртнинг бахти ҳисобланади. Шоирнинг “Одобли бола” шеърида ҳамма учун зарур гап очиб берилади. Шеър қаҳрамонининг ўзи одобли, ақли, фаҳм-фаросатли, салом-аликни қанда қилмайдиган бола сифатида ўқувчида яхши таассурот қолдиради. Бугина эмас, у қишда қор одам ясайди. Ўзи ясаган қор одамнинг ҳам ақли, хушли бўлиши, салом-аликни қанда қилмаслиги лозимлигини унинг қулоғига қуяди. Боланинг орзуси яхши, тилаги зўр:

...Қош, кўз, бурун, лаб...
Ўтган-қайтганга
Салом берсин деб.
Ҳурмат нелигини
Барча кўрсин деб!

Дунёда ота-она каби мўътабар зот йўқ. Кимки ота-онанинг хизматини қилса, дуосини олса ҳеч қачон кам бўлмайди. “Ота-она дуоси”да инсон умр бўйи ота-онанинг хизматини қилиб, дуосини олиб яшаса, кони фойда, умрга-умр, омад, бахтга-бахт улашувчи бир чўққига чиқишини тўлиб-тошиб шеърга солади:

Олмасам гар кўнглим тўлмас,
Ота-онам дуосини.
Олмасам гар йўлим бўлмас
Ота-онам дуосини.
Қайда бўлмай йўқлагайман,
Меҳрин асраб сақлагайман,
Ахир қандай оқлагайман,
Ота-онам дуосини.
Умрим бўйи ғамин ерман,
Сўзин дурга алиштирмам,
Сийму зардан ортиқ дерман,
Ота-онам дуосини.

Халқда эртақлар — яхшиликка етаклар, деган ибора бор. Бу бежиз айтилмаган. Одатда эртақ тингламайдиган, эртақнинг сеҳрли куч-қудратидан завқ-шавққа тўлмайдиган бола бўлмаса керак. Негаки эртақ туфайли бола дунёни ақли билангина эмас, қалби билан ҳам ҳис этиб ўрганади. Ўрганибгина қолмай, балки ташқи дунё воқеа ва

ҳодисаларига жавоб беради, яхшилик ва ёмонликка нисбатан ўз муносабатини ифодалайди. Ғоявий тарбиянинг дастлабки босқичи ҳам эртақ туфайли амалга оширилади. Ҳа, эртақнинг таълим-тарбиявий жиҳатлари Сафо Очилнинг “Нодир паҳлавон”, “Қалдирғоч ва бешикктерватар ҳақида эртақ”, “Бургут”, “Темирчи бобо ва бойўғли” эртақ-достонларида янада ёрқинроқ кўзга ташланади.

“Темирчи бобо ва бойўғли”да катта ҳикмат бор. Одатда темирчи халқи соғлом, бақувват, тадбиркор, оддий ва содда ва ўз ўрнида баджаҳл ҳам бўлади. Эртақда зикр этилишича темирчи ўз ишининг устаси. Унинг ясаган буюмлари эл оғзида дoston, харидоргир. Бу машхур устага шогирд тушувчилар сероб. Аммо бой ўғлининг тиниб-тинчимаслиги, меҳнаткашлиги темирчига ёқиб, боланинг насл-насабини сўрамай уни шогирдлиқка олади. Шогирд уста қўлида ҳў тобланади, шу соҳанинг устаси бўлиб етишади. Шунда шогирд ўзини танитади. Бундан уста ранжимайди. Аксинча, шод бўлади. Воқеани шоир болалар қалб тўридан мустаҳкам жой оладиган даражада, —

— Нечун хурсанд
Бўлмагайсан сен,
Одам қилсанг
Бўри боласин? —

каби мисралар билан тасвирлайди.

Ёш темирчи — бойвачча устадан дуо олиб, иш бошлайди. Унинг ясаган буюмлари эл оғзига тушади, мақталади. Лекин мақтов эшитиб ўрганмаган бойвачча кибрҳавога берилади, “бузуқ йўлга киради”. Натижада у ясаган буюмлар чала, сифатсиз чиқа бошлайди.

Устоз отангдан улуғ, деган гапга амал қилмаган бойвачча темирчига кўп зарар қилади, унга зулм ўтказди. Камситилган, оёқ ости бўлган устоз пичоқ суякка бориб қадалгач:

— Шундай бир қуш
Бўлгайсан абад;
Ўтган умринг
Қилиб надомат.
Ажралмагин
Зимистонлардан,
Харобаю
Қабристонлардан —

дея шогирдини дуоибад қилади. Ана ўша кундан бери хом-сут эмган бойвачча-темирчи бойўғлига айланиб, вайроналарда юриши шундан, дейди.

Шоир касб-ҳунарни эъзозлашни, устоз-ўқитувчиларни камситмасликни, кимки бундай қалтис ишни қиладиган бўлса, охир-оқибат яхшиликка олиб келмаслигини, худди бойўғли каби оғир жазога гирифтор бўлишини уқтириб ўтади.

Сафо Очилнинг бошқа эртак-достонлари ҳам ана шундай болалар тарбиясига мослиги билан ажралиб туради. Педагог-шоирнинг жамики шеърлари болаларни аъло ўқишга, меҳнаткаш бўлишга, табиатни севишга, она-Ватанга муносиб ўринбосарлар бўлиб улғайишга ундайди. Зотан, давр, замон талаби ҳам шундай. Баркамол авлод қанчалик соғлом, ёрқин фикрли бўлса — бу она-Ватан бойлиги.

ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Мустақил мамлакатимизда катталар адабиётининг ажралмас бир бўлаги бўлган болалар адабиётининг ривожланиши, ҳар томонлама бойиб боришида таржима асарларининг ўрни, аҳамияти катта. Негаки таржима асарларини ўқиган ҳар бир ёш китобхоннинг дунё ҳақидаги фикри, тасавури бойиб, ўша халқларнинг яшаш шароитлари, урф-одатлари, меҳнатлари, орзу-интилишлари билан ошно бўладилар.

Асрлар оша худди эртак каби элдан-элга, тилдан-тилга ўтиб дилларни яшнатиб юрган “Қизил Шапкача” (Ш. Перро), “Робинзон Крузо (Д. Дефо), “Гулливернинг саёҳатлари” (Ж. Свифт), “Дюмчахон” (Х. Андерсен), “Олтин балиқ” (А. С. Пушкин), “Том Сойернинг бошидан кечирганлари”, “Шаҳзода ва гадо” (М. Твен), “Капитан Грант болалари”, “Остин-устин” (Ж. Верн), “Дон Кихот” (Ж. Сервантес) каби асарлар ёш қалбларда оламга нисбатан қизиқишларни жўш урдириб юборади.

XX асрда бунёд этилган “Маугли” (Р. Киплинг), “Кичкина Шаҳзода” (А. де Сент-Экз Юпери), “Катта ва кичик Карлсон” (А. Линдгрэн), “Тошкент — нон шаҳри” (А. Неверов), “Винни Пух” (А. Милн), “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак” (Маршак), “Уч бақалоқ” (Ю. Олеша), “Кувноқ Жапбақлар” (Б. Кербобоев), “Доктор Айболит” (К. Чуковский), “Тимур ва унинг командаси” (А. Гайдар), “Чиполлинонинг саргузаштлари” (Ж. Родари), “Стёпа амаки” (С. Михалков), “Ким бўлсам экан?” (В. Маяковский), “Билмасвой қуёш шаҳрида” (Н. Носов) сингари олам кезиб юрган асарлар ўзбек китобхон болаларида катта таассурот қолдирмоқда.

Юқорида тилга олинган асарлар ёш китобхонни нимагадир ўргатади, нимагадир даъват этади. Бу асарларнинг

катта кўпчилигида она-Ватанга муҳаббат, унинг озодлиги ва бахти учун жон фидо қилиш (“Уч бақалоқ”); ношукр бўлмаслик, ота-она панд-насихатига қулоқ солиш (“Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак”); инсон ва инсонга меҳр (“Маугли”); табиатни асраш, ҳайвонот оламини севиш (“Доктор Айболит”); одамлар хизматини қилиш, беминнат ёрдам кўрсатиш (“Тимур ва унинг командаси”); ўзига пишиқ-пухта бўлиш, ички сирларни ўзгаларга ошкор қилмаслик (“Қизил Шапкача”); намунали ўқиш, касб-ҳунар эгаси бўлиш (“Ким бўлсам экан?”); сергак, тадбиркор, қувноқликка интилиш (“Қувноқ Жапбақлар”) дек олижаноб ғояларнинг ётиши болаларнинг таржима асарларига нисбатан бўлган қизиқиш ва иштиёқларини ўстиради.

ШАРЛЬ ПЕРРО (1628—1703)

Буюк француз шоири ва танқидчиси Шарль Перро бадий эртак асосчиси сифатида маълум ва машҳурдир. У ўзининг “Қизил Шапкача”, “Золушка” ва “Этик кийган мушук” асарлари билан жаҳонга танилди.

Ш. Перро бадий эртаклар ижод этишдан олдин халқ оғзаки ижодини меҳр ва иштиёқ билан чуқур ўрганди. Шунинг учун ҳам у ўз эртакларида халқ удумларини дадил илгари сурди. Перро қаҳрамонлари ўз меҳнатсеварликлари ҳамда сахийликлари билан ажралиб турадилар. Фаразгўйлик, мақтанчоқлик, қизғанчиқлик ўрнини яхшилик, меҳрибонлик босиб кетиши ҳамон китобхонни шод этиб келмоқда.

Шарль Перродан бор-йўғи 11 эртак сақланиб қолган. Қайси эртагига назар ташламанг, барчасида болалар завқ оладиган қирралар бор эканлигини дарров пайқайсиз. Дунёда унинг “Этик кийган мушук” эртагини ўқимаган ёки эртак асосида яратилган мультфильмни мириқиб томоша қилмаган бола топилмаса керак.

Эртакда ақллилик, билимдонлик, топағонлик бош масала қилиб қўйилади. Бошқа асарларида бўлгани каби Ш. Перро бу эртакда фольклор анъаналарига яна бир бор содиқ қолади. Эртак қаҳрамони тегирмончининг кенжа

ўғли Карабас фаҳм-фаросат, ақл билан иш кўриб, ўз му-
род-мақсадига етади, бахтиёр бўлади.

Шарль Перронинг барча персонажлари пишиқ-пухталик-
лари билан ажралиб турадилар. Уларнинг катта кўпчилиги
одамларни, ҳайвону паррандларни севиб, эркалаб, эъзозлай-
диган бўладилар. Золушкани (“Золушка”) олиб кўрайлик.
Уни ўгай она-ю унинг қизи хуш кўрмайдилар, холос. Қол-
ган барча жонзот Золушкани дейди. Уни ўз бахтини топиб,
осойишта турмуш кечиришини истайди. Золушка жуда чи-
ройли, одобли, ширинсўз, камтарин, одамларга, жонивор-
лару паррандаларга нисбатан меҳрибон. Унинг бундай фа-
зилатлари, меҳнат, ҳалоллик ва поклик билан ҳаётда ўз ўрни-
ни топиши, севганига турмушга чиқиб бахтли бўлиши эртак
тингловчисида яхши таассурот қолдиради.

Бошқа эртакларда бўлгани каби “Қизил Шапкача”да
ҳам воқеа яхшилик билан тугаши болаларнинг қувончига
қувонч қўшади. Ш. Перро эртакнинг таъсирли ва жозибали
чиқиши учун Қизил Шапкачани табиий ҳолда ижобий
томонига кўп сайқал беради, болалар кўз ўнгида у дунёда
тенги йўқ, жуда ёқимтой қизча сифатида гавдаланади.
Бўрининг ёвузлиги, сурбетлиги унинг кампир қиёфасига
кириб олганда мана бундай чизиб берилиши эртак тинг-
ловчи ҳар бир болада чуқур нафрат хисларини кўзғайди:

- Вой бувижон, қўлларингиз бунча узун?
- Сени маҳкамроқ қучоқлаш учун, жонгинам!
- Бувижон, оёқларингиз бунча катта?
- Тезроқ чопиш учун, жонгинам!
- Бувижон, қулоқларингиз бунча катта?
- Яхшироқ эшитиш учун, жонгинам!
- Бувижон, кўзларингиз бунча катта?
- Сени яхшироқ кўриш учун, жонгинам!
- Бувижон, тишларингиз бунча катта?
- Сени тезроқ еб қўйиш учун, жонгинам!

Шарль Перронинг “Ҳаворанг соқол”, “Боб”, “Эшак
териси”, “Уйқудаги малика” каби эртаклари ҳам худди
“Қизил Шапкача” каби болаларбоқдир.

Мана уч юз йилдирки эртакчининг “Қизил Шапкача”
асари жаҳон кезиб юрибди. У кирмаган хонадон, уни тинг-
ламаган бола йўқ. Эртакнинг ўзига хос хусусиятларидан

бири қувноқликдир. Ҳа, шундай. Қизчани ҳамма яхши кўради, ҳамма севади. Бундан у мутлақо талтайиб, киборга берилиб кетмайди. У жуда ёқимтой, оддий ва содда. Шу оддий ва соддалиги, писмиқ ва муғомбир эмаслиги унга панд беради, бўрига ем бўлишига оз қолади.

Шарль Перронинг бу эртак орқали кичкинтойларга айтадиган, қулоқларига қуйиб қўядиган гаплари кўп. Энг аввало барча болаларни худди Қизил Шапкача каби оддий ва қувноқ бўлишга чақиради ва катталарнинг ҳар бир топшириғини сўзсиз бажаришга даъват этади. Иккинчидан, ўртадаги сирни ошкор қилмасликка, ўзига пишиқ-пухта бўлишга чорлайди.

Бўри очкўз, писмиқ ва муғомбир. Шу сабабли қизчанинг жўнлигидан фойдаланади. У бир ўқ билан икки қуёни уриш қабилда иш тутади. Бўри Қизил Шапкачадан сафари ҳақидаги маълумотни осонгина билиб олгач, эндиликда қизчанинг ўзига қўшиб унинг бувисини ҳам ейиш пайига тушади. Аммо Қизил Шапкачанинг бахтига ўтинчилар келиб қолишади. Уларнинг ёрдами билан икки жон омон қолади.

Эртак тингловчи ҳар бир бола воқеани мана шундай ижобий тугашини хуш кўради, ўша қувноқ, ўктам Қизил Шапкачанинг бўрига ем бўлишини асло хоҳламайди. Эртакнинг умрбоқийлиги ва жаҳонгашталиги ҳам ана шунда.

ДАНИЕЛЬ ДЕФО **(1660 — 1731)**

XVII — XVIII аср инглиз адабиётига, жумладан, роман жанрига асос солган машҳур адиблардан бири Даниель Дефо бўлди. У публицист ҳамда журналист сифатида ҳам ўша йилларда Англияда ва умуман Европада ном чиқарган. 1660 йилда Лондон шаҳрида савдогар оиласида дунёга келган Дефонинг бутун ўтмиши ажойиб-ғаройиб воқеаларга бой бўлди.

Дефонинг отаси ўз фарзандини худди ўзи каби диндор бўлиши учун ҳаракат қилади. Шу ўй-ниятини амалга ошириш мақсадида у ўғлини пуритан академиясига ўқишга беради. Бўлажак адиб ўзига бошқа йўл — савдогарчилик

йўлини танлайди. У савдо-сотиқ ишлари билан дунёнинг кўп мамлакатларида бўлади. Одамларнинг яшаш шароитлари билан яқиндан танишади. Мақолалар ёзиб, ўз юртидаги черков ва аристократларнинг ноўрин хатти-ҳаракатларини кескин қоралайди.

Дефо мақола, памфлетлардан ташқари “Робинзон Крузо”, “Робинзон Крузонинг кейинги саргузаштлари”, “Робинзон Крузонинг жиддий мулоҳазалари”, “Капитан Сингльтон”, “Кавалернинг мемуарлари”, “Машҳур Молль Флендерснинг қувонч ва ташвишлари”, “Полковник Жакнинг тарихи ва саргузаштли ҳаёти” каби романлар; иқтисод, тарих, педагогика, география, фалсафага бағишланган ўнлаб китоблар ёзди.

Дефо гарчанд Робинзон Крузо ҳақида учта роман ёзган бўлса-да, энг самаралиси, унинг номини жаҳонга ёйгани “Робинзон Крузо” (1719) бўлди. У бу китобга 1713 йилда инглиз ёзувчиси Ричард Стиль томонидан шотландиялик матрос Александр Селькрик очеркини асос қилиб олди. Александр Селькрик — Робинзон Крузо 1676 йилда Шотландиянинг Ларга шаҳрида этикдўз оиласида туғилган. У болалик чоғлариданоқ денгизчи бўлишни орзу қиларди. Шунинг учун ҳам у адмирал Уильям Дампер жануб томондаги денгизларга экспедиция уюштироқчи бўлганда, кемага штурман бўлиб ишга ёлланади. Кема Атлантика океанини кесиб ўтиб, Жанубий Америка қирғоқларигача етиб боради. Улар Жанубий Американи ҳам айланиб ўтиб, Тинч океанга чиқишади. Чучук сув запаси тугагач, кема 1704 йилда Хуан Фернандес оролида сув ғамлаш учун тўхтайди. Кемага сув олинаётганда Александр Селькрик капитан билан уришиб қолади ва ўзини ороллардан бирига ташлаб кетишини талаб қилади. У бир сўзли бўлгани учун ўртоқларининг панд-насихатларига ҳам қулоқ солмайди. Кема Мас-а-Тьера оролига яқинлашганда ўзига тегишли бўлган асбоб-анжомларни олиб оролга тушиб қолади. Раҳми келган ўртоқлари унга милтиқ, озроқ ўқ-дори, пичоқ, болта, идиш, кўрпа-ёстиқ ҳам қолдиришади. Оролда бир кеча тунагач, у катта хатога йўл қўйганини англайди.

Селькрик кимсасиз оролда 4 йилу 4 ой ҳаёт кечиради.

Селькрик яшаган Мас-а-Тьера ороли Чилининг Сантьяго шаҳридан 450 километр ғарбда, Тинч океанда жой-

лашганди. Оролда заҳарли илонлар ҳам, йиртқич ҳайвонлар ҳам йўқ бўлиб, фақат ёввойи эчкилар пода-пода бўлиб яшашарди, холос. Вақт ўтиши билан Селькрик эчкилардан бир нечтасини қўлга ўргатади, аста-секин уларни сунтидан қатиқ, пишлоқ, сузма тайёрлайди.

Александр Селькрик ёғочдан ўзига иккита уй солади, унинг полига эчки пўстагини тўшайди. Шундай қилиб у кулбали ҳам бўлиб олади. У фалокат натижасида тошларга урилиб мажақланиб кетган кемалардан миҳларни йиғиштириб олиб, ундан қўлбола қармоқ ясаб, балиқ овлайди. У оролнинг ҳамма томонини қадам-бақадам кезиб чиқади, баландроқ ерларга узоқдаги кемалар кўриши учун маёқлар ясайди.

Ниҳоят, Селькрик орзиқиб кутган дамлар етиб келади. Бу воқеа 1709 йил 31 январь куни содир бўлди. Оролга тасодифан келиб қолган “Дик” номли кема Селькрикни олиб кетади.

Селькрик узоқ жудоликдан сўнг 1712 йилда Шотландияга қайтгач, уни ота-оналари жуда яхши кутиб олишади, ҳамма шароитни яратиб беришади. Бироқ Александр ўзини жуда ғалати тутаяди, ҳеч ким билан сўзлашмай, ўзи билан ўзи овора бўлиб юради. У отасига қарашли катта боғнинг бир четидан ғорга ўхшаш ертўла кавлаб, умрининг охиригача ўша ерда танҳо ўзи яшайди ва 1721 йилда вафот этади.

Ҳозир Селькрик яшаган Мас-а-Тьера ороли Робинзон Крузо ороли деб аталади.

Робинзоннинг кимсасиз оролда амалга оширган ҳар бир иши ёш китобхонни ўзига мафтун этади, унинг ғайратига ғайрат, шижоатига шижоат қўшади, уни довюрак бўлишга, меҳнат қилишга, касб-кор эгаси бўлишга ўргатади. Оддий бир мисол: лойдан коса, ликоп, хурмача, кувача, пиёла ва бошқа рўзғор буюмларини ишлаши; болаликдаги сават тўқишни ўрганиб олгани ва бу ҳунарининг ёлғизликда унга қўл келгани қайси болани қизиқтирмайди дейсиз!

Робинзоннинг ўзи боғда яшайди — ўзи ўрмон ҳокими, бу ерда дов-дарахтлар тўлиб-тошиб ётади. Шунга қарамай у боғбончилик қилиб кулбаси ён-атрофига ниҳоллар экиб ўстиради. Ҳар бир қиладиган иши, ҳар бир босадиган қада-

ми, ўтаётган умри ҳисобли. Буни ўзи сезиб, бу кимсасиз оролдан ҳали бери чиқиб кетолмаслигини билиб яшаган Крузо қатъий режа асосида ҳаракат қилади, у мутлақо тушкунликка, умидсизликка тушмайди, ўзига ўзи тасалли бериб яшайди. Бу фикрни унинг кундалиги ҳам тасдиқлаб турибди:

ЁМОН

1.

Мен одам қадам босмаган, хувиллаган бир оролда саргардон бўлиб қолдим, қутулиш учун ҳеч умидим йўқ.

2.

Мен инсонлардан айриликда қолган бир мискин; одамлар дунёсидан қувғин бўлган бир саҳройиман.

3.

Кийимларим оз қолди ва ҳадемай қип-яланғоч қоламан.

4.

Одамлар ёки йиртқич ҳайвонлар даф қилгудек бўлса, мен ўзимни ҳимоя қилолмайман.

5. Бу ерда мен дардлашадиган, менга руҳ ва таскин берадиган ҳеч ким йўқ.

Дефонинг барча асарлари болаларни пишиқ-пухта бўлишга, ҳаётда мустақил ҳаракат қилишга чорлайди.

ЯХШИ

1.

Ҳамроҳларим каби денгизга фарқ бўлиб кетишим ҳам мумкин эди-ю, аммо тирик қолдим.

2.

Лекин шуниси борки, мен очликдан ўлмадим ва бу саҳрода ҳалок бўлиб кетмадим.

3.

Лекин бу ернинг иқлими иссиқ, кийим-бошсиз ҳам яшамоқ мумкин.

4.

Лекин бу оролда одамлар ҳам, йиртқич ҳайвонлар ҳам йўқ. Даҳшатли йиртқичлар макони бўлган Африка саҳроларида қолиб кетмаганим учун ўзимни бахтиёр биламан.

5.

Лекин турмуш учун керакли ҳамма нарсаларни ғамлаб ва ўз кунимнинг охиригача етадиган озуқаларни йиғиб олганман.

ЖОНАТАН СВИФТ (1667 — 1745)

Ўзининг “Гулливернинг саёҳатлари” романи билан жаҳонга танилган Жонатан Свифт Ирландиянинг пойтахти Дублинда руҳоний оиласида таваллуд топди. 1689 йилда она юрти Англияга келди. Бу ерда яқин қариндоши, ёзувчи, давлат арбоби сифатида фаолият кўрсатаётган Вильям Темплага котиблик қилди, яхши-ёмон одамлар билан танишди, ҳаётнинг паст-баландини ўрганди, унинг бой кутубхонасидан фойдаланди. Дублинга қайтган Свифт бу ерда университетнинг диний факультетига ўқишга кирди. Узоқ йиллар Дублин ибодатхонасининг нозири вазифасида хизмат қилди, бадиий ижод билан шуғулланди. Ричард Стил томонидан нашр этиладиган “Лақма” сатирик журналида шеър ва ҳикоялари билан кўзга ташлана бошлади.

Натижада адибнинг “Китоблар жанги”, “Бочка ҳақида эртак”, “Мовутфуруш мактублари” каби романлари юзага келди. Свифт ўнлаб роман, очерк, памфлет ва бошқа асарлар ёзган бўлса-да, аммо у фақат “Гулливернинг саёҳатлари” асари билан кенг китобхонлар оммасига танилди.

“Гулливернинг саёҳатлари” замирида Свифт ўз замонасидан, ўша давр Англиядаги чирик турмушдан, урф-одатидан, давлат сиёсатидан, фан ва маданиятнинг тубанлигидан қаттиқ кулади. Асар мазмунининг ҳайратомузлиги, образларнинг қўймалиги, лавҳаларнинг маъно ва мазмунга бойлиги уч асрдан зиёдроқ вақтдан бери ёш китобхонларга катта эстетик шавқ ва завқ бағишлаб келади.

Асар қаҳрамони миттивойлар ўлкасида Тоғ одамга айланади. Оёғи остида минглаб лиллипутлар уймалашади. Гулливернинг рўмолчасида чавандозлар от ўйнатади, қаҳрамон 600 та тўшакда ухлайди. Дарозлар ўлкасида эса Гулливернинг ўзи митти бўлиб қолади. Кичкина қутича-сандиқчада яшайди. Сўнг сандиқчани бургут чангалида осмонга олиб чиқиб кетади. Гулливер отлар ўлкасига бориб қолади. Бу ерда отлар одамларни миниб юради... Гулливер турли афсонавий жойларга бориб, ажойиб-ғаройиб фантастик воқеаларни бошдан кечирса-да, унинг характери, феъл-атвори, ички дунёси ниҳоятда ҳаққоний, реалистик бўёқларда чизилади. У лиллипутлар ўлкасидаги

аҳмоқона тартиб-қоидаларга норозилик билдирмайди, уларга барча фуқаро қатори бўйсунди. Фақат ҳаёти хавф остида қолгандагина қувлик билан иш тутиб, қочиб кетишга муваффақ бўлади.

Свифтнинг қаҳрамони замонасининг софдил, инсонпарвар, ҳақиқатгўй вакили. У Лиллипутияда экан, босқинчилик урушларига қарши чиқади. Гулливер ерли аҳолига ёрдам беришга, маслаҳатларини аямасликка тайёр. У ўзининг камтарлиги, самимийлиги билан китобхоннинг муҳаббатини қозонади.

Гулливер ўткир ақл эгаси, у ҳамма ерда кўрган-кечирганларини чуқур идрок этади. Қаҳрамон ўзи саёҳат қилиб юрган мамлакат амалдорларининг золим босқинчи эканлигига қарши бўлса, ўтмишнинг Брут сингари ажойиб республикачилари билан фахрланади. Қаҳрамон образдаги бу хусусиятлар ёзувчининг эркин ижтимоий тузум тарафдори эканлигини кўрсатади. Гулливер образининг халқчилиги ана шунда.

Гулливер образи орқали муаллиф лиллипутлар, олимлар ва йехуларнинг Англиядаги барча прототипларига қақшатқич зарба беради. Лиллипутия мамлакатидаги бемаъниликлар устидан кулиш, олимларнинг сохталлигини фош қилиш, маймун қиёфасидаги инсонлар-йехулардан нафратланиш роман қаҳрамонининг олижаноб инсонлигини англатади.

Жонатан Свифт асарлари бугунги ўзбек болаларини яхши ўқишга, меҳнаткаш бўлишга, ўз юртларини кўп ва хўп севишга даъват этади.

АКА-УКА ГРИММЛАР

Ака-ука (Якоб 1785—1863, Вильгельм 1786—1859) Гриммлар Марбург университетиде ўқиб юрган чоғларидаёқ ўрта аср немис тарихи ва маданияти, ҳуқуқ ва мифологияси, халқ оғзаки ижоди ҳамда тил ва адабиёти билан шуғуллана бошладилар.

Ўқиш, ўз устиларида қаттиқ ишлаш Гриммлар учун бахт йўли бўлди. Улар аввал Гёттинген, кейинчалик эса Берлин университетининг профессорлари бўлдилар. Якоб

немис тили тарихи грамматикасини мифология билан, Вильгельм эса ўрта аср немис адабиётини халқ оғзаки ижоди билан чоғиштирган ҳолда ўргана бошладилар. Немис халқ оғзаки ижодининг гуллаб-яшнашига, олам кезишга бир кўприк ясадилар. Ниҳоят, 1812 йилда Гриммлар томонидан яратилган эртақларнинг биринчи жилди “Болалар ва оилавий эртақлар” юзага келди. 1815 йилда иккинчи жилд, 1822 йилда эса ҳар иккала жилдни умумлаштирувчи учинчи жилд босилиб чиқди.

Гриммлар эртақларнинг катта кўпчилигини бевосита эртақ айтувчилардан тинглаб, баъзиларини эса деҳқонлар билан суҳбатлашиб ёзиб олдилар. Халқдан олинган эртақларнинг ҳар бири Гриммлар томонидан қайта ишланиб, бадий тус бериб, яна халққа қайтарилди.

Гриммларнинг уч жилдлик китобларига икки юздан ортиқроқ эртақлар жамланган бўлиб, унда муаллифлар кўпроқ афсонавий, маиший ва ҳайвонлар ҳақидаги эртақларни умумлаштиришга ҳаракат қилганлар. Ҳар бир эртақда сахийлик, меҳнатсеварлик, ботирлик каби фазилатлар билан бирга, қўрқоқлар устидан кулиш, дангасалик ва ёлғончиликни қаттиқ қоралаш биринчи ўринда туради. Шуниси ҳам қувончлики, кўпинча Гриммлар эртақларининг асосий қаҳрамонлари, шоҳ ва шаҳзодалар эмас, балки камбағал, бева-бечораларнинг ўғил-қизи, чўпон ёки солдат бўлади. Улар ўзларининг ибратомуз ишлари билан эртақ тингловчида чуқур таассурот қолдиради.

Ақл билан иш кўриш, билимдонлик “Тилла ғоз”, “Шишадаги арвоҳ”, “Уч ака-ука” эртақларида яхши берилган.

Гриммларнинг дунёга машҳур бўлган “Золушка”, “Қор қиз” эртақларининг қаҳрамонлари ҳаммадан туртки ейдиган, сўкиш эшитадиган ва энг паст ҳолда қийин юмушларни бажарадиган қизлар бўлиб, эртақ давомида ўзларининг ҳалол меҳнатлари, ёқимли сўз ва табассумлари билан бахтиёр бўладилар.

Гриммларнинг “Қуён билан типратикан”, “Бўри ва тулки” асарлари масал жанрига яқин туриши китобхонда катта таассурот қолдиради.

“Ялқов Гейц”, “Ганснинг бахти”, “Ботир тивувчи”, “Ёш паҳлавон”, “Бремен мусиқачилари” каби эртақлари ўзбек болаларининг ҳам сеvimли асарларига айланиб қолган.

“Ё паҳлавон” эртагидаги ботир образи кичик мактаб ёшидаги болаларда катта қизиқиш уйғотади. У ҳалол, пок, инсон. У ростгўйлик, тўғрисўзлик шайдоси. Шу сабабга кўра у йўлида учраган ҳар қандай тўсиқ ва ғовни шошилмай, жасорат ва мардлик билан енғади, мақсадига эришади.

“Ботир тикувчи”нинг сюжети кўпчиликка яхши таниш. Қаҳрамон ногаҳон бир нечта пашшани бир уришда нобуд қилиш билан ўзига ўзи ботир, довюраклик тамғаси — шиорини ёзиб елкасига осиб олади. У ўз бахтини, тақдирини синаб кўриш, пешонасида борини қўлга киритиш мақсадида сафарга отланади.

Ботир тикувчи тадбиркор, эпчил-чаққон. Ётиб қолгунча отиб қол қабалида довюраклик билан иш кўриши унга катта шуҳрат келтиради. Пухта-пишиқлиги билан ғорда беҳисоб девлар устидан ғолиб чиқади. Дев кўтариб олган дарахт шохлари устида қуш каби ўтириши, девнинг саволларига кўрқмай, усталик билан жавоб бериши асрлар оша китобхонни ҳайратга солиб келмоқда.

Ботир тикувчи учун оғир синов ўрмондаги икки паҳлавон билан “олишув” бўлди. Подшо томонидан икки паҳлавонни мағлуб қилиш вазифасини олган ботир тикувчи таваккал қилиб йўлга тушади. Устиларига тош ташлаш билан улар ўртасида нифоқ чиқаради. Икки жангчи бир-бирини тош билан уриб нобуд қилади.

Ўрмондаги шохдор маҳлуқни мағлуб қилган эртақлардаги каби тадбиркор йигит билимдонлик, ўйлаб иш кўриш билан шохдор маҳлуқ устидан ғолиб чиқади.

Ботир тикувчининг юмшоқ сўзлиги, мулойимлик билан иш кўриши ёш китобхонда яхши таассурот қолдиради. Уларда ҳам худди ўша ботир тикувчи каби етук инсонлар бўлишга, ботир, паҳлавон бўлишга ҳавас уйғотади.

Ака-ука Гриммларнинг қайси асарини олманг, ҳаммасида ҳам энг аввало меҳнаткашлик, меҳнатга муҳаббат ғояси илгари сурилади. Иккинчидан, ҳар қандай ҳолда ҳам, ҳар қандай мушкул иш бошига тушганда ҳам ўша қаҳрамон чора қидиради, тадбиркорлик, ишбилармонлик йўлидан боради ва офатдан қутилади. Масалан, “Тулки билан Ғозлар”ни олайлик. Тулки каби ҳийла ва макр ишлатадиган жонивор бўлмаса керак. Гриммлар уларга қарама-қарши қилиб ғозлар образини яратишади.

Ғозлар ҳар доим чорасиз — бўш, беғам ҳаёт кечирадилар. Гриммларда вақти келганда ўша боқи беғам ғозлар ҳам сергак, тетик, тадбиркор, ишбилармон бўлиб кетишларини, ҳаётда ўзларини ҳимоя қила билишларини, олғир, муттаҳам тулкиларни ҳам доғда қолдиришларини кузатдик.

Тулки ўтлоқда юрган ғозларни емоқчи бўлади. Улар ўлимлари олдидан битта қўшиқ айтиб, сўнгра тулкига ем бўлишларини сўрайди. Аммо узундан-узоқ “ғаға”лари тулкини зериктиради, унинг тинка мадорини қуритади, ахийри ғоз-ўлжадан воз кечишга мажбур бўлади. Мана сиз ҳам тинглаб кўринг:

Дастлаб битта ғоз қўшиқ айтибди. Унинг қўшиғи мана бунақа узундан узоқ экан: “Ға-ға-ға-ға, ға-ға-ға-ға!”.

Ундан кейин иккинчи ғоз жўр бўлибди: “Ға, ға, ға-ға-ға-ға, ға-ға-ға!..”

Ундан кейин учинчи ғоз: “Ға”ға-ға, ға-ға-ға, ға-ға-ға, ға-ға-ға!!” — деб қўшиқ бошлабди.

Улардан сўнг тўртинчиси хониш қилибди: “Ға, ға-ға, ға, ға-ға-ға, ға-ға-ға, ға-ға-ға”.

Тўртинчи ғоздан кейин бешинчи ғоз ҳам: “Ға-ға-ға, ға-ға-ға, деб қўшиқ бошлабди.

Охири ҳамма ғозлар биргаликда қичқириб: “ға-ға-ға-ға” лашишга тушибдилар: “Ға, ға-ға, ға-ға-ға, ға-ға-ға, ға-ға-ға, ға-ға-ға”...

Қачонки ғозлар қўшиғи тамом бўлса, эртақ ҳам тугайди. Шундагина тулки ғозларни ейди.

Бироқ ақлли ғозлар қўшиқни тўхтатишни ўйлашмабди. Улар ҳозир ҳам: “ға-ға-ға, ға-ға-ға”, — деб қичқиритиб туришган эмиш.

Бир сўз билан айтганда, Ака-ука Гриммлар бир умр кичкинтойларнинг суюкли эртақчилари бўлиб қолдилар.

ХАНС КРИСТИАН АНДЕРСЕН **(1805 — 1875)**

Даниянинг жаҳонга машҳур эртақчиси Ханс Андерсен 1805 йилда Оденс шаҳрида дунёга келди. Боланинг отаси кавушдўз, онаси эса кир ювувчи бўлиб ишлар эди. Шунинг учун Ханс камбағаллар мактабига ўқишга киради. Орадан кўп вақт ўтмай, уларнинг оиласи Капенгагенга

кўчади. Боланинг яшаш шароити ва ўқиши бу ерда бир мунча яхшиланади. Бўлажак ёзувчи 1823 йилда Слагельс мактабига ўқишга киради, ундан кейин Хельсингёрда таълим олади. 1828 йилда эса Капенгаген университетига ўқишга киради.

Андерсен жуда кўп мамлакатларни кезиб чиқади. Франция, Швецария, Италия, Греция ва Испания сингари жойларда бўлади, саёҳат қилади.

Андерсеннинг ижоди 20-йилларнинг бошларидан бошланади. У дастлаб лирик шеърлар, роман, драма, йўл очерклари, биографик этюдлар яратади.

“Даниялик Хольгер”, “Қор маликаси”, ватанпарварлик руҳи билан йўғрилган “Дания — менинг ватаним”, озодлик ғояси мужассамланган “Соқчи”, “Шилон қулфи” ва бошқа шеърлари поэзия жанрида яратган энг сара асарлари жумласига киради.

Андерсен романларида (“Импровизатор”, “О. Т.”, “Бўлади ёки бўлмайди”) ўз замонаси учун жуда муҳим бўлган воқеаларни қамраб олишга ҳаракат қилади.

Унинг ижоди кўп қиррали ва ранг-барангдир. Айниқса, тарихий асарлари ва эртаклари ёш китобхонлар учун мароқлидир. “Болалар учун айтилган эртаklar” (1835 — 1842), “Янги эртаklar” (1843 — 1848), “Тарих” (1852 — 1855), “Янги эртаklar ва тарих” (1858 — 1872) ва бошқа китоблари Андерсеннинг номини машҳур қилди, уни жаҳонга танитди.

Андерсен бу китобларни яратишда халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланди, уларнинг орзу-армонларини қоғозга туширишга ҳаракат қилди. Эртаklarдаги характер ва жонли нутқни янада мукаммаллаштиришга эришди. Шунинг учун ҳам Андерсен яратган барча эртаklar содда, китобхон учун тушунарли бўлиш билан бирга ўқувчилар хотирасида узоқ вақт сақланиб қолади.

Андерсен эртаklarининг кўичилик бош қаҳрамони шахзода ҳам эмас, малика ҳам эмас, балки оддий меҳнаткаш халқдир. Улар ўзларининг самарали меҳнатлари, ақл-идроклари, ахлоқ-одоблари билан китобхон таҳсинига муваффақ бўладилар. Унинг “Кўнғироқли гирдоб”, “Кумуш танга”, “Колбаса сихидан шўрва”, “Гўнг-қўнғиз” ва бошқа эртаklари фикримизга ёрқин мисол бўла олади. Маса-

лан, эртакчининг “Қўнғироқли гирдоб” асарини олиб кўрайлик. Эртакда асрлар мобайнида эзилган, оғир меҳнат ва зулмдан тинка-мадори қуриган меҳнаткаш халқ вакили Блакеннинг ўз хўжасига қарши туриши китобхонни қувонтиради.

“Болалар гурунги” асарида ҳеч ким тақдирини, кичкинтой ўсиб-ўлғайгач ким бўлиб етишишини билиши мумкин эмаслигини, бу кўпроқ ўша боланинг ўзига, интилишига, ўқишига, катталарнинг ибратомуз панд-насихатларига қанчалик қулоқ солишига боғлиқ эканлигини ўқиймиз.

Шоҳона қасрга тўпланган, башанг кийинган бир тўда аслзода болакайлар оғизларини тўлдириб мақтанишар, оналарининг ҳисобсиз бойликлари билан қувонишар, келажакда ота-оналаридан ҳам бадавлатроқ бўлиш учун ҳаракат қилишларини кибор билан таъкидлар эдилар. Бу бой-бадавлат болаларнинг бир-бирларига гап бермай мақтанишларини йиртиқ-ямоқ кийим кийиб олган бир камбағал бола тинглаб чуқур хўрсинар, “буларга етишга бизга йўл бўлсин”, деб қўяр эди ўзича.

Йиллар ўтиб ўша жулдирвоқи кийимли бола яхши ўқиб, ўз тақдирини ўзи ҳал қилади, машҳур рассом бўлиб етишади, мамлакатда энг бой одамлардан бирига айланади, ўзига муносиб бир қаср қурдиради, “қаср ҳамда унинг ичидаги хазинани кўриш”ни ҳамма истарди.

Эртакчининг “Нўхат устидаги малика” асари ёш китобхоннинг ҳам кулгисини қистатади, ҳам танноз маликага нисбатан қаҳр-ғазабини келтиради.

Бир шаҳзода ҳақиқий маликага уйланиш учун бутун ер юзини, шаҳару қишлоқларни қидириб ҳеч қаердан ҳақиқий маликани топа олмайди. Ҳафсаласи пир бўлган, тарвузи қўлтиғидан тушган шаҳзода қасрга қайтади.

Кунлардан бир куни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган мўъжиза юз беради:

“Бир оқшом ҳаво айнигандан-айнибди: шундай чақмоқ чақиб, момақалди роқ гулдурос солибдики, ёмғир чунонам челақлаб қуйиб берибдики, даҳшатнинг ўзгинаси.

Тўсатдан шаҳар дарвозаси таққилаб қолибди: кекса қирол бориб дарвозани очибди.

Дарвозада малика турарди. Ё қудратингдан, уни нимага ўхшатиш мумкин! Сув маликанинг сочлари, кўйлақла-

ридан шариллаб оқиб, тўппа-тўғри бошмоқларининг учларига, товонларига тушарди, у бўлса пинагини бузмай, мен ҳақиқий маликанинг худди ўзиман дерди”.

Маликани синаб кўриш ишлари ҳам жуда ғалати бўлади. Тунда қирқ қават кўрпа остига битта нўхатни яшириб, жой солиб берадилар. Танноз, оқбилак қиз эрталаб ўрнидан турар экан, “қандай ухлаб турдингиз?” дейилган саволга нолиш, ички дард билан жавоб беради:

“Эй, жуда ёмон! — дейди у. — Кўзимни юммадим, десам ҳам бўлади. Мен қандайдир қаттиқ нарсанинг устида ётдим, бутун аъзойи-баданим кўкариб кетибди! Нақадар даҳшат!”

Шаҳзода қизнинг ҳақиқий малика эканлигини билиб, унга уйланади.

Болалар одатда, ҳайвонлар, паррандалар, ҳашаротлар ҳақидаги эртақларни севиб ўқийдилар. Андерсен яратган эртақларнинг жуда кўпчилиги ана шу мавзуни қамраб олиши билан ҳам характерлидир. Унинг “Дюмчахон”, “Ир-кит ўрдакча”, “Ботқоқлик шоҳининг қизи”, “Бақа”, “Бурга билан профессор” сингари эртақлари ўзбек китобхонларининг ҳам сеvimли асарларига айланиб кетган.

Хуллас, Дания эртақчиси Ханс Андерсеннинг ижоди узоқ йиллардан бери ёш китобхонларга завқ-шавқ бағишлаб келмоқда.

АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ ПУШКИН (1799 — 1837)

Ҳар бир халқнинг донишмандлиги ва қалб назокатини ўзида мужассамлантирган шоири бўлади. Россияда инсон маънавий оламининг мусаввири, шубҳасиз, Пушкиндир. У нурга интилиб, доим озодлик учун курашувчи шоир, оптимист бўлиб етишди. Рус халқининг яна бир буюк шоири Александр Блок: “Пушкиннинг номи нақадар жангдор”, деб таърифлаган эди.

А. С. Пушкин болаликдан халқ оғзаки ижодини берилиб ўрганди. Булоқдек қайнаб-тошган халқ оғзаки ижоди шоирнинг илҳомига илҳом қўшди. Келажакда машҳур шоир бўлиб, жаҳонга танилишида бой манба бўлиб хиз-

мат қилди. У, айниқса, ўзининг эртак-достонлари билан ёш китобхонларнинг хурмат-олқишига сазовор бўлиб келмоқда.

А. С. Пушкин ўзининг “Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак” (1831), “Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртак” (1833), “Ўлик малика ва етти баҳодир ҳақида эртак” (1833), “Олтин хўроз ҳақида эртак” (1834) каби эртак-достонлари билан жаҳон болалар адабиёти хазинасини янада бойитди.

Юқорида биз таъкидлаб ўтган асарларнинг ҳаммаси бой ва ранг-баранг халқ оғзаки ижоди таъсирида юзага келган. Бу асарлар замирида фактик материаллар ётганлигини кўрамиз. Масалан, шоир “Ажойиб болалар” халқ эртаги асосида “Шоҳ Салтан ҳақида эртак”, “Қуримсоқ кампир” эртаги ва рус халқ фольклорининг тўшловчиларидан бири В. Даль ҳикоя қилиб берган сюжет асосида “Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртак”, “Сеҳрли кўзгу” эртаги асосида “Ўлик малика ва етти баҳодир ҳақида эртак”, “Шабарша батрак” асосида “Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак” ётганлигини кўрамиз. Бу эртакларнинг ҳаммаси шоирнинг ижодий лабораториясида ишланиб, сайқалланиб, янада ўқимишли, таъсири қилиб яратилган.

А. С. Пушкин оддий, меҳнаткаш халқни яхши кўради, уни иложи борича ҳимоя қилишга, унга ён босишга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам унинг эртак-достонларида халққа бўлган чексиз муҳаббат туйғуси барқ уриб туради.

Дадон шоҳни олинг (“Олтин хўроз ҳақида эртак”). У фирт аҳмоқ. На халқни севади ва на фарзандларига меҳрибон оталик қила олади. Дадон ўтакетган даражада машатпараст ва калтабин. У бутун подшолигидан, халқидан, фарзандларидан ўзга юртли маккор аёлни устун қўяди. Бунини халқ, худо кечирмайди. Натижада шоҳ халқ қаҳр-ғазабига дучор бўлади. Олтин хўроз тепкисидан ҳалок бўлган шоҳга бировнинг раҳми келмайди, аксинча, шоҳнинг ўлими уларга шодлик ва озодлик бахш этади.

Поп (“Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртак”) образини шоир қаттиқ ишлайди. Унинг текинхўр, очкўз, ўзгалар ҳисобига умр кечирадиган бир пасткаш кимса эканлигини кескин очиб ташлайди. Унга қарама-қарши қилиб

оддий ва ҳалол, меҳнаткаш ва баҳодир йигит Балда образини ижод чўққисига кўтаради.

Икки қаҳрамоннинг бозордаги ўзаро суҳбатиданоқ китобхон ким қандай одам эканлигини дарҳол сезади:

“Бўлсин ошпаз, отбоқар ҳам дурадгор,
Айт-чи бундай арзон малай қайда бор?”
Балда дебди: “Яхши малай бўлайин,
Берган оби-ёвғонингга кўнайин.
Хизматимга ҳақ тўлайсан шу хилда:
Пешонангга уч чертаман бир йилда”,
Поп бўлса-чи анча ўйлаб қолибди,
Пешанасин қашиб қўли толипти.
Поп ўйлармиш: бир гап бўлар — тўлар ҳақ,
Черткилардан черткилар ҳам қилар фарқ,
Балда қўйган шартига кўниб, дебди поп:
“Бу шарт сенга ва менга ҳам маъқул хўп:
Энди менинг ҳовлимда кун кўравер,
Ғайрат билан хизмат қилиб юравер”.

Ҳа, ҳаётда ҳар бир нарсанинг, жумладан, текинхўрлик, очкўзликнинг ҳам поёни, охири бор. Калтабин поп черткени еб ҳалок бўлади.

“Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртақ” достонида шоир пок муҳаббат мангу бўлишини орзу қилади. Бойлик, мансаб деб ўтган кунни унутмасликни истайди. Бундан ташқари, кимки ҳалол пешона тери тўкиб бойлик орттирмаса, бировлар ҳисобига бойийдиган бўлса, у ҳеч қачон юқмаслигини, бировникими, тамом бировникилигича қолиб кетишини кампир қисмати билан чоғиштириб ҳикоя қилади. Ер юзи, бутун олам ҳукмрони бўлиб олган кампир чолни менсимаганлиги учун, очкўз ва бадбахтлиги учун яна эски ҳаммом, эски тос билан қолиб кетаверади. Буни шоир жуда чиройли ифодалайди:

Қайтди кампир ёнига ахир,
Кўрса: тагин ўша ертўла,
Бўсағада ўтирар кампир;
Қаршисида тешик тоғора.

Ростгўй, ҳақиқатни ёқловчи шоир “Ўлик малика ва етти баҳодир ҳақида эртақ”, “Шоҳ Салтан ҳақида эртақ” асар-

лариди ҳақиқат бир кун эмас, бир кун ўз ўрнини топади, ҳамма бахтли, бахтиёр бўлади, деган фикрни илгари суради.

А. С. Пушкиннинг халқ оғзаки ижодига асосланиб ёзган “Руслан ва Людмила” асари ҳам болалар қалбига анча яқин турадиган дostonлардан бири ҳисобланади. Рус эртаклари, қўшиқлари, афсоналари бу фаройиб асарга фавқулодда гўзал мазмун берган. Юксак инсонпарварликни ўзида мужассамлаштирган ёрқин талант эгасигина шундай асар ярата оларди.

Машҳур рус романтик шоири Жуковский “Руслан ва Людмила” поэмаси нашр этилгач, Пушкинга “Ғолиб ўқувчимга мағлуб мураббийдан” деб ёзилган портретини совға қилади. Бу буюк шоир даҳосига, қайсики, устоздан ғолиб келиб ва замондан илгарилаб кетган курашчан Инсонга берилган холисона баҳо эди.

Мана шунинг учун Пушкинга Россиянинг мангу, оташин шоири бўлиб қолмоқ бахти насиб этди.

НИКОЛАЙ АЛЕКСЕЕВИЧ НЕКРАСОВ (1821 — 1878)

Таниқли рус адиби Николай Алексеевич Некрасовнинг болалик йиллари Волга бўйларида — ўзи туғилиб ўсган жойларда ўтган эди. Шоирнинг ёшлик тарбиясида оқила онасининг роли катта бўлган. Шу боис у кейинчалик “Она” поэмасини онасига бағишлаб ёзган эди. Ўғлининг деҳқон болалари билан ўйнаши, яйраб юришини хоҳлаган она — Елена Андреевна бўлажак шоирнинг халқпарварлик руҳида тарбияланиб ўсишига муносиб ҳисса қўшган эди.

Бугина эмас, Некрасовнинг энагаси ҳам деҳқон ҳаёти ва халқ ижоди руҳи билан суғорилган ажойиб эртаклар айтиб, бўлажак шоир хаёлини қанотлантирар эди. Шу-шу Некрасов эртакларни жуда севиб қолди. Ўз Ватанининг дала ва ўрмонларига, қор ва совуқларига, баҳорги “яшил шовқинига” муҳаббат боғлади.

Некрасов деҳқон болалари билан ҳаммиша ҳамнафас бўлганлиги учун довюрак, ботир ва жасоратли бола бўлиб ўсди. Бўлажак шоир 10 ёшга тўлганда уни Ярославль гим-

назиясига ўқишга беришади. Ўқитувчилар билимга ҳавасманд, истеъдодли болага дуруст сабоқ бера олмадилар. Натижада у гимназияни ташлаб, мустақил ўқишга берилиб кетади. Отаси унинг офицер бўлиб етишишини истар эди. Шунинг учун ҳам уни Петербургдаги кадетлар корпусига ўқишга юборади. Лекин илм-фан чўққиларини эгаллашга интилгани туфайли Петербург университетига ўқишга киради. Аммо отаси ўғлининг бу “ўзбошимча” лигидан тажанг бўлиб, моддий ёрдам бермай кўяди. Бироқ мақсад йўлида собитқадам Некрасов моддий маҳрумликлар шароитида ҳам яшаш ва олға ҳаракат қилишга интилади. Ана шу йилларда оддий одамлар турмуши оғир эканлигини сезади ва умрининг охиригача улар ҳақида тўлиб-тошиб куйлайди.

Некрасов деҳқонлар тўғрисида айниқса, кўп шеърлар ёзди. Бу шеърларни ўқир экансан, гўё деҳқонларнинг ўзлари оғир меҳнатлари ва қайғу-аламлари ҳақида сўзлаб бераётгандай туюлади. Некрасов уларнинг ҳаётини шунчалик билар, уларни ўзига шунчалик яқин тутарди. Некрасовнинг шеърлари гўзал, оҳангдор, жуда бой ва айни замонда, жуда содда тилда ёзилган эди. Бу тилни у Ярославль губернасидаги қишлоқда ўтказган болалик йилларида ўрганган эди. У деҳқонлар тилини жуда яхши биларди, бу унинг шеърларида ҳам шундай оддий, табиий ва равон жарангларди. Биз унинг, —

Моллар ўрмон томон қадам ташлади,
Она-жавдар бошоқ туга бошлади, —

деб ёзганларини ўқир эканмиз, бу тил ҳақиқий жонли халқ тили эканини кўрамиз. Бу ўринда деҳқоннинг зориқиб кутилган бошоқларга бўлган севгисини ва ҳатто, меҳрини акс эттирувчи масалан, икки сўз: она-жавдар қандай яхши келтирилган! Деҳқон бу бошоқларни ўзининг бир парча ерида кунт билан меҳнат қилиб ўстирган-да!

Некрасов поэзиясида бундай ёрқин, равон ва соф халқ иборалари жуда кўп. У жавдар бошоқлари ҳақида шундай дейди:

Бошоқлар тўлишган пайт,
Зар устиндай сип-силлиқ,
Бошларида олтин тож.

Ҳозиргина ердан суғириб олинган лавлаги ҳақида эса:

Пойма-пой қизил этик
Ётгандай эгатларда, —

дейди. Бир тўп шўх булут билан қуршаб олинган баҳор қуёши ҳақида Некрасов шундай деб ёзади:

Баҳор чоғи, кичик неваралар каби,
Лола юз қуёшбобо билан
Ўйнар булутлар.

Бу ўхшатишларнинг баъзиларини у халқ топишмоқлари, мақоллари ва эртакларидан олган. Забардаст, баҳодир, афсунгар Аёз-ҳукмдорнинг ажойиб образини ҳам у эртаклардан топган:

Дарахтдан-дарахтга ташлайди қадам,
Яхлаган қўллардан қарсиллаб ўтар,
Ҳам ёрқин офтоб товланар бирам,
Паҳмоқ соқолида ярқираб кетар...

Некрасов айниқса, самимий, чўзиқ, хушоҳанг, майин рус халқ қўшиқларини жуда ёқтирарди. Бу қўшиқларни рус халқи кўп асрлар давомида яратган. Некрасов ёшлик чоғларидан бошлаб халқнинг бу қўшиқларни қандай куйлашини тинглади ва ўзи ҳам шундай гўзал қўшиқлар яратишни ўрганди. “Солдат қўшиғи”, “Ховли қаролининг қўшиғи”, “Нотавон қашшоқ қўшиғи”, “Русь”, “Яшил шовқун” ва бошқа кўпгина қўшиқлар шундай тилда, шундай ҳижода ёзилганки, худди халқ ўзи яратган қўшиқлар дейсиз.

“Деҳқон болалари”, “Ўзи митти — жуда миқти”, “Болалар йиғиси” каби шеърларида болаларнинг турли-туман юмушларни бажариб, тирикчилик қилганликларини, уларнинг меҳнаткаш табиати ва оғир қисматини чуқур хайрихоҳлик билан ифодалайди. Эндигина олти баҳорни қаршилаган боланинг катталардек фикр юритиши кишини ҳайратга солади:

Нонхўрлар етгулик, ишловчи кам,
Фақат икки эркак: отам билан ман!

Некрасовнинг шеърлари гўзал, оҳангдор, мазмунан бой ва айни замонда содда тилда ёзилгандир.

Некрасов дам олиш кунларида кўпинча Кострома, Ярославль, Новгород ўрмонларига борар, ов қилиш билан кунини ўтказар эди. Кострома ўрмонининг Малие Вежи деган қишлоғида яшовчи Мазай бобо унинг энг яқин дўстларидан бири эди. Шоир Мазай бободан кўп ажойиб воқеаларни мароқ билан эшитади. Шулар асосида “Мазай бобо ва қуёнлар” номли шеърини ёзади.

“Дарахт кесиш”да халқ бойлиги — ўрмонларни шафқатсизлик билан кесиб юборилишини қаламга олади. Бирорта помешчикка пул керак бўлиб қолса, ўрмонни сотиб юбориши, пулдор бой эса ўрмонни таг-туғи билан кесиб юбориши ҳеч гап эмас, у зумрад ўрмонларнинг камайиб кетишидан шоир сингари қайгурмайди. Шунинг учун Некрасов:

Бир вақтлар асрий ўрмонлар
Шовиллаган қатга майдонлар,
Энди ўша бепоеън бўстон
Бўм-бўш, жимжит — гўё қабристон! —

деб алам чекади. “Темир йўл” номли шеърида Петербург билан Москва ўртасидаги темир йўл қурилишида Россиянинг турли шаҳар ва қишлоқларидан ҳайдаб келтирилган ишчи ва деҳқонларнинг аламли ҳаёти Ваня деган болага ҳикоя қилиб берилади. Бу билан Некрасов ёш авлоднинг диққат ва эътиборини замоннинг муҳим ижтимоий масалаларига — халқнинг кучи ва қудратига тортади, уни чуқур тушунишга, ўйлашга ундайди.

Шоир Волга дарёсига муҳаббат билан муносабатда бўлади:

Эй, сен, халқнинг тўйғизувчиси,
Баракали, муқаддас дарё!

Шоир “Бўлажак Волга” шеърида рус халқининг ёрқин истиқболига ишонч ҳисларини дилга жо этади:

Отиб қуллик кишанларини,
Чарчаш билмас халқим мардона.
Қирғоқдаги қақроқ чўлларни,
Айлангирар боғ-у бўстонга.

Сув қудрати фан билан ортар:
Шунда дарё сатҳида ётиб,
Сон-саноқсиз ва қатор бўлиб
Сузар бундан гигант кемалар.
Мангу яшар шу бардам меҳнат
Мангу дарё устида ҳар вақт...

Улкан санъаткорнинг ижоди поёни йўқ бир денгиз каби туюлади кишига. Унга бизнинг ҳам меҳр ва ихлосимиз чексиздир.

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ (1828 — 1910)

Рус болалар адабиётининг тараққиётида Л. Н. Толстой катта роль ўйнади. Болалар учун асар ёзишни ҳар бир қаламкашнинг фуқаролик бурчи деб билган педагог-адиб ижодда кўп нарсаларга эришди.

Толстой 1859 йилдан эътиборан ўз она қишлоғи Ясная Полянада мактаб очиб, муаллимлик қилар экан, ўқувчилару ўқитувчилар учун дарслик ва қўлланмаларнинг йўқлигини, борлари ҳам бугунги кун талабларига яхши жавоб бера олмаслигини тажрибадан ўтказди. Эндигина савод чиқариш ишига киришган болаларга мос эртақ, шеър, масал ва ҳикоялар дасрликларда ўз аксинни тониши даркор, деб тушунди ва бу хайрли ишга қўл урди.

Дарслик жуда қийинчилик, оғир ижодий меҳнат билан 1872 йилда “Алифбе” номи билан нашр этилди. Деҳқон болаларига мўлжалланган бу китоб алифбедан ташқари, русча ўқиш учун тўрт китоб, славянча ўқиш учун тўрт китоб, арифметика ва муаллим фаолиятдан ташкил топган эди. Бу дарслик ҳам болаларга ҳеч қандай енгиллик бермади. Айниқса, бадий асар кўп бўлса-да, китобда давр, замон руҳи деярли йўқ эди. Шу сабабларга кўра педагоголим қаттиқ танқидга учради. Заҳматқаш адиб танқидлардан тўғри хулоса чиқаради. Иложи борича меҳнат аҳли болаларига ўқимишли, таъсирли, энг муҳими, уларнинг саводини чиқаришга мўлжалланган “Янги алифбе” ва унга қўшимча қилиб “Рус тили ўқиш китоби”ни 1875 йилда нашр эттиради. Бу китоб учун адиб юздан зиёд ҳикоя, эртақлар ёзади. “Уч айиқ”, “Филиппок” лар шулар жум-

ласига кирази. Адабий жамоатчилик ва педагоглар асарни зўр мамнуният билан қабул қиладилар. Бу китоб ҳар томонлама болаларга мос тушади. Толстой китоб ҳақида: “Мазкур “Алифбе” ҳақидаги орзуларим рўёбга чиққанидан, уни рус болаларининг икки авлоди ўқиб, дастлабки поэтик завқни шу китобдан олишларидан фахрланаман. Бу китобга ҳаммасидан ҳам кўп меҳнат ва муҳаббатимни жо қилдим, у ҳаётимнинг муҳим саҳифаси бўлишига аминман” — деб ёзган эди.

Бу дарслик қайта-қайта босилди. Ҳатто, 1921 йилда ҳам унинг сўнгги наشري чоп этилади.

Толстойнинг ҳар бир асари турмушнинг, болалар ҳаётининг бир томонини очиб беришга қаратилиши билан муҳим аҳамият касб этади. Чунки ҳаётни, болаларни қаттиқ севган ва унга меҳр-оқибати жуда катта бўлган адиб кичкинтойларга қарата ёзилган ҳар бир катта-кичик асар ҳаётини бўлишини истайди ва ўзининг бу қарорига бутун ижоди давомида содиқ қолади.

Толстойнинг болаларга бағишлаб ёзган барча катта-кичик асарларида оддий инсон образи кўзга яққол ташланиб туради. Бунинг исботи тариқасида адибнинг бир қатор асарларига назар ташлаб ўтишга тўғри келади. Бир боғбон болалари ишқмас, ялқов бўлиб ўсаётганликларидан қаттиқ изтироб чекади. У ўлими олдидан ўғилларимни бир алдасам, зора ишлаб ўзларида меҳнат кўникмаси ҳосил бўлса, деган ўй-хаёл билан: “Болалар, мен тоқ тагига олтин кўмиб қўйдим, уни мендан кейин қазиб олинглар”, деган ғояни “Боғбон ва болалар” ҳикоясида жуда қойил қилиб ёзади.

Кўчат экиш, боғ қилиш жуда оғир ва машаққатли иш. Бу боғбондан оғир меҳнат, сабр-тоқат талаб этадиган иш. Боғбон ўзи учун боғ қилмайди, балки бола-чақаси, эл-юрт учун, қолаверса келажак авлод учун кўчат экади. Шунуқтаи назардан адибнинг “Мўйсафид олма экди” ҳикояси диққатга лойиқдир.

“Кекса берилиб кўчат ўтқазар эди. Одамлар унинг кексалигидан ва қилаётган ишидан кулиб:

— Сизга олма экиш нега керак бўлиб қолди. Бу дарахт ўсиб вояга етгунча бу дунёда яшайсизми ёки йўқми? — дейишди.

— Мен олмасини емасам ўзгалар ейишади ва менга раҳмат дейишади. Нима бўлганда ҳам олмани экканим фойда — дебди”.

Толстой очкўз, фақат ўз манфаатларини ўйлайдиган баъзи одамларни кўпгина асарларида танқид қилади, уларнинг устидан очиқдан-очиқ кулади. “Одамга қанча ер керак?” деган ҳикоянинг сарлавҳасини ўқиган одам ҳайрон бўлиб қолади. Ростдан, одамга қанча ер керак? Фомага мулкдор ер беради. “Бугун қанча ўлчасанг, ҳам маси сеники”, — дейди. Фома югуриб-елиб, одимлаб кун бўйи ер ўлчайди. Ахийри, очлик ва чарчаганидан йиқилади-ю жон беради. Адиб Фома чўзилиб ётган ерни кўрсатиб, одамга икки метр ер керак бўлади, холос, дейди.

Толстой асарлари орасида ҳайвонлар, жониворлар, паррандалар ҳақида ҳам ёзилганлари кўп. Дўстлик, Биродарлик, дўстга садоқат, меҳр-оқибат нафақат одамлар ўртасида, балки ҳайвонлар ўртасида ҳам мавжуд эканлигини биз адибнинг “Арслон билан ит” ҳикояси мисолида билиб оламиз.

Толстойнинг болаларга бағишлаб ёзган асарлари жуда кўп. Муҳими шундаки, бу асарлардан ҳам ўқитувчилар, ҳам ота-оналар баб-баробар фойдаланишлари мумкин. Улар бир томондан дарс материалларини бойитса, иккинчи томондан ота-оналар ва тарбиячиларнинг болалар билан қиладиган тарбиявий суҳбатларида қўл келиши мумкин.

Толстойнинг “Болалик”, “Кавказ асири” каби повестлари ҳам болалар севиб ўқийдиган асарлар сирасига киради.

Л. Н. Толстойнинг ибратли ҳикоя, эртақ ва масаллари ҳозирги кунда ҳам ўзининг бадиий ҳамда тарбиявий кучини йўқотган эмас. Унинг бу мавзудаги асарлари қатор дарслик ва мажмуаларга кирган, алоҳида китоб ҳолида ҳам чоп этилган.

КОРНЕЙ ИВАНОВИЧ ЧУКОВСКИЙ **(1882 — 1969)**

Ҳозирги замон рус болалар адабиётининг улкан даҳоларидан бири — Корней Чуковский йирик ёзувчи, шоир, таниқли олим, моҳир таржимон сифатида танилган сўз устаси эди. У ўз асарларида болаларга хос ажойиб хислат-

ларни — раҳмдиллик ва инсонийлик, дўстлик ва биродарлик, ёвузликка нисбатан шафқатсизлик, ватанпарварлик каби фазилатларни тарғиб этади. К. Чуковский болалар учун асарлар яратиш, ижод қилишни ўзи учун катта бахт деб билади.

Кичкинтойлар ва уларнинг адабиётини умр бўйи ардоқлаган Корней Чуковский 1882 йилда Петербург шаҳрида дунёга келди. Тез орада Чуковскийлар оиласи Одессага кўчади. Бу ерда она минг машаққат билан ўғлини гимназияга жойлайди. Бу бахт узоққа чўзилмайди. “Ошхона хизматчисининг ўғли” бўлганлиги учун К. Чуковский гимназиядан ҳайдалади.

Корней оиллага кўмаклашиш, тирикчилик ўтказиш мақсадида турли юмушларни бажаришга мажбур бўлади. Шунга қарамай, у бўш вақтларида мустақил ўқишга, Пушкин, Некрасов, Чехов асарларини мутолаа қилишга ҳаракат қилади.

Чуковскийнинг дастлабки “Санъат нима?” мақоласи 1901 йилда “Одесские новости” газетасида босилиб чиққан. 1903 йилда у газета мухбири сифатида Англияга боради. Лондонда хизмат қила бошлайди. Лекин бу ердаги фаолияти узоқ давом этмайди. Газета унга маош тўламай қўяди. У Британия музейига ишга кириб, тирикчилик ўтказишга мажбур бўлади.

1905 йилда К. Чуковский Одессага қайтиб келади ва бу ерда “Сигнал” деган журнал чиқара бошлайди. Журнал саҳифаларида чор ҳукумати сиёсатига қарши материаллар босилганлиги учун уни суд қилишади.

Кейинги йилларда у болалар адабиёти билан машғул бўлади ва бу ҳақда кўплаб илмий мақолалар ёзади. 1907 йилда “Болалар тили” асари майдонга келади.

К. Чуковский дастлаб А. М. Горький ҳикоя қилиб берган сюжет асосида бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, бадиий бақувват “Тимсоҳ” эртагини ёзди. 1918 йилда эса “Арча” номли тўплами босилиб чиқди. Ўша йили “Жаҳон адабиёти” нашриётига ишга кирди. 1919 йилда Н. А. Некрасов асарларининг тўла тўпамини нашр эттирди. Шу йилларда унинг машҳур “Мойдодир”, “Суваракхон” эртаклари, “Кичик болалар” китоби босилиб чиқди.

“Пашша-хархаша”, “Бармалей”, “Телефон”, “Фёдора ўтказган алам”, “Ўғирланган қуёш”, “Доктор Войжоним”

асарлари Корней Чуковскийнинг номини оламга ёйди, китобхонлар ҳурматини қозонди.

Корней Чуковскийнинг эртак-поэмаларида эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалабаси, бахт, ёрқин ҳаёт сари кескин кураш бўртиб туради. Масалан, шоирнинг “Мойдодир” асарида болаларнинг одобли, озода, ҳар доим тўғри сўз бўлиш ва тозалikka риоя қилиш мавзуси илгари сурилган.

Асар қаҳрамони қатор фазилатларга эга. Лекин бир айби бор, фақат кир-чир юради. Шунинг учун бир куни унга хизмат қилувчи барча нарсалар иш ташлайди, ундан юз ўгириб қочиб кетишади. Бола воқеага тушунмай, хафа бўлиб турганида жонига юз-қўл ювгич оро киради.

Ёш китобхон ҳайвон, жонивор ва ҳашаротлар ҳақидаги воқеа-сааргузаштларни севиб ўқийди. К. Чуковскийнинг “Суваракхон” асари ҳам кичкинтойларнинг сеvimли асарларидан ҳисобланади. Асарда шоир ҳайвон, ҳашарот ва йиртқичларнинг тузилишлари, феъл-атворлари, довюрақлик ва қўрқоқликлари тўғрисида баҳс юритади:

Шўрлик, бахтсиз ҳайвонлар,
Бўкириб, додлаб йиғлар!
Ҳар бир уяла
Ғору қияда —
Очқўз ёвга
Тиз чўкар.

Ана шундай вазият туғилиб турган бир пайтда пайдо бўлиб қолган чумчуқнинг тадбиркорлиги, ишбилармонлиги, чаққонлиги қўл келади, у суваракни тириклайин ютиб юборади. Шу зайлда чумчуқ ўрмону қуруқликда яшайдиган қушлар, жониворлар, ҳайвон ва йиртқичларни озодликка, эркака, бахтли ва тотли ҳаётга олиб чиқади. Бу воқеа эса болаларнинг эстетик дидларини оширади, ҳайвонот оламига нисбатан қизиқишларини шакллантиришда, она-Ватанга бўлган меҳр-муҳаббатларини камол топтиришда етакчи омил ҳисобланади.

Шоирнинг “Пашша-хархаша”, “Телефон”, “Фёдорга ўтказган алам”, “Ўғирланган қуёш”, “Филинса китоб ўқир”, “Кирпилар кулади” сингари асарлари ҳам болалар учун мароқлидир. “Доктор Войжоним” асари бир умр бо-

лаларга шодлик-кувонч бағишлаб келмоқда. Войжонимнинг оққўнгиллиги, меҳрибонлиги, жонкуярлиги, ҳайвонлар билан иноқ, дўстлиги ибратомуз чизиб берилган.

Ҳаётда нималар бўлмайди дейсиз? Ҳаёт ажойиб-ғаройиб воқеаларга бой. К. Чуковский ана ўшандай воқеалар баъзи бефаҳм, фаросатсиз болалар билан ҳам содир бўлиб қолиши мумкин дейди. Мура ўй-ўйламайдиган, фаҳм-фаросат билан иш кўрмайдиган қизча. У билан жуда кулгили воқеа юз беради. Буни шоир “Мурага “Ажойиб-ғаройиб дарахт” эртагини ўқиб беришганида, у нима қилди?” шеърида ўйламай, ақл ишлатмай туфлисини боғ майдонига экиб, остини юмшатиб, сув қуйиб кулгили иш қилганлигини танқид қилади:

Мура ечиб туфлисин,
Боққа кўмиб, дер секин:
— Ўс, ўсақол, туфличам,
Бўй чўзақол, туфличам!

Энди жажжи туфличам
Ўз қўлимдан сув ичар.
Ниҳолчам бўлар дарахт,
Улкан, ғаройиб дарахт!

Пишиб, босоножкалар
Дарахт сари йўл олар,
Қип-қизил сопожкалар:
— Юлиб олинг! — деб қолар.

Шоирнинг “Мечкай” асарида ҳам ана шундай кулгили, таъсирли мавзу ётганлигини кўрамиз. К. Чуковский таъкидлаб ўтганидек, баъзи болалар яхши ўқиш, озода бўлиш, ювиниб-тараниб юриш ўрнига кўпроқ овқат ейиш ниятида юрадилар. Ҳаддан зиёд кўп овқат истеъмол қилиш одамни кам ўй қилиб қўйишини, яхши, ибратомуз ишларни амалга оширишда унга панд бериши мумкинлигини тушунмайдиган болалар онда-сонда бўлса-да, учраб туришини “Мечкай” да бошлаб танқид қилади:

...Тешик кулча жуда соз
Ўттиз боғламин, шоввоз,

Бир-бир ютай деб ечган
Тўрт хумча сутни ичган.
Сўнг уриб қирқ тўрт қуймоқ
Синглим хўп озган, бироқ
Кўпларни ҳайрон этган,
Эшикка сифмай кетган.
Сифса ҳам жила олмас,
На қилсин?
Била олмас.

Корней Чуковский севимли шоир, талантили адиб, шунингдек, йирик адабиётшунос олим бўлибгина қолмай, билимдон таржимон ҳам эди. Унинг “Иккидан бешгача” номли машҳур тадқиқотида кичик ёшдаги болалар характер хусусиятлари, нутқи ва руҳияти хусусида қизиқарли ҳаётий маълумотлар берилади.

Улкан сўз санъаткори Корней Чуковский болалар қалбини тўлқинлантирадиган, ҳаяжонга соладиган китоблар муаллифи сифатида ҳурматга сазовор. Эъзозли муаллифнинг умри, босиб ўтган ҳаёт йўли ҳам худди китоблари сингари эъзозланади.

САМУИЛ ЯКОВЛЕВИЧ МАРШАК (1887 — 1964)

Ҳозирги замон рус болалар адабиётида Самуил Яковлевич Маршакнинг роли катта. У рус болалар адабиётида кичкинтойлар учун катта шеърят яратиб берган улкан санъаткор, таниқли таржимон, етук драматург, моҳир педагог ва билимдон муҳаррирдир.

С. Я. Маршак 1887 йилда Воронеж шаҳрида тиш техник оиласида туғилди. Бўлажак санъаткорлик таланти жуда эрта уйғонди. “Тўрт-беш ёшларимда, — деб эслайди шоир ўзи ҳақида, — шеърлар ёза бошладим. Ўн бир ёшларимда, бир қанча поэмалар яратдим. Горацийнинг “Одамлар”ини таржима қилдим”.

С. Я. Маршак 1897 йилда Острогж гимназиясига ўқишга киради. Лекин бу ерда кўп ўқимай, Петербургга боради, бадий гимназияга ўқишга киради. Бу ерда бўлажак шоир ўз замонасининг етук санъаткорлари билан яқиндан танишади. Маршакнинг ижодий фаолияти шу ерда

чечак отади. 1906 йилдан бошлаб фельетонлари, шеър ҳамда таржималари билан матбуотда чиқа бошлайди.

С. Я. Маршак 1912 йилда Англияга жўнайди. Лондон университетининг санъат факультетига ўқишга киради. Таътил кунлари у мамлакатнинг диққатга сазовор жойларини яёв кезиб томоша қилади: балиқчилар билан денгизда сайр қилади, қишлоқ мактабларида бўлади. Инглиз халқ кўшиқларини, эртакларини севиб тинглайди. Бу ерда Маршак В. Блейк, Рабиндранат Тагор ва бошқаларнинг шеър ва поэмаларини инглиз тилидан таржима қилади.

1914 йилда Россияга қайтиб келган Маршакнинг ҳаёти болалар олами билан чамбарчас боғлиқ кетади. У 1915—22 йилларда болалар уйларида тарбиячи, ўқитувчи бўлиб ишлайди. Бу эса Маршакнинг болалар шоири бўлиб камол топишида катта роль ўйнайди.

С. Я. Маршак 20-йилларда ўзининг шеър, эртак ва поэмалари билан ёш китобхонларнинг севимли шоири сифатида танилди. “Қаерда овқатландинг, эй чумчуқ”, “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак”, “Кеча ва бугун”, “Цирк” ва бошқа шу каби машҳур асарлари ўша йилларда майдонга келган эди.

1939 йилда Маршакнинг “Петя нимадан кўрқар эди?”, “Кораблча” сингари машҳур шеърлари босилиб чиқди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида шоир ижодининг асосий қисмини уруш, босқинчиларга қарши кураш мавзуи ташкил этди. Айниқса, 1943 йилда яратилган “Ўн икки ой” номли эртак-драмаси тез орада миллионлаб ёш китобхонлар орасида машҳур бўлиб кетди.

С. Я. Маршак 1964 йилнинг 4 июнида Москва шаҳрида вафот этди. “Ҳар қандай болалар адабиётида икки ёш мавжуд бўлади, у оламга болалар нигоҳи билан қарайди, аммо уни катталардек идрок қилади, ақл-тажрибасига суняниб иш кўради”, — деган шоир бир умр болаларни севди, улар учун ғоявий-бадиий юксак асарлар яратиш учун тинмай ижодий иш олиб борди.

С. Я. Маршакнинг номини оламга ёйган, болалар шоири сифатида танитган шеърларидан бири “Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак”дир. Бу эртакда шоир болалар ҳаёти ва характерида мос бўлган қизиқарли сюжет топа олган. Кимки ўзига ортиқча оро берса, оқибатини ўйламай кўр-

кўрона иш тутса, ўзидан катталарнинг панд-насиҳатига амал қилмаса, ҳаётда кўп нарса ютқзади, ўз бахтини қўлдан бой беради, деган фикр эртакнинг асосий гоаявий мазмунини ташкил этади.

Ҳа, оналар тунларни бедор ўтказадилар. Негаки уларнинг бутун ўй-хаёллари кичкинтойларида. Улар ҳаётда тинч, осойишта, бекам-кўст яшашса бу оналар учун байрам. Она сичқоннинг алласида-қўшиғида ҳаракат бор, жон бор.

Тунда сичқон инидан
Алла айтар: — Жон кўзим,
Жим ёт, болам, куюк нон
Ва шам берай юлдузим.

Она сичқоннинг ўйи-хаёли битта: фарзанди йиғлама-са, осойишта ухласа бўлди.

С. Я. Маршак оламда баъзан бўлса-да, учраб турадиган ношукр, ўзига ортиқча оро берадиган, ота-оналарининг панд-насиҳатларига амал қилмайдиган, уларга гап қайтарадиган болалар ҳам йўқ эмаслигини ўша сичқоннинг боласи мисолида айтиб ўтишга эришади:

— Овозинг ип-ингичка.
Чийилламай сен менга
Топиб бер бир энага,

— Одобсизлик, ақлсизликни қаранг! Ахир дунёда она товуши, алласи каби юмшоқ, майин овоз бормикан? Йўқ ва бўлмайти ҳам.

Шеърни ўқир экансиз она сичқоннинг хатти-ҳаракати, елиб-югуриши, боласининг тинчлигини ўйлаши худди одамлар каби эканлигини билиб олиш қийин эмас. Бироқ бола ақлсиз, бола ношукр, бола ўзбошимча. Она ниҳоятда сипо, онанинг гап-сўзлари барчага маъқул:

Она сичқон тез бориб,
Дер ўрдакка ёлвориб,
— Ўрдак хола уйга юр,
Боламини терватиб тур.

Алла айтиб, дер ўрдак:
— Га-га-га, тинч ёт гўдак

Ёмғир тинса боғчадан
Топиб берай лойхўрак.

Аммо аҳмоқ сичқонча
Уйқусираб зинқарча,
Айтар: — Ёқмади
созинг,
Бақироқ экан овозинг,

— Шу зайлда она сичқон турли ҳайвонларга, жониворларга мурожаат қилади. Ҳеч ким боланинг кўнглини олишга, уни юпатишга, овутишга қурби, кучи, овози етмайди.

Она сичқон чорасиз қолди, пичоқ бориб суякка қадалди, бундай боланинг боридан йўғи афзал, деган қарорга келгач, ўзи била туриб, мушукка мурожаат қилди:

Она сичқон тез бориб,
Дер мушукка ёлвориб:
— Мушук хола уйга юр,
Боламини терватиб тур!

Мушук келиб бир палла,
Хириллаб айтар алла:
— Миёв, миёв! Юлдузим,
Кроватга ёт қўзим.

Шунда аҳмоқ сичқонча
Уйқусираб зинқарча,
Дейди: — Ёқимли созинг,
Мунча ширин овозинг!

Кичкинтойларнинг отахон шоири С. Я. Маршак бу асарда турли ҳайвон ва жониворлар мисолида уларнинг яшаш шароитлари, товушлари, қолаверса емак овқатлари билан ҳам ёш китобхонларни ошно қилади.

С. Я. Маршак “Ёнғин”, “Почта”, “Мусобақалар доскаси” асарлари билан ҳам рус болалар адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди.

С. Я. Маршак ўзи яратган жуда кўп қаҳрамонларни шахсан ўзи таниган, билган ёки эшитган бўлади, баъзан эса газета материаллари асосида яратади. Бинобарин, бу қаҳрамонларнинг, албатта, ҳаётий прототипи мавжуд. Жумладан, студент В. Бурацкий (“Номаълум қаҳрамон ҳақида

қисса”), Игорь Чкалов (“Қаҳрамоннинг ўғли”); Катя Буданова (“Катя Буданова”), Серёжа Смирнов (“Сизнинг китобингизни қандай нашр қиладилар”) ва бошқалар шундай қаҳрамонлар сирасига киради. Шоир “Номалум қаҳрамон ҳақида қисса” поэмасида оддийгина ҳаётий бир воқеани акс эттириш билан 30-йиллар рус болалар достончилигида ижобий қаҳрамон образини яратиш йўларини кўрсатиб берди.

С. Я. Маршак Россияда ҳаёт кечираётган ҳар бир киши бир-бирига меҳрибон, жонкуяр, шунингдек, вақти келганда мардлик, жасорат кўрсатишга тайёр эканликларини, айна пайтда оддий, камтарин, ўзларининг қўлга киритган улкан муваффақиятлари, эришган жасоратлари билан керилмасликларини, манманликка берилмасликларини, оддий ҳаётий деталь — ўт ичида қолган бир қизчанингни ҳаётини сақлаб қолган бола мисолида тасвир этади. Бола мана, кўриб қўйинглар, мен жасорат кўрсатдим, дея кўкрагига уриб мақтаниш ўрнига, тезгина одамлар орасига кириб, кўздан ғойиб бўлади. Бу қаҳрамонни кейинчалик барча қидиради. Лекин ҳеч ким топа олмайди.

Ҳозир ҳам ўқувчилар ўртасида мактаб мебелларини асраб-авайлаб тутмайдиганлари топилиб туради. Бундай болаларга шоир ўзининг “Стол келган қаердан?” деган шеърида мактаб мебеллари ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаганлигини, бунинг учун катталарнинг қанчадан-қанча вақтлари, меҳнатлари сарф этилганлигини тушунтириб берса, “Бир йил нима?” асарида эса жуда қимматли вақтини беҳуда ўтказиб, мактабда яхши ўқимай, ўқитувчи-устозларнинг панд-насиҳатларига амал қилмай, ўз вақтида дарсларини тайёрламай, натижада синфдан-синфга ўта олмай хижолат бўлиб юрадиган қолоқларга қарата:

Далаларда саранжом иш,
Заводда ҳам план қойил,
Мактабда йўқ.
Қолоқлар ҳеч.
Бил,
бир синфда ўқиш —
бир йил! —

дейди шоир.

Маршак бизнинг болалар адабиётимизнинг асосчиси ва билимдони, — деб ёзган эди машҳур рус ёзувчиси А. М. Горький. Бундай юксак мақтовга С. Я. Маршак ҳалол меҳнати, кичкинтойларни астойдил севиши, ардоқлаши сабабли эришди.

ВЛАДИМИР ВЛАДИМИРОВИЧ МАЯКОВСКИЙ **(1893 — 1930)**

Владимир Владимирович Маяковский Грузиянинг тоғ ва ўрмонлар билан қопланган кичик, аммо ғоят гўзал ери Боғдод қишлоғида 1893 йилда ўрмончи оиласида дунёга келди. У етти ёшга етганда Пушкин, Лермонтов, Некрасовларнинг кўпгина шеърларини ёддан билар эди.

Маяковский 8 ёшга тўлганида уни Кутаиси шаҳридаги эрлар гимназиясига ўқишга берадилар. Бу ерда намунали ўқиб юрган пайтда Маяковскийлар оиласида бахтсизлик юз берди. Отаси Владимир Константинович вафот этди. 1906 йилда уларнинг оиласи Москвага кўчиб келди. Моддий етишмовчилик сабабли бўлажак шоир бу ерда ўқишни давом эттира олмади.

1911 йилда Маяковский Москва тасвирий санъат билим юртига кириш имтиҳонини топширди. У билим юртида бир неча йил ўқиди. Аммо уни тасвирий санъатдан кўра кўпроқ шеърят қизиқтирарди. 1912 йилда матбуотда Маяковскийнинг дастлабки шеърлари кўрина бошлади.

В. Маяковский болалар учун 20 дан зиёд асар яратиб, уларни “Ёж” ва бошқа журналларда нашр эттирди. Болаларни жон-дилидан севган шоирнинг бу шеърларида ўтмишнинг чиркин иллатлари қораланади, янги ҳаётнинг бадий сурати чизилиб, у асосли равишда улуғланади. В. Маяковский болаларни касб-хунарни эгаллашга, меҳнатни қадрлашга, бепоён рус ерини севишга, у билан фахрланишга чорлайди.

В. В. Маяковский болалар учун асарлар ёзар экан, болалар диққатини меҳнатни қадрлашга, Ватанни севишга, унинг ютуқларидан фахрланишга жалб этди. Рус адабиётидаги маслаксозлик, ғоясизликка қарши курашар экан, болалар адабиётининг ҳам юксак ғоявий, ёш китобхонга

тушунарли ҳамда қизиқарли бўлиши лозимлигини таъкидлади ва бундай талабларни амалга ошириш учун астойдил кураш олиб борди.

Шоирнинг “Семиз бола Петя билан миқти бола Сима ҳақида эртак”, “Яхши деган сўз нима-ю, ёмон деган сўз нима?”, “Бу менинг денгиз ва моряк ҳақидаги китобчам”, “Ўқи-да, бор Хитойга ҳам Париж деган жойга”, “Учқур от”, “Май қўшиғи”, “Қўлга янги милтиқ оламиз”, “Сайр-томоша қиламиз” каби асарлари рус болалар адабиётида катта тарихий воқеа бўлди.

“Яхши деган сўз нима-ю, ёмон деган сўз нима?” асари ахлоқ нормалари ҳақида рус болалар адабиётидаги энг яхши намуналардан биридир. Болалар тақдири учун энг муҳим бўлган яхши нима-ю, ёмон нима эканлигини шоир аниқ, содда, ҳаётий мисоллар орқали поэтик тарзда тушунтириб беради.

Маяковский яхшилик тушунчасини болаларга шу қадар содда ифодалар орқали сингдирадики, натижада ёш китобхон завқ-шавқ билан “ёмон бўлмаيمان жиндек” деган қатъий хулосага келади.

Аъло баҳоларга ўқиш ҳар доим ҳам яхши. Шоир шунинг тарафдори. “Ўқи-да, бор Хитойга ва Париж деган жойга” асарида у кичкинтойларни дунё харитаси олдиға етаклайди ва кимки мактабда яхши ўқиса, ахлоқ-одобли бўлса, ҳеч қачон бир ерда қотиб туриб қолмайди, у олам кезади, турли эл-юртларда бўлади, деб бир қатор мамлакатларни бола кўз ўнгида гавдалантиради.

Маяковскийнинг бошқа бир шеъри — “Власнинг бу тарихи дангасанинг таърифи”да Влас исмли бола мисолида ёлғончилик, катталарни алдаш, кўз бўямачилик, дарс қилмаслик, китоб ўқимаслик, беғамлик, покиза бўлмаслик, ювиниб-тараниб юрмаслик, ота-она ва муаллимларни алдашлик кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши, натижада мактабда яхши ўқимаган, ёлғончи болаларнинг келажакда тақдирлари мудҳиш бўлишини лўнда қилиб кўрсатиб беради.

Влас ишەқмас-дангасалиги туфайли дарс қилмайди, кўп ухлайди, дарсларда давомати ёмон, саводсиз, боз устиға ёлғончи, ўз тақдири, ўз келажаги учун курашмайди. У ўсиб-

улғайганда бундай дангаса, ишәқмас боладан ҳамма нафратланади, жирканади. Мана ўша ишәқмас бола заводда ишчи:

Кўрсатиб Влас башарасини
Чиқарди ишнинг пачавасини,
Бошқалар ишни қилишар қойил,
Прогоулкин-чи кечикар доим.
Бир ой ичида қизиқ иш бўлди,
Ишдан ҳайдалди, думи тугилди.

Шоирнинг таъбири билан айтганда, бундай нохушликнинг асосий сабаби ўқимаганликда, ишәқмасликда. Шоир болаларни бу куйга тушиб қолмасликка:

Сизлар ўхшаманг
асло Власга
Қувониб ўтинг
Янги классга,

— каби мисралар билан даъват этади.

Шоир шеърлятида меҳнат ва қурилиш мавзуи ҳам асосий ўринлардан бирини эгаллайди. У болаларга ишлаб чиқариш жараёнининг асослари ҳақида поэтик тушунча беради. Шоир энг оддий бир ўйинчоқ яшаш тасвири орқали фойдали меҳнатнинг ижтимоий моҳиятини очишга интилади. Бундай гоё шоирнинг “Ким бўлсам экан”, “Учқур от” шеърларида ўз аксини топган. Айниқса, “Ким бўлсам экан?” асарида шоир меҳнатсевар ишчи, кўркам, шинам уйлар ясовчи муҳандис, кўрқмас, ботир учувчи ва чаққон доктор образларини яратиш орқали ёш китобхонда касб-ҳунарга бўлган қизиқишни кучайтиради. Шеърни ўқиган кичик ёшдаги болалар улар каби бўлишни орзу қиладилар.

Маяковский ҳар бир касб ва ҳунарнинг ўзига хос хусусиятларини болалар тушунчасига мос деталларда, бадий тасвирларда ишонарли тарзда ифодалаб, уларнинг бири иккинчисидан афзал ва гаштли эканини бўрттириб кўрсатади.

Рус болалар ижодкорлари ижтимоий-сиёсий мавзуларда болаларбоп асарлар яратишда Маяковский ижодидан

жуда кўп ўрганадилар. Зеро, шоир болаларга сиёсий, ахлоқий мавзуда асарлар ёзишни ўз ижоди орқали исбот қилиб берди. Энг муҳими, унинг болаларга атаб ёзган шеърларининг шакли ҳам, мазмуни ҳам ранг-баранг ва янгича эди. Шоир болаларга энг муҳим ва жиддий мавзуларда асар яратганда ҳам улар диққатини жалб қила оладиган деталь ва ташбеҳлардан моҳирона фойдалана олади.

Маяковскийнинг асарлари Россияга муҳаббат, мустаҳкам жамият қуришга қизғин чақириқ, келажакка зўр ишонч руҳи билан сугорилгандир.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Болалар адабиётининг мақсад ва вазифалари	4
✓ Мактабгача тарбия ёшидаги болалар китобхонлиги	5
Мактаб ёшидаги кичик болалар китобхонлиги	7
Ўрта ва катта ёшидаги болалар китобхонлиги	8
✓ Халқ оғзаки ижоди ва болалар китобхонлиги	8
Алла	9
Мақоллар	10
Топишмоқлар	11
Тез айтиш	12
✓ Эргак	12
Ўзбек болалар адабиёти	35
Алишер Навоий	57
Муҳаммад Шариф Гулҳаний	64
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий	68
Абдулла Авлоний	77
Ғафур Ғулом	80
Зафар Диёр	88
Қуддус Муҳаммадий	98
Илёс Муслим	105
Адҳам Раҳмат	109
Шукур Саъдулла	114
Ҳаким Назир	119
Ўткир Рашид	126
Пўлат Мўмин	132
Қудрат Ҳикмат	137
Худойберди Тўхтабоев	143
Фарҳод Мусажон	149
Латиф Маҳмудов	153
Миразиз Аъзам	161
Эргаш Раимов	166
Тўлан Низом	175
Турсунбой Адашбоев	182

Сафо Очил	187
✓ Чет эл болалар адабиёти	195
Шарль Перро	196
✓ Даниел Дефо	198
✓ Жонатан Свифт	202
Ака-ука Гриммлар	203
Ханс Кристиан Андерсен	206
Александр Сергеевич Пушкин	209
Николай Алексеевич Некрасов	212
Лев Николаевич Толстой	216
Карней Иванович Чуковский	218
Самуил Яковлевич Маршак	222
Владимир Владимирович Маяковский	227

Мамасоли ЖУМАБОВ

ЎЗБЕК ВА ЧЕТ ЭЛ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Ўзбек тилида

Бад. муҳаррир *У. Салиҳов*

Техн. муҳаррир *У. Ким*

Мусаҳҳиҳлар *М. Раҳимбекова, Ш. Орипова*

Компьютерда тайёрловчи *Э. Ким*

Теришга берилди 13.03.2001. Босишга рухсат этилди 26.10.2001.

Бичими 84x108¹/₁₆. “Таймс” гарнитурала офсет босма усулида
босилди. Шартли бос. т. 12,18. Нашр т. 12,30. 3000 нусхада
чоп этилди. Буюртма № 174. Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон” нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий, 30.

Нашр № 60-2001.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитаси Тошкент
китоб-журнал фабрикасида босилди. 700197, Тошкент,
Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.